

Branislava Knežić

NE SAMO KOLIKO ŽIVETI
o starenju i starosti

Beograd

2011

Branislava Knežić

**NE SAMO KOLIKO ŽIVETI
o starenju i starosti**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd
E: krinstitut@gmail.com

Urednik

Dr Leposava Kron

Recenzenti

Prof. dr Šefika Alibabić

Dr Jovan Ćirić

Dr Biljana Simeunović-Patić

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Design korica

Ana Serenčeš

Štampa

SZR "Zuhra Simić"

Tiraž

300

Objavlivanje ove knjige finansiralo je
**MINISTARSTVO PROSVETE I NAUKE
REPUBLIKE SRBIJE**

Sadržaj

UVODNA REČ.....	7
STARENJE I STAROST	15
1. Određenje starenja i starosti	17
2. Demografske promene i poslednje životno razdoblje.....	21
3. Socio-psihološki pogled.....	29
KAKO ŽIVE STARI.....	33
1. Penzionisanje: degradacija i/ili aktivno životno razdoblje.....	37
2. Kulturno-obrazovna i sportsko-rekreativna interesovanja i mogućnosti.....	40
3. Staranje o starima.....	46
4. Strah od samoće, nemoći i smrti	55
5. Zlostavljanje starih – beda moćnih.....	64
NAUČNO-ISTRAŽIVAČKI PRISTUPI STARENJU I STAROSTI.....	73
KAKO SE STAROST ŽIVI.....	83
1. Iz prve ruke.....	85
2. Mali osvrt na izvorne reči.....	145
3. Neki primeri kreativne vitalnosti starijih.....	162
3.1. Iz sveta	163
3.2. Naši	164
3.3. Žive legende naših nauka i umetnosti.....	166
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	169
SUMMARY.....	175
LITERATURA.....	177
SKICA ZA INTERVJU.....	187

*Onima sa naslovne strane
ocu Tomi i majci Miri*

UVODNA REČ

*"Slavimo i volimo starost;
jer ona nudi mnoga uživanja,
ako znate kako da je iskoristite.
Najbolji zalogaj je sačuvan za kraj"*

L. A. Seneka

Prelazak "iz veka u vek" obeležen je promenama u svetu: od pada Berlinskog zida do ujedinjenja Nemačke; od raspada SSSR-a do nestanka hladnog rata; od ratova i razbijanja SFRJ i stvaranje novih država; podele Čehoslovačke na Češku i Slovačku do intenzivnijeg širenja Evropske unije; od globalizacije, gašenja socijalizma i jednopartijskog sistema do novog svetskog poretka; od rušenja Kula i divljanja terorista do sejanja straha kojeg svet dosad nije upoznao; od svetske finansijske krize do bankrotstva država i ...

Zbivanja, koja nisu izolovana nego predstavljaju deo globalnih promena, a koje imenujemo – tranzicijom odvijaju se takođe, u proteklih dvadesetak godina u društvenim uređenjima i privredama tzv. socijalističkih zemalja Evrope, koje slede promene u širem međunarodnom okruženju. Reč je o složenim društveno - političkim, socio-ekonomskim, obrazovno-kulturnim promenama s brojnim, nažalost i negativnim, posledicama (nezaposlenost, nesigurnost radnog mesta, osiromašenje na jednoj i brzo bogaćenje na drugoj strani, opadanje životnog standarda, kriza društvenih službi i krivično-pravnog sistema, demografskim promenama, izumiranju sela i sl.)

Ne moramo čitaoca podsećati na geopolitičke i geostrateške ciljeve i poteze velikih koje nisu zaobišli ni nas male. Naprotiv, dešavalo nam se ono čemu smo se najmanje nadali: raspad bivše zemlje, ratovi u okruženju, egzodus, izbeglištvo, migracije i emigracije, sankcije i međunarodna izolacija, hiperinflacija, NATO-bombardovanje i Država čije granice ni danas ne znamo. Sve te promene i emigracija mladih doprinele su da se Srbija nađe među zemljama sa najbrojnijom starom populacijom.

Za očekivati je, da nas od tih društvenih zala nije mimoišlo: povećanje količine dostupnog oružja, porast teških oblika kriminala i korupcije, narkomanije, alkoholizma, različitih agresija prema drugima i sebi. Politička ubistva i teroristički akti nisu bili nepoznati, i ne možemo a da ih, bar, na pomenemo.

Privatizacija i ukidanje društvene svojine, uvođenje slobodnog tržišta, zaostajanje u privrednom i tehnološkom razvoju, nezaposlenost, funkcionalna nepismenost, propadanje privrede, opustošenost sela i zakorovljenost poljoprivrede, gubitak posla, opadanje kvaliteta života usled egzistencijalne nesigurnosti, osiromašenje i nestanak srednje klase uz pojavu "novih bogataša" su dobro poznata zbivanja, zbog čijih se posledica mnogima topi strpljenje i "pucaju" pod pritiskom neizvesnosti.

Ne može se zanemariti ni to da su neki profitirali na ratu i mrtvima. Na propalim preduzećima i "trapavim" privatizacijama su drugi stekli enormna bogatstva, a ljudski je, da one, koji su ostali bez posla, a time i sigurne penzije, i "kore hleba" to boli. U sunovratu društvene svesti, kako neko skoro reče - biti mafijaš je neka vrsta odlikovanog lopova (Knežić, 2009:12-13).

Opravdano se može pretpostaviti da sve promene i neizvesnosti najviše pogađaju osetljivu, usamljenu, ranjivu i bolesnu kategoriju stanovništva. Među njima su lako prepoznatljivi stariji ljudi. Za one koji su olako shvatili promene kao brz izlaz iz nepovoljne socio-ekonomske situacije i nisu pripremljeni na odnose i vrednosti koje donosi tranzicija odgovornost društva je zatajila. Neverica u bolju budućnost i neukorenjenost u društvene okolnosti i svoje postojanje mnogima olakšava i put u "bespovrat". Živimo u vreme kada su mnoge vrednosti života potcenjene i kada: nasilje, agresija, sebičnost i bezosećajnost zamenjuju: sigurnost, ljubav i humanost među ljudima a, nažalost, i u samoj porodici. Đuro Šušnjić rečito je objasnio "potonule vrednosti" kao porušenu staru tablicu vrednosti čime je ugrožen i način života koji je na njima uspevao hiljadama godina i izazvalo gubitak svakog sigurnijeg putokaza. Ako u svakome od nas ne sija nešto od viših

vrednosti, onda u svakome umire čovek, sasvim smo saglasni sa Šušnjićem (Šušnjić, 2010).

Usred borbe za "preživljavanje" pitanje je i čemu starost u (ne)vremenu. Posle dvedecenijskih ratnih strahota i stradanja, promena i društveno-političkih, ekonomskih i vrednosno-moralnih kriza, još uvek, živimo u opterećenim političkim, ekonomskim i društvenim preobražajima, gde se nijedna generacija, ne može osećati kao kod kuće. Promene su dovele i do toga da nekadašnji tzv. gradski giganti "prose" u supermarketima za pomoć one hrane kojoj ističe rok trajanja. Imenovali su to projektom "banka hrane" za sugrađane, naročito starije, koji su ekonomski, bolje reći životno, ugroženi a nemaju prilike ni mogućnosti za korišćenje narodnih kuhinja.

Generacije starijih nemaju vremena "za ono bolje sutra". Mnogobrojni mladi su se već rasuli i/ili ukorenili širom sveta, a oni koji su ostali, ne retko su, još uvek, na teretu ostarelih roditelja. A život, to nam je, bar znano, ima smisla, i u mladosti i u starosti, ako ne "visi drugima o vratu".

O spokojnoj starosti, kada u mnogim porodicama vlada duboki generacijski raskol a u društvenoj zajednici "normativni konflikt" (istovremeno postojanje više različitih vrednosnih sistema), jedva da se može govoriti. Sve je više usamljenih, bolesnih, siromašnih i iznemoglih ostarelih, kojima je pored malo čiste ljudske pažnje, potrebna i materijalna pomoć za najniži nivo egzistencije. Stari ljudi su, uz decu, kategorija stanovništva kojima je, bezmalo, potrebna ista pomoć i podrška porodice i društva za primerene uslove života. Paradoks je da savremena društva pružaju sve što omogućuju dostignuća nauke i prakse u zaštiti deteta, pre i posle rođenja, tokom odrastanja i školovanja a da društvena zaštita u starosti izostaje ili se shvata kao teret i/ili milosrđe. Ne može se društvena zaštita u starosti smatrati činom dobre volje nego pravom starih ljudi na svoj minuli rad. Neophodno je istaći da su problemi starih odraz, s jedne strane, mogućnosti i potreba koje donosi proces starenja, a, s druge strane, društva koje odgovara na njih. U tim relacijama treba proučavati, istraživati i pronalaziti izlaze i

rešenja, zakonodavna i šire društvena, kako bi sigurnost života u starosti dostigao nivo savremenih društava, u kojima je glavni problem - kako će stariji ljudi prebroditi tzv. penzionerski šok. Populacija starih nije homogena kategorija nego se razlikuje po: polu, godinama, socijalnim, biološkim, psihičkim, ekonomskim, kulturnim i drugim mogućnostima i sposobnostima. Napredak zdravstvene zaštite i porast životnog standarda doprineo je produženju životnog veka i sve većeg udela starijih od 65 godina u ukupnoj populaciji. Znano je da starost od poodavno nije samo individualni ili porodični problem nego problem koji privlači pažnju savremenog sveta od: razvoja penzionog sistema, socijalne i zdravstvene zaštite do osnivanja različitih državnih i humanitarnih službi i institucija za pružanje pomoći ostarelima i otvaranja tzv. univerziteta za treću dob, koji bi trebalo da ukažu na brigu o kvalitetu života starih. Cilj društvenog staranja o starima ne treba da bude jedino obezbeđivanje "životarenja", nego i življenje starosti.

Zalaganje za ono što se u produžetku naslova studije (ne)krije – a glasilo bi "kako živeti" obavezuje svakoga koji o drugome misli i koji misli da stari i umire. Život i starost prekrivaju strane ove studije, s jedne strane zalaganje za vitalnu starost a s druge borba protiv teskobe vlastitog opstajanja. Aktivno i sadržajno starenje preduslov je kvaliteta života a bedan život u starosti opominje na primere potresne nebrige o onima kojima je smrt jedino i poslednje utočište.

Nije znano da je neko ko je dugo živeo izbegao starost i sudbinom starih su ispunjeni redovi rada. Zaslužuju li stari da budu zaboravljeni i sahranjeni živi? Ili oni nemaju šta da izgube jer su već sve izgubili? Često se čuju pitanja da li вреди produžavati život ako je starost ispunjena: beznađem, apatijom, siromaštvom, bolešću, usamljenošću i zlostavljanjem? U uslovima nemogućnosti zadovoljavajućeg lečenja, psiho-socijalne podrške, poremećenih porodičnih odnosa i bezizlaza starije osobe svojevoljno prekraćuju svoje muke. Zar samoubistva u starosti nisu najgora opomena da nije važno samo koliko nego i kako živeti.

Problemsko-tematske celine: starenje i starost (demografske promene i poslednje životno poglavlje i socio-psihološki pogled); kako žive stari (penzionisanje: degradacija i/ili aktivno razdoblje života; kulturno–obrazovna, sportsko-rekreativna interesovanja i mogućnosti; staranje o starima; strah od samoće, nemoći i smrti i zlostavljanje starih iza zatvorenih vrata); kako se starost živi (primeri iz prve ruke i primeri kreativne vitalnosti) i naučno-istraživački pristupi čine strukturu rada.

Za ovu studiju najviše su zaslužni naši sagovornici, čijim nesebičnim rečima su ispunjene njene strane. Zadužili su nas i oni, koje nismo privoleli, da svoju neveselu sudbinu podele sa čitaocem.

Na kolegijalnoj podršci posebno smo zahvalni recenzentima: prof. dr Šefiki Alibabić, dr Jovanu Ćiriću i dr Biljani Simeunović-Patić.

STARENJE I STAROST

"Lepo je biti mlad, ali nije mali uspeh ni ostariti"

Dušan Radović

1. Određenje starenja i starosti

Starenje je proces a starost se izražava godinama, međutim to je individualna bio-psiho-socijalna pojava. Starenje se najčešće određuje kao proces opadanja životnih funkcija organizma posle njegove zrelosti. Svi bi hteli da ostarimo ali isto tako najradije o tome ne bismo razmišljali ni pojedinačno niti društveno. Ponekad, izgleda kao da pomislimo da će starost i smrt nas zaobići i zaboraviti. Nezaustavljive fiziološke promene se mogu usporiti ali i ubrzati, što zavisi od toga u kojim uslovima, kako i na koji način gledamo i suočavamo se s tom prirodnom pojavom. Starost jeste podložnija i prati je više hroničnih bolesti ali ona nije bolest. Spoljašnji znaci starenja prepoznatljivi su: bore i staračke pege na licu, rukama i telu, smanjena pokretljivost, oslabljena čula vida i sluha, lakše zamaranje i dr. Unutrašnje promene su teže vidljive ali degenerativne promene u gotovo svim organima se događaju.

U nauci se starost vezuje za:

- biološko starenje- smanjenje fizičkih sposobnosti
- hronološko starenje - broj godina
- socijalno starenje - doraslost i pružimanje određenih uloga koje život donosi (polazak u školu i školovanje, zaposlenje i radni vek, prestanak rada i penzionisanje) i
- na kraju subjektivni osećaj, narodna mudrost kaže "čovjek je star onoliko koliko se oseća starim".

Slabljenje fizičke snage i sposobnosti samostalnog funkcionisanja jeste jedna od karakteristika starosti ali stariji se kao i mlađi razlikuju po mnogo čemu pa i tim sposobnostima. Nisu retki vitalni stariji ljudi i u dubokim devedesetim godinama kao i nefunkcionalne, prerano ostarele osobe i u šezdesetim godinama. Uz genetiku, način života, navike, vrsta posla utiče na to koliko i kako čovek živi.

Problemima starosti bave se mnoge nauke i naučne discipline: medicina-gerijatrija, biologija, demografija, psihologija, gerontologija, andragogija, socijalna politika i socijalni rad, sociologija i dr. S obzirom na različite probleme i aspekte starosti ne postoji jedinstveno i opšteprihvaćeno određenje kojim bi se služili istraživači, ali multidisciplinarni pristup, ovoj aktuelnoj pojavi, otvara široko polje u kojem se susreću proučavanja društvenih i individualnih činilaca (od fizičkog i mentalnog zdravlja, socio-ekonomskog položaja starijih, društvene brige do porodičnog staranja, kulturno-obrazovnih delatnosti i zabavno-rekreativnih aktivnosti...). Položaj stare osobe u društvu i porodici obojen je složenim odnosom: društveno-političkih, socio-ekonomskih, kulturno-obrazovnih i demografskih faktora. Navedene faktore neophodno je da prati odlučnost društva i borba svih, bez obzira na godine, za čoveka i njegovo pravo na dugotrajan kreativan i čoveka dostojan život.

Klasifikacijama biološke dobi i fiziološkim stanjem organizma u raznim periodima života bave se medicina, biologija, gerijatrija i psihologija ali suštinu starenja, možda je, čini nam se, najinspirativnije prikazao Šekspir u svome "Kako vam drago":

*Pa ceo svet je glumište gde ljudi
I žene glume, svaki ima tu
Izlazak svoj i odlazak, i svak'
Odglumi mnogo uloga svog veka,
A sedam doba njihovih je svakom
Po jedan čin. K'o beba prvo vreči
U dojkinjinom naručju i slini;
Potom k'o đaćić plašljiv s blistavim
Jutarnjim licem i sa torbom puzi
U školu preko volje kao puž;
A potom kao ljubavnik k'o kakva
Uzdiše peć i žalosnu baladu*

*Peva o veđi svoje dragane;
Pa kao vojnik; s bradom kao panter,
I neobičnim psokama natučen,
Na čast surevnjiv i na svađu brz,
Mehurić slave traži ispred same
Čeljusti topa; pa k'o tupav sudac,
Stomaka punog masnih petlova,
Propisane brade, oštra pogleda,
Izreka mudrih i maksima raznih
Odavno otrcanih prepun, svoju
Ulogu igra; pa, u doba često,
On je k'o lutak, sav presamićen,
Sa papučama, s naočarima
Na svome nosu, s kesom o svom boku,
A mladićke mu, dobro očuvane,
Čakšire oko suvih listova,
Landaraju široke bestraga;
Dok njegov nekad muški glas u pisku
Pretvorio se dečju ponovo,
Pa pijuče i zviždi. Napokon
Poslednji čin, k'o konac ove čudne
I burne istorije dolazi:
Detinjstvo drugo, sušti zaborav;
Nit' ima zuba, niti ukusa,
Nit' vida, niti ičega uopšte.*

Ovaj Šekspirov pogled kroz sedam faza ljudskog života, izgleda, da se podudara sa savremenim podelama na: rano detinjstvo, detinjstvo, adolescencija, mladi odrasli, srednje godine, starije godine i starost. Njegovi dramatični "vapaji" za sudbinom starih i danas žive.

Ono što je sigurno jeste da kao što postoje individualne razlike u razvoju od rođenja da postoje i u procesu starenja. Zbog različitih uslova življenja, obrazovanja, zanimanja kojim su se bavili, porodičnih prilika i životnih iskustava razlike među starima su izrazitije nego u ostalim dobima života. Subjektivni osećaji starosti i fizička i mentalna starost se u mnogim slučajevima ne poklapaju. Teški uslovi rada, stresovi i razni gubici, neadekvatna ishrana i način života, bolesti uz nasleđe uveliko određuju ritam i brzinu starenja.

Granice starosti su individualne i povezane su sa konkretnim društvenim, političkim, ekonomskim, kulturnim i obrazovnim uslovima sredine. Znamo da su svi nabrojani uslovi podložni pozitivnim i negativnim promenama.

Analizirajući literaturu, posvećenu starenju i starosti, lako se uočava da ne postoji saglasnost o tome kada počinje starost. "*Kada je čovek star? Sa 55, 60, 65, 70 godina?*" pita se Žorž Minoa i nastavlja: "*Ništa nije nepostojanije od obrisa starosti, te fiziološko-psihološko-društvene složenosti. Ima li čovek godine svojih vena, srca, mozga, svog duha ili ličnih podataka? Ili nas to pogled drugih jednoga dana svrstava među stare ljude?*" (Minoa, 1994:11) Pitanjima Minoa dodali bismo još nekoliko: Ili se čovek jednog jutra u sukobu s ogledalom suoči sa slikom starca od koje uzdrhti i skrene pogled? Postaju li na taj način ljudi zarobljenici negativnog odnosa prema starosti i svojim borama? Ili su, nesvesno "otkopali" strah od starosti kojeg su nosili do tada? Možda je, zbog toga potrebno na vreme "skenirati" svoj način života i odnos prema vlastitim godinama kako prerano ne bismo iscrplili ono čime raspolažemo? Ili poslušati savet Andre Žida "*važno je da ne sretnem sebe u nekom ogledalu*".

Da je starenje proces, koji počinje mnogo pre nego što nastupi starost, bez obzira od kada je brojali, slažu se mnogi, kao i da nije vezana samo za hronološki uzrast (Smiljanić, 1979; Defilipis, Havelka, 1984; Minoa, 1994; Komatina, 2004. i dr.).

Jedinstven, precizan i nepromenjiv kriterijum koji bi odvojio doba starosti od zrelosti i odraslosti niti postoji niti se može odrediti jednom

za sva vremena. Produženje prosečnog trajanja života "umešalo" se, između ostalog u tu deobu. Nepostojanost "čvršćih" merila starosti naše vreme je veštački uozbiljilo i prag starosti zakonski odredilo odlaskom u penziju (najčešće je to 65 godina). A populacija starih nije homogena kategorija nego se razlikuje po: polu, godinama, socijalnim, biološkim, psihičkim, ekonomskim, kulturnim, obrazovnim i drugim mogućnostima i sposobnostima (Knežić, 2003).

Kao što starenje pojedinca ima fiziološku, hronološku i socijalnu dimenziju tako se može određivati i proces starenja-starost, u svim definicijama bitne su tri tvrdnje: *"starenje je proces vezan uz samo trajanje života; neprekidno je i nepovratno propadanje organizma, stari se razlikuju od mlađih ljudi po svojim svojstvima i sposobnostima"* (Defilipis, Havelka, isto: 17). Da su fizičke promene i promene u čulima: vida, sluha, motorike prve vidljive i da utiču na ponašanje i reakcije starijih nije potrebno dokazivati. Ali i pored promena i gubitaka, mnoga istraživanja, pokazuju da sposobnosti učenja nisu negativno obeležje starenja. Naprotiv, učenje održava postojeće sposobnosti, oni koji imaju teškoće u učenju razlog treba da potraže u strahu od neuspeha i nedovoljnoj motivaciji i interesovanjima. Cilj društva bi trebalo da bude da čoveka što duže održava samostalnim i aktivnim i po sećanju, navedene Senekine reči, ohrabruju da niko nije toliko star da bi bio greh nadati se još jednom danu, a dan je korak života.

Pored starenja jedinke postoji i starenje naroda tj. demografsko starenje koje se računa povećanjem udela starijih od 60 ili 65 godina u ukupnom stanovništvu.

2. Demografske promene i poslednje životno razdoblje

Podaci Svetske zdravstvene organizacije i Ujedinjenih nacija pokazuju ubrzani rast starijeg stanovništva gotovo u svim regionima sveta. (UN, 2002) Prema statističkim podacima i prognozama Srbija se

nalazi među deset zemalja u svetu sa najvećom stopom starijih od 65 godina. Demografi navode brojne razloge: socio-ekonomske promene i ekonomska stagnacija zbog koje su mladi emigrirali, pogotovo devedesetih godina, u druge zemlje, propadanje preduzeća, povećanje nezaposlenosti i siromaštva što se odrazilo i na pad nataliteta (Penev, 2002) Prema svim statističkim podacima, Srbija se suočava sa ozbiljnim demografskim problemima. Kao i u većini evropskih zemalja u Srbiji je već nekoliko decenija nivo rađanja nedovoljan za prostu reprodukciju stanovništva, što uzrokuje depopulaciju i naglašeno demografsko starenje. Broj živorođenih je 2009. bio čak za 33,7 hiljada lica manji od broja umrlih a 2009. godina je osamnaesta godina zaredom kako se kod nas beleži negativan prirodni priraštaj. Relativno posmatrano, na hiljadu stanovnika, stopa prirodnog priraštaja iznosila je -4,6%. To je niža vrednost stope od najnižih registrovanih u zemljama EU. Prirodni priraštaj je bio negativan i u centralnoj Srbiji je iznosio -24 hiljade (-4,4%) a u Vojvodini vrednost pokazatelja je bila -9,7 hiljada (-5,0%).

U 2008. 2009. kao i 2010. godini ponovo je zabeleženo minimalno povećanje broja rađanja, i apsolutno i relativno posmatrano. I pored toga, sa prosečnim brojem dece od 1,44 po ženi se ne obezbeđuje ni 30% proste zamene generacija. Broj umrlih je godišnje približno 30 000 lica veći od broja živorođene dece.

Istraživanja populacione politike pokazuju da demografsko stanje u Srbiji poslednjih decenija karakteriše tzv. "*populaciona recesija*" odnosno smanjenje ukupnog fertiliteta (uz povećani mortalitet) što je osnovna mera obnavljanja stanovništva. Srbija se već nekoliko decenija nalazi ispod reproduktivno graničnog nivoa od 2,1 deteta po ženi, jer se stopom od 2,0 obezbeđuje prosta reprodukcija (obnavljanje) stanovništva, a tek viša stopa donosi populacioni rast. Sa današnjom stopom fertiliteta Srbija dostiže gotovo najnižu vrednost i spada u grupu zemalja koje nisu obezbedile ni prostu reprodukciju stanovništva. Kada se u obzir uzme i broj umrlih (mortalitet) ukupan prirodni priraštaj u Srbiji je već preko decenije negativan.

Tabela 1: Pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva na teritoriji Srbije

Godina	Živorodeni	Umrli	Prirodni priraštaj
1991	11,9	11,7	0,2
1999	9,60	13,5	-3,9
2002	10,5	13,2	-2,7
2004	10,5	14,0	-3,5
2007	9,20	13,9	-4,7
2008	9,19	13,86	-4,6
2009	9,60	14,2	-4,6

Izvor: Statistički godišnjak Srbije

Upozoravajuće je stanje u Vojvodini gde je svih sedam okruga imalo negativan prirodni priraštaj, dok su u Centralnoj Srbiji od 17 okruga samo 2 imala pozitivan prirodni priraštaj (Raški i Pčinjski okrug).

U centralnoj Srbiji od 116 opština, negativan prirodni priraštaj ima 111 opština (96%) a depopulacioni rekord drži Zaječarski okrug (pad broja stanovnika od -12,8%) što je posledica starosne strukture ovog okruga (okrug je prvi po prosečnoj starosti stanovništva od 45 godina), dok najvišu pozitivnu stopu prirodnog priraštaja ima Raški okrug sa 2,8%. Na vrhu lestvice po visini stope prirodnog priraštaja je Preševo (13%) dok je na dnu Crna trava sa -26,4%.

Iako je smanjenje fertiliteta specifičnost savremenih razvijenih zemalja i prisutno je u Evropi, ovakvom stanju doprinela su migraciona kretanja u Srbiji tokom 90-tih godina 20. veka, a naročito odlazak mladog i obrazovanog stanovništva (procene su da je otišlo preko 400 000 mladih), sa jedne strane, dok se sa druge suočava sa naporom da zadovolji potrebe stanovništva koje je u Srbiju izbeglo ili interno raseljeno. Negativna politička, ekonomska i socijalna zbivanja od devedesetih godina dvadesetog veka dovele su do stradanja, u ratnim strahotama, mladog i sredovečnog stanovništva, zatim do emigracije mladih što je, uz ostale nepovoljnosti osiromašenja,

beznađa i besperspektivnosti, imalo za posledicu i smanjenje nataliteta. Prema podacima iz popisa u Srbiji je 2002. godine bilo 16,5% stanovnika starijih od 65 godina što nas svrstava među deset zemalja sveta sa najstarijim stanovništvom.

Sličan trend evropskim je da je došlo do produženja životnog veka ljudi (1991. g. 69,7 M i 74,8 Ž dok je 2009. 71,1 M i 76,4 Ž) što takođe omogućava projekciju povećanja broja starih stanovnika.

Starenje stanovništva sa aspekta medicinskog, društvenog i ekonomskog napretka jeste jedna vrsta pobede. Međutim, starenje donosi i izazove za postojeće sisteme socijalne podrške i utiče gotovo na sve oblasti života. Savremena socijalna politika i socijalni razvoj, kao jedan od svojih prioriteta neizbežno uključuje i problem vođenja populacione politike

Dugoročna populaciona politika mora imati za cilj, pre svega, podizanje nivoa fertiliteta u odnosu na natalitet. Međutim, prema aktuelnim trendovima, projekcije RZS-a pokazuju da će ukupan broj stanovnika Srbije znatno opasti do 2032. god. i to ispod nivoa od 7 miliona stanovnika. Statistički posmatrano, broj stanovnika Srbije se već duže vreme nalazi u opadanju, od 1997. godine.

Tabela 2: Broj stanovnika Srbije

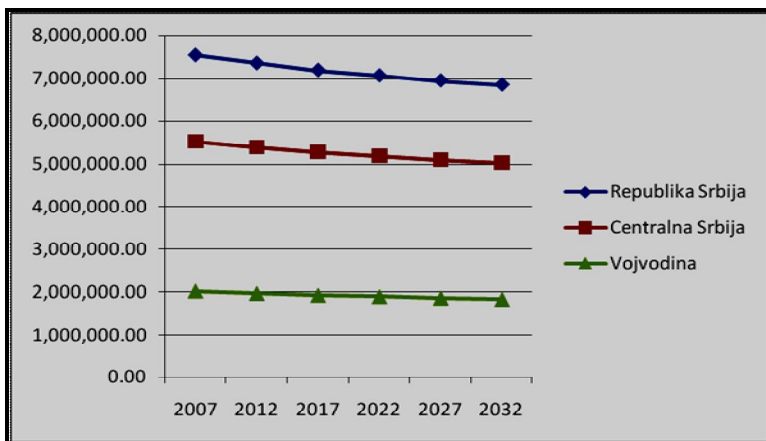
Godina	1991	1997	2002	2007	2011
Broj stanovnika	7576837	7598538	7498001	7381579	7120666

Izvor: RZS, podaci za 2011 prema preliminarnim rezultatima

Iz navedenih podataka može se zaključiti da se broj stanovnika Srbije od 1991. do 2011. smanjio za 456 171. Uporedni statistički podaci za poslednjih 10 godina pokazuju da je skoro svaka generacija koja se rađa manja od prethodne. Na osnovu navedenih podataka Republički zavod za statistiku napravio je statističku projekciju

kretanja broja stanovnika do 2032. godine koja predviđa da će stanovništvo Srbije biti manje od 7 miliona.

Grafikon 1: Projekcija kretanja stanovništva Srbije do 2032
(Izvor RZS)

Odgovor na probleme demografskog razvoja zasniva se na više usvojenih dokumenata strateškog tipa vezanih za politiku prema fertilitetu, mortalitetu, migracijama i populacionom starenju. Njihovo usvajanje, međutim, predstavlja tek prvi korak jer je sprovođenje odloženo zbog suočavanja sa ekonomskom krizom, nezaposlenošću i osiromašenjem. Navedeno ukazuje na logičnu posledicu pada broja stanovnika Srbije što pokazuju i prelimirani rezultati popisa iz 2011. godine, po kojima nas je za oko 5% manje u odnosu na prethodni popis.

Tabela 3: Procenat stanovnika 65+ 2010. u Evropi i regionu

EU – 27	17,4
Bugarska	17,5
Nemačka	20,7
Grčka	18,9
Italija	20,2
Austrija	17,6
Švedska	18,1
Crna Gora	12,7
Hrvatska	17,3
Makedonija	11,6
Srbija	17,51

Izvor: EUSTAT, za Srbiju RZS

Podaci za Srbiju treba uslovno posmatrati dok se očekuju rezultati popisa stanovništva iz 2011 godine. Procenti i sami po sebi dovoljno govore o udelu starijih u ukupnom broju stanovništva Srbije i zemalja u regionu i EU.

Tabela 4: Trend starenja u Evropi 1990-2010

	0-14		15-64		65+	
	1990	2010	1990	2010	1990	2010
EU-27	19. 5	15. 6	66. 7	67. 0	13. 7	17. 4
Nemačka	16. 0	13. 5	69. 2	65. 9	14. 9	20. 7
Grčka	19. 5	14. 4	66. 8	66. 7	13. 7	18. 9
Francuska	20. 1	18. 5	65. 9	64. 8	13. 9	16. 6
Švedska	17. 8	16. 6	64. 4	65. 3	17. 8	18. 1

Tabela 5: Stanovništvo starije od 65 godina polu i starosti 2002. godine u Srbiji

	65 do 69	70 do 74	75 do 79	80 +	Prosek
Stanovništvo po polu i starosti Republike Srbije					
Ukupno	460406	387284	247338	145477	40. 25
Muškarci	209580	167178	94552	53320	38. 97
Žene	250826	220106	152786	92157	41. 46

Izvor: RZS, rezultati popisa 2002.

U uslovima, kada je šestina stanovništva stara 65 i više godina, smanjuje se i udeo radno aktivnog stanovništva a povećava potreba za brigom o starijem stanovništvu, posebno u područjima "demografskog praznjenja" i nestajanja naselja. U Srbiji je više od 1,250 miliona lica staro 65 i više godina što je 17% u ukupnoj populaciji. Proces starenja stanovništva se kod nas odvijao sa vrha starosne piramide (povećanje udela starih) i od baze starosne piramide (smanjenje udela mladih). Rezultat je da je danas gotovo izjednačen broj stanovnika mlađih od 15 godina i broj stanovnika starijih od 65 godina.

Jedan od najpouzdanijih analitičkih pokazatelja starosne strukture stanovništva je izražen preko odnosa starog i mladog stanovništva – *indeksa starenja*. Ukoliko indeks starenja premaši vrednost 40 (40 starih na 100 mladih stanovnika) govorimo o staroj populaciji. U Srbiji je ovaj indeks već nekoliko decenija iznad granične vrednosti, sa tendencijom daljeg rasta. Demografske projekcije za narednih nekoliko decenija predviđaju stalan i intenzivan proces starenja populacije. Broj starih lica iznad 65 godina povećaće se za 1/3 a njihovo učešće u ukupnom stanovništvu dostići će 27,5%.

Povećanje obima staračkog, uglavnom ekonomski neaktivnog stanovništva, neminovno prouzrokuje povećanje lične i javne

potrošnje, pre svega u domenu izdvajanja sredstava za zdravstveno, socijalno i penzijsko osiguranje.

Prema demografskim procenama doći će daljeg produženja prosečnog ljudskog veka, što će dovesti do značajnijeg uvećanja broja starih lica, koja imaju 80 i više godina. Znatno broje starijih osoba će zbog iznemoglosti, bolesti i invalidnosti biti upućeno i primorano na korišćenje odgovarajućih usluga socijalne, zdravstvene zaštite i drugih usluga, uključujući i obezbeđivanje nekih osnovnih životnih uslova. Pomenute procene zahtevaju dalji razvoj pojedinih sistema socijalnog obezbeđenja stanovništva i ubrzano prilagođavanje specifičnostima životnih uslova i potreba koje se javljaju u starosti (Knežić, Vidanović, 2011). Predviđa se da će sredinom 21. veka jedna desetina u svetu biti starija od 80 godina što će uticati na: ekonomiju, strukturu porodice, stanovanje, migracije, brigu o starima, zdravstvene službe, stanovanje, obrazovanje i kulturu. Ono što se odražava na problem starenja je što sve više starih živi u gradovima, a oni koji žive u selima, zbog migracije mladih, sve su stariji i osamljeniji. Kako je životni vek žena duži od muškaraca onda se i navedeni problemi s godinama za žene produbljuju. Demografske promene imaju uticaj na sve oblasti života, pogotovo su nepovoljne u siromašnim i nedovoljno razvijenim zemljama. Ono što je zabrinjavajuće kod nas je što se penzioneri smatraju "teretom" o vratu države bez dovoljne svesti da se problemi starosti ne mogu ignorisati.

Beograd je, takođe, ušao u fazu ozbiljnog demografskog starenja. Prema kriterijumu prosečne starosti demografi razlikuju sedam stadijuma demografske starosti (Tabela 6).

Tabela 6: Stadijumi starosti

Stadijum	Prosečna starost
rana demografska mladost	do 20
demografska mladost	20-24
demografska zrelost	25-29
prag demografske starosti	30-34
demografska starost	35-39
duboka demografska starost	40-43
najdublja demografska starost	43 i više

Prema popisnim rezultatima iz 2002. grad Beograd, kao i naselje Beograd nalaze se u stadijumu duboke demografske starosti kao i Srbija (bez Kosova i Metohije).

"Prag demografske starosti" prešle su sve beogradske opštine: Vračar (prosečna starost 44,5 godina) i Stari grad (43,9) (najdublja starost), a Savski venac (42,8), Sopot (41,9), Voždovac (41,2), Novi Beograd (41,3), Barajevo (41,1), Zvezdara (40,5), Rakovica (40,2) i Mladenovac (40,3) (duboka demografska starost). Ostale beogradske opštine (Zemun, Palilula, Čukarica, Lazarevac, Obrenovac i Grocka) su u stadijumu "demografske starosti" (od 35 do 39 godina života) (Izveštaj o radu GCSR Beograd).

3. Socio-psihološki pogled

Zašto socio-psihološki pogled na starenje i starost? Zbog toga što je, od poodavno poznato, da starost nije isključivo pitanje hronološke dobi niti problem pojedinca i porodice. Pored individualnih mogućnosti i funkcionalnih sposobnosti (fizička i psihička samostalnost i "psihička vitalnost") materijalni, obrazovni, porodični i društveni status u kome pojedinac živi određuje uloge i položaj starijih osoba. Da bi se starost živela a ne preživljavala neophodna je pomoć porodice i društva u prilagođavanju starih na: opadanje psiho-fizičkih mogućnosti; na prihvatanje penzionisanja - što utiče na smanjenje

prihoda, gubitak socijalnih uloga i kontakata, povećanje slobodnog vremena; gubitak bračnog partnera, članova porodice i prijatelja i sl.

Starosna struktura današnjih penzionera nije ista kao pre deceniju-dve što utiče i na sliku starijih. Ne može se arbitrarno odrediti donja granica starosti nakon koje su svi ljudi svrstani u kategoriju starih. U literaturi se, sve češće, uz tzv. treće doba pominje i četvrto doba tj. osobe koje su duboko zašle u devetu dekadu života. Susreću se i termini: "mladi, srednji i stari stari". Uz hronološku dob i funkcionalnost za kvalitet života u starosti "zadužena" je želja i volja starijih s jedne strane, i obeležje sredine i sistema vrednosti s druge strane. Jasno je da starenjem slabe i umanjuju se fizičke sposobnosti i da je čovek podložniji hroničnim bolestima ali isto tako se motivacija, interesovanja, stavovi i uverenja razvijaju i menjaju tokom celog života. Penzionisanje kao značajna faza u životu menja mnoge uloge pojedinaca koje vode ka novim "životnim poprištima". Istina uzlaznim ali i silaznim. Da li se oni, koji se svojim godinama i promenama, kao Pol Klodel prilagode: "*Osamdeset godina! Bez vida, sluha, zuba, kretanja, snage! Neverovatno je kako nakon svega čovek može i bez njih!*" osećaju bolje u "svojoj koži"? Da li ispunjena starost može biti i nešto drugo "*od brodoloma*" kako je nazvao Šatobrijan?

Odnos prema starima u raznim društvima i kulturama kroz istoriju je različit i kreće se od cenjenja i uvažavanja do zanemarivanja i omalovažavanja, i sva društva, od antičkih do savremenih, suočavala su se sa problemima starenja i različitim oblicima gerontokratije ili gerontofobije (De Bovoar, 1986; Minoa, 1994). Danas, mnogi stari ne doživljavaju sebe kao posebnu populacionu kategoriju nego kao celovit deo društva u kojem bi želeo da nastavi da aktivno živi i po odlasku u penziju. Da je starost vreme kada život može dobiti nove dimenzije i prednosti korišćenja slobodnog vremena poznato je u struci i nauci koje se bave proučavanjem starosti. Filozofija doživotnog obrazovanja i otvaranje univerziteta za treću dob samo je jedna od mogućnosti ostvarenja i zadovoljavanja potreba i interesovanja za koje nisu imali uslova i vremena u mladosti. Demografske promene iziskuju aktivno

prilagođavanje svih novim okolnostima i saznanjima koje podrazumeva celoživotno učenje, ali i otkrivanje prednosti starenja i starosti. Zbog toga u ovom radu pokušavamo da ukažemo da aktivno i zdravo starenje, pored individualne motivacije i socijalne uključenosti, zahteva preduzimanje različitih društvenih mera i aktivnosti koje će pomoći očuvanju kvaliteta života u starosti.

Postoje razne teorije starenja, psihološke, koje su najčešće, razvojne teorije ličnosti; biološke teorije starenja koje su povezane s opadanjem sposobnosti životnih funkcija; sociološke teorije (teorija smanjene aktivnosti i teorija aktivnosti). "*Proces starenja i sama starost samo je još jedan razvojni period našeg života koji se ne može odvojiti od ranijih razvojnih faza...*" a to što se najmanje zna o procesu starenja i starosti leži u činjenici što se u svim kulturama zaziralo od starijih ljudi, u većoj ili manjoj odbojnosti prema njima (Vuković, 2008:192).

Porodica je glavni oslonac i podrška u starosti, iako porodica doživljava promene u svojoj strukturi (jednočlana, višegeneracijska)... Porodična povezanost, sklad i solidarnost su najvažniji izvor sigurnosti za sve članove porodice, za stare pogotovo. U starosti je važna povezanost zasnovana na poštovanju i ljubavi, nažalost, danas većina starijih i u selu i gradovima čezne za svojom decom, koja su iz nesreća koje su nas pratile proteklih dve dekade, rasuta po celom svetu. O roditeljima, ako imaju mogućnosti brinu na daljinu. Tamo gde su porodice brojnije, gde je više dece situacija je obično bolja, uvek se nađe neko tko može pružiti pomoć i brigu roditeljima.

Nevolja je što su mnogi stari u našim uslovima siromašni da bi se na zadovoljavajući način hranili, lečili, kupovali pomagala (dobre naočare, slušne aparate, zubne proteze, kolica...). Retki su oni koji se "sukobe" sa starošću potpuno zdravi i koje starost iznenadi. Pored propadanja fizičkih, organskih sposobnosti nisu retki ni poremećaji pamćenja, i svima su nam znane osobe koje porodice, ako ih imaju, traže jer su se izgubili... Oni koji ne mogu podneti svoju fizičku oronulost "sikću" na sve što se kreće oko njih jer svet odraslih ne doživljavaju više kao svoj: "*ona (stara osoba prim. autora) odbija*

njegove propise, čak i njegov moral... Bezočno joj je stalo samo do njenog interesa ili zadovoljstva. Smatra da joj je "sve dozvoljeno". Kaže sve što joj padne na pamet, ne uskraćuje sebi neprijatne primedbe, pakosti" (De Bovoar, isto:249).

Nije nepoznata ni odbojnost prema mladima ali i obratno. Postoje i oni, koji s mnogo hrabrosti podnose nedaće i iskušenja, koja im život na samom pragu starosti nametne.

Očekivano je da su stariji pretežno slabijeg materijalnog stanja s većim zdravstvenim problemima, usamljeniji, nepokretniji i sl. iako nismo sigurni, s obzirom, na ekonomsku krizu i demografske promene u kojoj meri su mladi, nezaposleni u povlaštenijem položaju u odnosu na starije. Nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje, nemogućnost zadovoljavanja kulturno-zabavnih i sportsko-rekreativnih potreba su veliki problem omladine, koji nažalost, žive na račun ostarelih roditelja.

Mnogobrojnim problemima dodajmo i problem nepismenosti koji Srbija, a ni Beograd, nije iskorenio ni ulaskom u novi milenijum. Prema statističkim podacima, dok ne budu poznati rezultati popisa iz 2011. godine, približno 10% naših sugrađana nema završenu osnovnu školu iako je osnovno obrazovanje, već dugo, zakonska obaveza. Ako je situacija u Beogradu tako obeshrabrujuća šta se onda može očekivati u unutrašnjosti Srbije. I oni koji imaju samo osnovnu školu su bez profesionalnih kvalifikacija odnosno funkcionalno nepismeni. Po polovima stanje je još drastičnije na uštrb žena. Na ovaj problem skrećemo pažnju jer nepismenost i neobrazovanost prati nezaposlenost, siromaštvo i drugi faktori od kojih je očekivati da zavisi kako ljudi žive.

KAKO ŽIVE STARI

Pre nego što se sruči na nas, starost je nešto što se tiče samo drugih. Tako možemo shvatiti zašto društvo uspeva da nas odvraća od toga da u starim ljudima vidimo sebi slične!

Simone de Beauvoir

Samo pitanje: kako žive stari? upućuje na to da je reč o veoma složenom fenomenu odnosno određenju šta podrazumevamo pod tim – kako? Da li je u pitanju samo subjektivna procena i/ili objektivna? Ko treba da da odgovor na zadato pitanje: pojedinac ili njegova porodica, socijalno okruženje, lekar, "istraživač"? Da li je uspešno, dobro, kvalitetno starenje ono kada se čovek, bez obzira na poodmaklu starost zdravstveno oseća dobro i ima porodično okruženje? Ili se uspešna starost vezuje za one, koji su imali sreće i mogućnosti, da se i posle penzionisanja, bave poslom koji ih ispunjava? Da li su zadovoljni oni koji imaju koliko-toliko redovna mesečna primanja i ne preturaju po kontejnerima, ne čekaju redove ispred narodnih kuhinja i različitih vladinih, nevladinih i verskih udruženja za socijalnu pomoć? Ili, starost u bolesti, za nekoga ko je okružen porodičnom pažnjom i toplinom ne predstavlja sumornu realnost življenja? Zar ne mogu dobro živeti i oni u "ljudjašci" bez dodatnih kulturno-rekreativnih aktivnosti i obrazovnih interesovanja? Koliko odgovor na pitanje zavisi od bioloških, psiholoških i/ili socijalnih faktora? Koliko je odgovor izukrštan svim tim promenama? Šta je presudnije: biološko, psihološko ili socijalno u određenju načina života starijeg čoveka? Kako žive stari- neminovno nameće osvrt odnosno tiče se onog čime je literatura iz: antropologije, filozofije, psihologije, sociologije, andragogije... obogatila saznanja o kvalitetu života. Odgovori na ova pitanja prevazilaze i ovaj rad i nas. U odgovoru, nužno se dotičemo pojmova: kvalitet, stil i način života. U različitim kulturama i krajevima sveta ne znače isto.

Šta obuhvataju navedeni pojmovi? Priklonićemo se onim autorima, koji su našli krupne razloge, da posvete svoje teorijsko-empirijske napore u razbistravanju pojma – kvalitet života i time nas "zaštitili" napora. Temeljan i sintetički pregled naše i strane literature, dala je Aleksandra Pejatović (2005), a o određenim aspektima i tumačenjima pojmova: kvalitet, stil i način života može se videti u: D. Savićević (2000), N. Kačavenda-Radić (1992), N. Pastuović (1999), S. Podgorelec (2008) i dr.

Predmet ove studije nije namenjen širokoj teorijsko-empirijskoj raspravi o kvalitetu života te zasluženje poverenje dajemo određenju i razumevanju kvaliteta života kao: zbirnog pojma, odnosno zbirno stanje (složaj), u jednom određenom segmentu vremena, dosegnutih položaja na dimenzijama različitih svojstava koje ličnost, pojedinci, društvene grupe i/ili društvo vezuju za predmet, pojave, sebe, druge osobe, odnose, uloge, aktivnosti i stanja, postavljajući ih u različite relacije, a na osnovu vrednosnih standarda i zadovoljavanja potreba (Pejatović, 2005:15). Iz izloženog shvatanja je vidljiv individualni nivo i subjektivni stepen zadovoljstva, bilo pojedinim aspektima života bilo njime u celini. Iako postoje različita određenja, definicije i teorije o kvalitetu života čini se da se mnogi autori slažu da se kvalitet, pa i u starosti, sastoji od objektivnog i subjektivnog aspekta i doživljaja. Na taj način smo i prišli raspravi: kako žive stari? Pre odgovora na to pitanje trebalo bi istražiti: spoljašnje (socio-ekonomske i porodične (ne)prilike) i unutrašnje (biološke i psihološke) faktore. Psihologija nas uči da subjektivni činioci zavise od osobina ličnosti a objektivni su: materijalni i stambeni uslovi, socijalna i zdravstvena zaštita, porodični status i odnosi s okolinom. Brojni socio-ekonomski i socio-zdravstveni činioci koji doprinose produženju života su, istovremeno, i faktori koji mnogima umanjuju mogućnosti za kvalitetniji život: zdravstveno stanje, materijalni i stambeni uslovi, mesto življenja, porodični odnosi, sredina, tradicija, kultura, obrazovanje i posao kojim se bavio, fizička aktivnost, životni optimizam i... Kod starih je pojačan strah od duge i teške bolesti koja može dovesti do bespomoćnosti i gubitka ljudskog dostojanstva. Neizlečive organske bolesti koje su praćene jakim bolovima i strahom od gubitka dostojanstvenog kraja života spadaju i među najznačajnije motive samoubistva kod starije populacije.

Stariji koji imaju dobre odnose s okruženjem, svojom porodicom, srodnicima i prijateljima aktivniji su i život im, izgleda smisleniji (odlaze na raznovrsna okupljanja, izložbe, izlete, promocije...). Samim tim zadovoljniji su svojim penzionerskim statusom i trošenjem tzv. zlatnog doba života. Samačka stara domaćinstva, bez dece, srodnika i prijatelja imaju manje mogućnosti uključivanja u socijalnu sredinu a time su i

nezadovoljniji upoređujući svoj život sa životima iz svog okruženja. Rezultati nekih istraživanja zadovoljstva kod starijih udovica govore da je najveći izvor zadovoljstva, a što znači i kvaliteta života, mogućnost da budu korisni deci i unucima (Poter, 2005). Da zdravstveno stanje utiče na aktivnost i način života vidljivo je iz prakse, a to potvrđuju i rezultati istraživanja, jer bolest utiče na smanjenje aktivnosti i povećanje socijalne izolacije (Yang i dr., 2004). Da kvalitet života svih, pa i starijih, određuju ekonomska kretanja i materijalne mogućnosti ukupnog društva dobro je znano svima. Iako promene u društvu, ekonomiji utiču uveliko, i na porodicu ona je i dalje osnovni izvor pružanja neformalnih oblika pomoći, posebno u manjim mestima i selima. Migracije, pogotovo, ove poslednje uzrokovane građanskim ratom i raspadom bivše nam domovine negativno su uticale na demografsku strukturu i mogućnosti brige o starima. Stari sve češće žive sami i usamljeni, s retkim kontaktima (deca, srodnici i prijatelji) ili bez ikakvih kontakata. Da li je potrebna veća socijalna izolacija od takve? To je samo deo problema s kojima će se susretati starije osobe s porodicom ili bez nje. Način života, zadovoljstvo životom i kvalitet života starijih u zavisnosti je od očuvanosti porodičnih odnosa, zdravstvenog stanja i interesovanja za očuvanjem aktivnosti do kraja života. Uz to, neophodna su finansijska, institucionalna i vaninstitucionalna sredstva, profesionalna i volonterska pomoć.

1. Penzionisanje: degradacija i/ili aktivno životno razdoblje

Da li je penzionisanje kritična faza u životu? Da li penzionisanjem treba početi nov život? Ili je penzionisanje samo prilagođavanje novim ulogama i mnogim gubicima? Da li društveni kontakti, fizičke aktivnosti i dobri porodični odnosi nude duboku starost? Da li je penzionisanje nužno degradacija? Da li bi muškarci trebali učiti od žena da nalaze zadovoljstvo u pomoći deci i unučadi? Ili po Hemingveju: "*Mirovina je najodvratnija reč jezika. Bilo da svojevoljno bira da odemo u penziju, ili nas sudbina na nju primorava*" (prema: De Bovoar, 1986:310)? Da li je problem

penzionera što ne znaju šta će sa svojim slobodnim vremenom? Ili je siromaštvo, bolest i usamljenost glavni razlog nevolja starijih? Da li je gubitak socijalnog statusa, socijalne uloge ili smanjenje prihoda podjednako težak? Da li bi starost bila podnošljivija i društveni život raznovrsniji kada bi primanja bila "dovoljnija"?

Nije jedini problem u tome koliko živeti, za koliko godina produžiti prosečni ljudski vek nego i u tome kako živeti. Ubrzan porast starih i sve duži penzionerski život ukazuje da rešenje i izlaz iz neprilika ne treba tražiti ni očekivati samo u socijalnom obezbeđenju starih, već bi društvenu brigu trebalo usmeriti ka stvaranju što humanijih životnih uslova kako bi se čovek i nakon napuštanja sveta rada osećao društveno koristan.

Još uvek se na penzionisanje zaposlenog lica gleda kao na oslobađanje radnog mesta i materijalnu zbrinutost, dok se malo ili nimalo pažnje posvećuje pripremi za penzionisanje, pružanje pomoći i osposobljavanju da se naredne godine ne provedu u životarenju i očekivanju smrti.

Nisu penzioneri samo iscrpljeni starci željni pasivnog odmora, mirovanja i ležanja, jer u penziju, sve češće, odlaze ljudi koji su i psihički i fizički još sveži i "orni" za rešavanje mnogih životnih problema. Jasno je da penzionisanje spada u veliku životnu prekretnicu jer nastupa drugačiji način života, koji je u zavisnosti od mnogobrojnih okolnosti. Za jedne je to pravi šok, za druge početak nove životne faze, za treće vreme manjih ili većih kriza. Za mnoge to je gubitak položaja koje im je pružalo radno mesto, promena ekonomskog statusa (prihodi su smanjeni što predstavlja veštačko sažimanje potreba) promenu socijalne sredine, prilagođavanje na novu satnicu, gubitak bračnog partnera, prijatelja itd. Situacija je teža samim tim što je penzioner stavljen pred nove zadatke u životnom periodu kada se njegova adaptabilnost smanjila. Odlazak u penziju u savremenom svetu se doživljava kao šok i tzv. "socijalna smrt" ili kao "carstvo slobode i dokolice". A bilo bi podnošljivije kada bi, osobe različitih profesija, mogle i prihvatile mišljenje Luj Armstronga da: *"Muzičari ne idu u penziju, oni se povlače kada više nemaju muzike u sebi"*.

Ono što prestanak radnog veka donosi je promena u: dnevnom ritmu, društvenom okruženju, promene u porodici i umanjena

finansijska primanja ali i subjektivnog osećaja, kojeg smo pomenuli na početku. Od toga kako pojedinac sebe vidi u novoj ulozi može nekima okrenuti život nizbrdo. Čini se, da kod nas, s obzirom na promene koje su se desile i koje se dešavaju, za mnoge ljude penzionisanje znači "dobitak" jer su osigurali kakav takav redovan prihod. Poznato je da muškarci teže doživljavaju odlazak u penziju od žena, posebno na ovim prostorima, ali doživljaj mirovine zavisi i od obrazovanja, zanimanja, vrste posla, životnih navika, porodičnih prilika i sl. Razvoj novih interesovanja ili ostvarivanje onih, za koje se ranije nije imalo vremena, takođe zavisi od pojedinca. Prestanak prava na rad i nemogućnost života vrednog življenja na osnovu prava na penziju gura mnoge stare u "društvenu smrt", koja je za neke gora od fizičke smrti. Pretpostavljamo da, fizički radnici, službenici i slične profesije teže doživljavaju prestanak radnog odnosa ili ono što se u nauci naziva i penzionerski šok i izjednačava sa socijalnom smrću. Naime, njihove mogućnosti da se i dalje bave svojim profesijama su umanjene u odnosu na npr. univerzitetske profesore, lekare pojedinih specijalnosti, umetnike, pisce, naučne radnike, pa i poljoprivrednike i "zanatlije".

Koliko ima istine u tome da kod nas ne postoji tzv. "penzionerski šok" nego šok doživljavaju oni kojima je penzionisanje san? Ko su ljudi koje penzionisanje ne menja: koja su to zanimanja, vrste obrazovanja, prihodi, porodično stanje i sl. ? Koliko način života održi i uspori starenje? Da li se ljudi teško snalaze kada napuste svet rada? Da li su današnji penzioneri nespremno dočekali ono što se naziva "prelaženje" i "tranzicija" i razne transformacije i trapave privatizacije? Za one najstarije ne važi ona "ko čeka taj dočeka", oni najbolje znaju kako i od čega preživljavaju. Vreme ratova, bombardovanja, izbeglištva, neviđene inflacije, sankcije, pljačke državne i privatne imovine, osiromašenja obeležilo je život svih nas. Od materijalnog siromaštva, stambenog prostora, zdravstvenog stanja i porodičnog statusa zavisi i način trošenja "zlatnog doba". Nažalost, trajanje mnogih je ispod civilizovanog življenja. Da li smo dospeli dotle da generacije u zrelim godinama zavide onima o kojima je reč, koji ih, ne retko u najproduktivnijim godinama izdržavaju?

Za one ostarele koji su bez redovnih primanja i ne zna se da li su im praznije duše ili stomaci kvalitet života je isprazna reč.

2. Kulturno-obrazovna i sportsko-rekreativna interesovanja i mogućnosti

Sve češći pratilac starenja su i brojni i raznovrsni problemi počev od slučajeva teške, usamljene i neizvesne sudbine u starosti do sve prisutnijeg straha, ne samo od smrti nego od starosti i "praznog", bezsadržajnog življenja u poznom dobu. Kako, na koji način i kojim sredstvima uticati na prevazilaženje te usamljenosti, odbačenosti, napuštenosti, životne tuge, izlišnosti i praznine pitanja su koja zaokupljaju pažnju struke i nauke. To su problemi koji bi trebalo da brinu sve nas. Starenje i starost nije zla kob ili privilegija pojedinaca nego sastavni deo životnog ciklusa svakog čoveka ako ga prerana smrt ne prekine u tom procesu.

Trošenje slobodnog vremena problem je mnogih starijih koji nisu u stanju da ga sami popune. Činjenica je da je savremeni način života, raspadanje porodice otuđio veliki deo starih od društva, te nije beznačajno pitanje kako socijalizovati ili, bolje, kako očuvati socijalizovanost ovih ljudi?

Stoga slobodno vreme treba posmatrati kroz raznovrsne delatnosti koje bi onemogućile da to vreme postane "mrtvo" i vodi u situaciju u kojoj se pojedinac oseća odbačen i napušten. Da neaktivnost ubrzava starenje od poodavno nas upozorava medicima, ali i da fizička aktivnost može da uspori razvoj pojedinih bolesti ili, pak, preokrene njihov tok ka izlečenju.

Mnoge aktivnosti iziskuju organizovani pristup i saradnju onih institucija, klubova, društava koje mogu na najbolji način doprineti prevazilaženju socijalne izolacije starih i potpunijem, sadržajnijem i smislenijem korišćenju i provođenju slobodnog vremena.

Da li je prestanak radnog veka i prestanak svih ljudskih aktivnosti? Uspešan život u starosti izaziva potrebu za održavanjem

intelektualnih interesovanja i emocionalnim bogaćenjem. Šansa da se ta potreba zadovolji, pre svega, zavisi od ukupnog profesionalnog i društvenog, prethodnog života svakog čoveka, njegovog užeg okruženja a zatim i šireg okvira življenja. Izučavanjem problema starosti i penzionisanjem bave se psiholozi, pedagozi, andragozi i gerontolozi u svetu. Kod nas, izgleda, da je bavljenje ovim pitanjima usled tranzicionih problema gurnuto u zapećak za bolja vremena.

U savremenom svetu se pokušava čovek kroz različite programe pripremiti i osposobiti za period koji mu predstoji. Pitanjima pripreme i osposobljavanja-obrazovanja ljudi u predpenzionom periodu kod nas se, ni u boljim vremenima, nije posvećivala neophodna pažnja. Možda pitanje: zašto i čemu služe ove pripreme i obrazovanje mnoge zbunjuje, jer ne vide svrhu obrazovanja onih koji nisu radno angažovani, pred kojima ne stoji dug radni vek. Ulaganja u njihovo obrazovanje, verovatno po mnogima ne doprinosi većoj produktivnosti pa čemu onda da se i primenjuje.

Svrha obrazovanja u ovom periodu trebalo bi da se ogleda i posmatra u dva pravca: u otklanjanju onog što ne želimo i stvaranju onog što hoćemo. Znači, prvenstveno "preventivno" obrazovanje tj. napori usmereni u pravcu odstranjivanja i ublažavanja strepnje, nedoumice, praznine, prepuštanja stihiji...

Zatim, obrazovanje bi trebalo da je usmereno na ovladavanje uslovima starosti oslanjajući se na: lična, porodična i društvena uporišta. Da bi se nova tehnologija stavila u službu čoveka, da bi mu olakšala život neophodno je njima ovladati. Zato bi različiti saveti, uputstva i preporuke profesionalaca dobro došli starima za lakše i bolje snalaženje u svetu novih tehnologija.

Da li penzioneri imaju potrebe i interesovanja za obrazovanjem, kakve su prirode iste i da li postoje mogućnosti da ih zadovolje u velikoj meri zavise od ukupnog i profesionalnog života svakog pojedinca, njegove porodice, lokalne sredine i širih okvira žvljenja. Istraživanja pokazuju da želja za obrazovanjem i učenjem zavisi od širih motivacionih osnova (motiva, potreba, interesovanja, stavova i

vrednosnih orijentacija) koji se menjaju i razvijaju tokom celokg života (Savićević, 1983, 1989, 2004; Bulatović, 1983; Medić, 2010; Nemanjić, 2006; Pejatović, Živanić, 2006; Knežić, 1985 i dr.).

Kakva je priroda obrazovnih potreba starijih? Odlaskom u penziju čovek gubi radnu ulogu, ali to ne bi trebalo da znači i potpuno dezangažovanje i pasivno provođenje vremena. U populaciji penzionera sve više je "obrazovanih" i njihova motivacija za daljim sticanjem znanja ne jenjava odlaskom u penziju. Izbor onog što se želi učiti može biti u skladu sa interesovanjima ličnosti za koje ranije nije bilo vremena, s pojavom novih interesovanja ali i nove tehnologije. Korišćenje kompjutera, interneta i elektronske pošte, mnogim roditeljima, srodnicima i prijateljima olakšava komunikaciju sa decom koja su se "rasula" po celom svetu. Položaj čoveka u savremenm svetu uveliko determiniše "repertoar" potreba. Potrebe su u zavisnosti od promena životnih funkcija.

Uloge čoveka menjaju se sa godinama i u tesnoj su vezi sa društvenim okolnostima. U nekom trenutku ljudskog života počinje jedna, a završava se druga, dok neke traju celog života. Penzionisanje menja mnoge uloge a za lakše prilagođavanje istima neophodno je znanje, pa te nove uloge i slobodno vreme, mogu stimulisati pojedince na obrazovanje.

Obrazovanje nije, valjda je to svima jasno, potrebno jedino da bi se radilo, da bi se napredovalo u karijeri i profesiji nego da bi se što bolje i duže živelo.

O pozitivnom uticaju obrazovanja i učenja na intelektualni razvoj i održavanje sposobnosti čoveka govore rezultati brojnih istraživanja (Smiljanić, 1989; Savićević, 2000, 2004; Kidd, 1973; Knox, 1977 i dr).

Oni potvrđuju i proširuju ranija nalaženja o zavisnosti mentalnog razvoja od nivoa obrazovanja. Obrazovanje i učenje povoljno utiču na održavanje intelektualne svežine kao i na izazivanje novih potreba za učenjem i nastojanje da se potrebe zadovolje.

Istraživanja ukazuju na to da se uticaj "upotrebe" intelektualnih funkcija na sposobnost učenja ne ogleda samo u proširivanju znanja,

gomilanju činjenica, podataka nego i na unutrašnje veze psihičkih funkcija na strukturu samog intelekta.

U nauci je poznato da učenje i obrazovanje ima bitnu ulogu u starenju pojedinca i društva. Međugeneracijska razmena iskustava, veština i znanja ima bitnu ulogu u razvijanju najrazličitijih oblika obrazovanja za starije ljude jer im omogućuje korišćenje i pristup savremenim komunikacijama i tehnologijama. Kvalitetno starenje i život u društvu promena ne može se zamisliti bez doživotnog učenja i aktivnosti posle penzionisanja. Potrebe za učenjem uslovljene su odnosima u okruženju i mogućnostima efikasne komunikacije i rešavanja svakodnevnih praktičnih zadataka. Smanjenje socijalne izolacije nakon odlaska u penziju moguće je uključivanjem starijih u različite obrazovne i kulturno-zabavne aktivnosti. Ne zaboravljamo da je, pored materijalnih i zdravstvenih mogućnosti, važan faktor motivacija. Motivisati ljude, čiji je životni vek sve duži, za učenjem znači obogatiti kvalitet njihovog života. Ne uče samo stariji od mlađih nego oni uče i mlađe u međugeneracijskoj razmeni znanja i iskustava. A motivacija zavisi, znano je, od toga koliko stariji, po svojim procenama, vide koristi od učenja kao i od toga koliko i kako ocenjuju svoje sposobnosti i mogućnosti za postizanje rezultata. Jedna od bitnih nemogućnosti uključivanja u delatnosti obrazovanja i učenja povezana je s fizičkim zdravljem (slabljenje sluha, vida i motorike) kao i opadanjem kognitivnih sposobnosti, ali i jedno i drugo je individualno i postoje pomagala koja će, ako ne otkloniti, ono ublažiti te prepreke. Prethodni nivo obrazovanja i profesija starih, pol, zdravstveno stanje i porodično okruženje, utiču u većoj meri na odluku za uključivanje u obrazovne, kulturne i rekreativne aktivnosti. Pored subjektivnih prepreka postoje i objektivne (mesto stanovanja, nepostojanje ustanova i sl.) koje utiču na motivaciju starijih. Rezultati popisa, nadamo se, pruži će osnovne podatke koliko starije osobe koriste kompjuter i koliko je taj oblik učenja prisutan kod nas, jer sadržaji i metode učenja se ubrzano menjaju poslednjih decenija. Iskustvo nas uči da je isprazno trajanje, odbrojavanje dana, prekraćivanje dan za danom putovanje u ništa. Zatvaranje u četiri zida izaziva osećaj izopštenosti iz okoline i života. Ako je obrazovanje, a jeste, celovit, doživotan proces priprema čoveka za sve važnije

vidove življenja onda je obrazovanje u starijem dobu zaslužio da postane i naš ozbiljan problem.

Rezultati istraživanja 105 polaznika "Mreže" univerziteta za treće doba kod nas, o odnosu obrazovanja i kvaliteta života u trećem dobu, pokazuju da učestvovanje u obrazovno-kulturnim aktivnostima na univerzitetu ima značajnog udela u povećanju pojedinih kvaliteta života. Neki od rezultata su: najveći kvalitet u njihovom životu su: zdravlje, lične osobine, deca/unuci, porodica/brak, prijatelji, raditi ono što voli, aktivitet, vrednosti i rad. Ono što im umanjuje kvalitet života su: materijalno-finansijska nebezbeđenost, pogoršanje zdravlja (lično i bližnjih), opšte stanje u zemlji, ne vrednosti, porodica/deca, udaljenost dece, samoća, smrt bliske osobe, za sadašnje mogućnosti i prohteve ništa. Ispitanici su doprinos aktivnosti na univerzitetu pronašli u: druženju i sticanju novih prijatelja, održavanje psiho-fizičke kondicije, sticanje novih saznanja, nadoknađivanje propuštenog, ispunjavanje praznine, osećaja beskorisnosti, obogaćivanje ličnosti, zadovoljstvo, kreativnost, vreme posvećeno sebi-radim ono što volim i komuniciranje sa ljudima (Pejatović, Živanić, 2006:180-183). Obrazovanjem i kulturno-rekreativnim aktivnostima, verovatno, je uključen daleko manji broj starijih od onih koji se u samoći suočavaju sa osiromašenjem, pogoršanim zdravljem, usamljenošću i raznovrsnim strahovima. Ali, navedeni primer istraživanja, kao i mnogi iz sveta, ulivaju nadu da vreme posle penzionisanje ne mora postati monotono trajanje u pasivnosti.

Iako se može pretpostaviti, da uzorak prikazanog ispitivanja, ima razvijenije potrebe i mogućnosti za kulturno-obrazovne aktivnosti od većine starijih u našoj zemlji rezultati pokazuju da u starijoj dobi zdravlje zauzima prvo mesto ali i da aktivnosti i obrazovanje ne zaostaju. Istraživanja potvrđuju da izbor aktivnosti u slobodnom vremenu u starosti u znatnoj meri prati aktivnosti kojima se pojedinac bavio u ranijim životnim razdobljima. *"Aktivna dokolica, kakvu u velikom broju provode stariji otočani, utječe na poboljšanje zdravlja i dobra osjećanja, osjećaja vlastite korisnosti u odnosu na obitelj i lokalnu zajednicu..."* (Podgorelac, 2008:133).

Kada su u pitanju otežavajući faktori kvaliteta života onda su materijalne neprilike ispred zdravlja, ali i nezadovoljstvo stanjem u zemlji i udaljenost dece koja su emigrirala. Ali da neaktivnost i tuga starih ne mora, uvek, biti izazvana nekim objektivnim događajem nego sopstvenim doživljajima da više nisu "gospodari" budućnosti ukazuju reči: *"... osuđeni na pasivnost, obuzeti su brigom... uzalud raspredaju o opasnostima koje nisu u mogućnosti da otklone. Čak i ako im ne pretili nikakva opasnost, dovoljno je da znaju da su razoružani pa da se uznemire..."* (De Bovoar, isto:230). U mnogobrojnim slučajevima *"ograničena budućnost i sleđena prošlost"* parališe aktivnosti starih dodaje Simon de Bovoar.

Zdravlje je uslov i posledica koja određuje i fizičke aktivnosti. Poznato je da je Tolstoj do kraja života bio i fizički vitalan, u 69- oj godini je naučio voziti bicikl i uprkos zapaljenju pluća, tifusnoj groznici nije se predavao, zahvaljujući fizičkoj aktivnosti i pobeđivao je slabosti koje su pratilac starosti. *"Što je intelektualni nivo neke osobe viši njene aktivnosti ostaju bogatije i raznovrsnije... Neaktivnost izaziva apatiju, koja pak ubija svaku želju za aktivnošću"* (De Bovoar, isto:320).

Fizička aktivnost, rekreacija, šetnje, gimnastika doprinosi boljem funkcionisanju organa i volji za životom. Stanje zdravlja utiče i na socijalnu izolaciju i ponašanje jer oni koji su pritisnuti teškim bolovima i pate od anksioznosti, depresije i nesanicice doprinose i svojoj izolaciji. Doživljavajući sebe kao bolesne i stare utiču da ih i okolina na taj način opaža. Oni koji se uplaše starosti i smrti umiru svakog dana.

Ako je, a jeste, obrazovanje faktor razvoja i održavanja mentalne aktivnosti onda je neosporna uloga obrazovanja i kao faktora dugovečnosti. Smanjivanje sposobnosti u pojedinim oblastima može nadoknaditi povećanje drugih sposobnosti te bi bilo neopravdano sposobnosti učenja vezivati samo za jedan period ljudskog života. U psihologiji su poznate teorije "razvojnih zadataka" (Havighurst, 1976; Erikson, 1963 i dr.) po kojima se jedinka tokom životnog ciklusa suočava i prilagođava na svoje okruženje, postoje razvojni stepeni koji određuju životne zadatke i osvetljavaju povezanost bioloških i socijalnih uticaja.

A koncepcija celoživotnog obrazovanja ne dopušta i ne priznaje krute granice među pojedinim periodima života. "Odbiti" i odložiti starenje može se ako se produži aktivni ljudski život pri čemu je obrazovanje, shvaćeno u najširem smislu, neophodno. Aktivnosti i različita angažovanja obezbeđuju sadržinu života. Stoga bi tv, radio, domovi kulture, domovi i klubovi penzionera, razni centri i univerziteti za kulturu i obrazovanje, uz podršku i pomoć društva u celini, trebalo da se angažuju i odgovornije odnose prema problemima starih. Ni u jednom trenutku ne zaboravljamo uslove u kojima se nalazimo ni naše starije sugrađane koje siromaštvo, pogoršano zdravlje i raznoliko gubici, još više, pogađaju. Ali uspeh življenja je iskoristiti date mogućnosti na najbolji mogući način.

3. Staranje o starima

Sve duži životni vek i penzionerski staž određuju položaj starih osoba u savremenim društvima. Daleko smo od uslova u kojima bi svi, bez obzira na dob, pol, obrazovanje i mesto stanovanja mogli da provedu život u sigurnosti. Živimo u vremenu političkih i ekonomskih kriza i promena u kojima postoje kategorije stanovništva, pogotovo ostareli, koji su ugroženi, osiromašeni, bolesni, usamljeni, ranjivi i ne mogu bez pomoći porodice i društvenih institucija da dočekaju dostojanstven kraj. Iako je, kod nas, staranje o starima, u velikoj meri, svedeno na porodicu i ima međugeneracijski karakter sve češće porodica nije u stanju da sama snosi teret te brige. A mnogi žive sami ili u staračkim domaćinstvima, mlađi su poslednjih dvadesetak godina napuštali zemlju i roditelje u potrazi za boljim životom. Kroz zakonska rešenja i Strategije o starima i u Srbiji se pokušava, preko institucionalnih i vaninstitucionalnih oblika zaštite, pomoći ljudima tzv. trećeg životnog doba.

Pored starijih s niskim penzijama poseban problem su stariji ljudi bez penzija, oni predstavljaju posebno ranjivu i socijalno ugroženu kategoriju stanovništva. Njihov rizik od siromaštva se uvećava u odnosu na one s redovnim primanjima bez obzira koliki je iznos. Pitanje je na koji način oni preživljavaju, ko im pomaže, od koga su

prisiljeni tražiti pomoć? Bez materijalne sigurnosti kako se može govoriti o njihovom kvalitetu života? Da li je rešenje sigurnosti ovih ljudi u socijalnim penzijama ili u socijalnoj pomoći? Dokumenti UN-a čine važan oslonac u određenju društvene brige o starima u Evropi. Prva svetska skupština UN-a o starenju održana je u Beču 1982. godine gde je donet Međunarodni plan delovanja na području starenja. UN 1991 godine donose Načela UN za starije i 1. oktobar proglašavaju Međunarodnim danom starijih ljudi. Skupština UN-a koja je održana u Madridu 2002. godine u svom akcionom planu ističe ključno pitanje "kako starije osobe mogu ostvariti sigurnu i dostojanstvenu starost te nastaviti učestvovati u svojim društvima kao građani s punim pravima" (UN, 2007:2).

Demografske projekcije o starenju stanovništva u budućnosti kao i ograničeni resursi društvene zajednice nameću potrebu za novim strateškim pristupom u praksi, kojim će se vratiti prvobitna, suštinska uloga i značaj ne samo porodice u podršci njenim starijim članovima, već i veća uloga socijalne zajednice, posebno u razvoju međugeneracijske solidarnosti. Za volonterski rad i starijih i mlađih otvara se neiskorišteni prostor. Svedoci smo neprilika življenja u kojima se afirmiše individualizam, borba za prestižom i sticanje materijalnog bogatstva. Pored toga, sa razvojem usluga socijalne i zdravstvene zaštite javile su se i tendencije pomeranja odgovornosti za brigu o starijima sa porodice na zajednicu. Uz to, ekonomske migracije dovode i do intenzivnijeg starenja porodica, posebno u ruralnim oblastima, ali i u pojedinim širim, ekonomski manje razvijenim područjima Srbije.

Društvena zajednica se angažuje u podršci porodici posredno – kroz različite oblike obezbeđivanja usluga starijim licima, pogotovo, materijalne. Zaštićena su prava starijih lica, koja nisu u stanju da obezbede sebi uslove za život, odnosno, nemaju srodnike koji su u obavezi da se o njima staraju. Međutim, nije dovoljno istaknuta, definisana, a ni razvijena, podrška porodicama koje brinu o svojim starijim, a posebno, zavisnim članovima.

Polazeći od činjenice da se prema demografskim podacima Srbija svrstava u najstarija društva u Evropi i svetu, neophodno je uvođenje prioritetnog strateškog pravca akcije, koji se odnosi na zahteve da se kvalitetno, drugačije, svestranije i angažovanije pristupa pitanjima starenja stanovništva. Savremeni pristup starenju predviđa aktivnosti koje treba da povežu program ekonomskog, privrednog, kulturnog, socijalnog i urbanog razvoja na nivou lokalne samouprave i na republičkom nivou.

Strategija o starenju (2006:38-43) predviđa i obezbeđivanje intenzivnijeg i bržeg razvoja mreže servisa i usluga socijalne i zdravstvene zaštite na lokalnom nivou uz unapređivanje kvaliteta pruženih usluga, veću dostupnost usluga porodicama koje brinu o ostarelim i zavisnim članovima, kao i starijim licima koja žive sama (staračka i samačka domaćinstva); razvijanje mreže usluga kućnog lečenja i nege, različite usluge socijalne zaštite, a posebno usluge dnevnog boravka i pomoći u kući. U smislu povećanja broja i poboljšanja kvaliteta usluga za stare angažuju se vladine i nevladine organizacije u obezbeđivanju koordinacije i intenzivnije saradnje između različitih sistema zaštite u javnom sektoru, usluga neprofitnog sektora, usluga privatnog sektora, porodice, odnosno, srodnika, prijatelja, komšija, u organizovanju i pružanju usluga starijim i obolelim starijim licima.

Radi obezbeđenja sigurnijih uslova za život starih neophodno je i unapređenje naučnih istraživanja radi praćenja trenda starenja:

- o oblicima diskriminacije, zanemarivanja i porodičnog nasilja u populaciji starijih lica;
- o pitanjima socijalne uključenosti, odnosno, specifičnostima života starijih lica, posebno ranjivih grupacija - siromašnim porodicama starijih lica, starijim ženama, starijim invalidnim licima, starijim pripadnicima etničkih manjina, uključujući i specifičnosti života starijih lica u određenim područjima Republike - veliki gradovi, seoska, planinska, nerazvijena područja i slično;

Podsetimo da uprkos prihvaćenoj koncepciji doživotnog obrazovanja, rezultati ostvareni u praksi pokazuju da nije postignut značajniji napredak. Ekonomski interes je obrazovanje u prihvaćenom konceptu "planirao" samo za polaznike srednjih godina kao i za neke programe obrazovanja deficitarnih zanimanja. Zanimljivo je činjenica da u proces doživotnog obrazovanja moraju biti uključene starije osobe, odnosno da permanentnog učenja i obrazovanja nema bez obrazovanja starijih lica. Neophodne su:

- promocije, podrške i podržavanje naučnog i stručnog pristupa kao odgovora na izazove starenja; specijalizacije, edukacije zaposlenih i obuke namenjene starijim licima, s ciljem da se popularisanjem znanja i promenom negativnih stavova o starenju i starosti obezbedi adekvatan doprinos u ostvarivanju ciljeva socijalnog razvoja i
- uspostavljanje kontinuirane saradnje, podrške i razmene iskustava sa referentnim međunarodnim organizacijama i institucijama doprineće unapređenju uslova za razvoj brige o starima, posebno onim koji su socijalno i humanitarno ugroženi. (Strategija, isto:43-44)

Problem je što su usluge institucionalne i vaintitucionalne zaštite razvijene prvenstveno u većim gradovima i razvijenim sredinama, pa poseban problem predstavlja teritorijalna nejednačenost pružanja ovih usluga. Osnove za promenu ovakvog stanja predstavlja ideja deinstitucionalizacije i decentralizacije usluga socijalne zaštite, sa ciljem razvoja usluga za stare u lokalnoj zajednici. Položaj i stanje usamljenih samačkih i staračkih domaćinstava u napuštenim i opustošenim selima i naseljima je problem koji ne može da se dalje odlaže. Bojimo se da mnogi stari za ta bolja vremena nemaju vremena.

U merama za jačanje socijalne zaštite starih lica Strategija za smanjenje siromaštva (2003:113-114) ističe se potreba za deinstitucionalizacijom pomoći u kući i u lokalnoj zajednici. Oblici takve pomoći mogu biti različiti:

- dnevni centri, koji nude podršku starim građanima dok su članovi njihovih porodica na poslu;
- dnevni rehabilitacioni centri, u kojima se pruža pomoć onima koji su napustili bolnice, a kojima je potrebno unapređenje funkcionalnih sposobnosti;
- lična pomoć u kući, koja obuhvata ishranu, ličnu higijenu, pranje odeće i čišćenje kuće, prevoz i slično;
- medicinska pomoć u kući, namenjena bolesnim starim ljudima itd.

Prema Strategiji i iskustvima decentralizovanih sistema socijalne zaštite, ovi i srodni oblici pružanja usluga imaju dve bitne prednosti u odnosu na smeštaj u institucije: stari ljudi ih preferiraju, jer tako ostaju u svojoj sredini, i jeftiniji su.

Podsticanje integracije starih u društvo moguće je kroz:

- informisanje starih (kampanje u medijima, specijalizovane emisije, brošure, novinske članke i živa reč posebno za starija lica koja žive u samačkim domaćinstvima) o njihovim pravima i načinima njihovog ostvarivanja u oblasti penzijsko invalidskog osiguranja, socijalne zaštite i drugim oblastima sa ciljem sprečavanja njihove diskriminacije;
- bogaćenje školskih programa sadržijama koji će obrazovati mlade o specifičnostima starosti, resursima starijih lica i njihovim specifičnim potrebama;
- obezbeđivanje učešća starijih lica u donošenju odluka kroz učešće u procesu odlučivanja u odgovarajućim organima i telima;
- promocija i podsticanje samoorganizovanja starijih lica sa ciljem da se kroz ove aktivnosti unapređuju različiti vidovi samopomoći, samozaštite i samopotvrđivanja u starosti (Strategija, isto:5-9).

Uz ciljanu pomoć siromašnim starim osobama i podršku socijalnoj integraciji, decentralizacija je jedan od važnih ciljeva reforme sistema socijalne zaštite. Ideja je da centralna vlast prenese značajan deo svojih ovlašćenja na niže regionalne i lokalne organe

vlasti u sferama planiranja, upravljanja i odlučivanja. Dobra zamisao je da se potrebe zadovoljavaju i problemi rešavaju tamo gde i neposredno nastaju – u lokalnom okruženju. Decentralizacija dobija pravi smisao ako je praćena saradnjom sa privatnim sektorom, neprofitnim organizacijama, dobrovoljnim grupama i pojedincima u lokalnoj sredini. Na republičkom nivou se može organizovati samo pružanje jednog, manjeg broja, visokospecijalizovanih usluga. Bez obzira na kom nivou se usluga organizuje, lokalna samouprava iz svojih sredstava trebalo bi da finansira potrebe svojih građana.

Pored decentralizacije, strateške pravce razvoja socijalne zaštite predstavljaju i izgradnja nove politike i zakonodavne aktivnosti, obezbeđivanje efikasnijih materijalnih usluga, obezbeđivanje kvalitetnih usluga u socijalnoj zaštiti i jačanje profesionalnih kapaciteta zaposlenih. Kao i u drugim oblastima života i rada i na području starenja i starosti zakoni i strategije su usklađeni s preporukama UN i evropskih standarda. Problemi su u praksi, u materijalnim i kadrovskim mogućnostima.

Pored razvijene institucionalne zaštite starih u koje spadaju: centri za socijalni rad, ustanove za smeštaj korisnika, ustanove za dnevni boravak i pomoć u kući, zdravstvene ustanove i službe i humanitarne organizacije značajan oblik podrške dostojanstvenom starenju predstavljaju i vaninstitucionalni vidovi podrške starima. Institucionalna zaštita ima dugu tradiciju i utemeljenje u mreži institucija, socijalne zaštite i centri za socijalni rad imaju izuzetno odgovornu, složenu i značajnu ulogu u institucionalnom i vaninstitucionalnom sistemu socijalne zaštite. Centri predstavljaju bazičnu osnovu socijalne zaštite (domovi za stare i penzionere i stacionari za osobe koje zahtevaju dugotrajnu negu i zbrinjavanje) i imaju veliku ulogu u okviru institucionalne zaštite a kućna nega i pomoć u kući i klubovi za stara lica u okviru vaninstitucionalne. Vaninstitucionalni oblici pružaju socijalnu integraciju starih, razvijaju međusobnu solidarnost i samopomoć u prirodnoj sredini starih, koji ne menjajući svoj dom i lokalnu sredinu uz pomoć i podršku žive kvalitetnije.

Za razliku od ovakvih modela podrške u prirodnom okruženju, obuhvat institucionalnim uslovima društvene pomoći starijima

opravdani su kada su njihove potrebe za zbrinjavanjem takve da se ne mogu zadovoljiti u lokalnoj zajednici (starenje ili lečenje, zdravstvena nega) i tada u takvim uslovima provode veći deo dana u dužem periodu. Pored usluga materijalne prirode (novčana pomoć ili potrebna materijalna dobra – lekovi, zimnica, odeća, obuća) savremeni vaninstitucionalni oblici podrške zasnivaju se na direktnim uslugama podrške socijalne i zdravstvene zaštite u vidu pomoći u kući i organizaciji socijalnog života (klubovi za stare). Važno je naglasiti da sve veću ulogu u vaninstitucionalnim uslugama imaju udruženja nevladinog sektora – humanitarna i verska udruženja čiji korisnici su najsiromašnije i socijalno izolovane stare osobe (Knežić, Vidanović, 2011).

Strategija za smanjenje siromaštva pokazala je da više od 14% starijih od 65 godina ima potrebe za materijalnom podrškom.

Tabela 7: Siromaštvo starih lica prema tipu siromaštva
Izvor: Strategija za smanjenje siromaštva (2003), AŽS

Tip domaćinstva	Stopa siromaštva
Staračko jednočlano domaćinstvo	13,7
Staračko dvočlano domaćinstvo	16,9
Mešovito domaćinstvo	13,8
Prosek	14,1

Prema publikaciji organizacije "Snaga prijateljstva – Amity" organizacije civilnog društva daju veliki doprinos u obezbeđivanju mogućnosti starijim ljudima da stare sigurnije i dostojanstvenije, kao i da učestvuju u socijalnom i ekonomskom razvoju društva. Samo u oko osam penzionerskih organizacija, članica klastera/koalicije, okupljeno je više od 400. 000 penzionera, dok one OCD koje direktno pružaju usluge starima imaju više od 30.000 korisnika, od kojih najveći broj njih živi u siromaštvu (Satarić, 2008: 4).

Prema Izveštaju gradskog centra za socijalni rad u Beogradu je u toku 2009. godine status korisnika socijalne i porodično-pravne zaštite ostvarilo 14.776 ostarelih lica što čini 4,3 % populacije iznad 60 godina starosti u Beogradu. U odnosu na 2008. godinu broj korisnika ove starosne dobi je povećan za 6,9%. Značajan rast se beleži u kategoriji

korisnika bez sredstava za život (6,7%) i u kategoriji teže hronično obolelih i invalidnih lica (5,7%), dok se smanjenje broja korisnika beleži u kategoriji lica bez porodičnog staranja. Od ukupnog broja korisnika usluga Centra u 2009. godini (79.835), u grupi ostarelih lica bilo je 14.776 ili 18,5%, odnosno 6,9% više korisnika u ovoj grupaciji nego 2008. godine. Od ukupnog broja ostarelih lica najveći procenat – 73% ili skoro $\frac{3}{4}$ čine lica koja su teže hronično obolela i invalidi, slede lica bez sredstava za život 14%, bez porodičnog staranja 5,6% i grupa ostalih lica sa 7,7% korisnika. Sem prava na smeštaj, iz republičkog budžeta su bili finansirani korisnici prava dodatka za pomoć i negu (8,5%) korisnici uvećanog dodatka za pomoć i negu (12,7%) i korisnici materijalnog obezbeđenja (11%).

Pored sredstava iz republičkog budžeta i lokalna zajednica je finansirala uslugu – pomoć u kući koju je koristilo 15,85% lica iz grupe ostarelih lica, dok je jednokratnu novčanu pomoć koristilo 7,7% ostarelih lica. Uvećanu jednokratnu pomoć koristilo je samo 0,9% ili 131 ostarelo lice, što je za 32,5% manje nego prethodne 2008. godine. To je, pre svega, posledica nastale ekonomske krize, a verovatno i pooštavanja kriterija za dobijanje ovakve vrste pomoći koja se kretala između jedne i pet prosečnih bruto ličnih dohodaka.

Na kraju izveštajnog perioda na smeštaju se nalazilo 1.958 ostarelih lica, od toga 99,2% u ustanovama socijalne zaštite, a samo 0,8% u hraniteljskoj i drugoj porodici. Od 1.890 lica smeštenih u ustanove socijalne zaštite, pod starateljstvom se nalazilo samo 16% korisnika. Pitanje je da li su smeštena lica solidnog psiho-fizičkog zdravlja koja mogu da se staraju o sopstvenoj ličnosti, imovinskim i drugim pravima i interesima ili je potreba za smeštajem pre svega usamljenost, nedostatak porodičnog staranja, nedovoljan stambeni prostor u porodici potomaka ili i neki drugi razlozi?

Stručne službe Centra završile su svoj deo posla za 239 ostarelih lica koja čekaju smeštaj u ustanovu socijalne zaštite, za njih verovatno najpovoljniji vid zbrinjavanja. Zbog nedovoljnih kapaciteta ovih ustanova oni se nalaze na listi čekanja. Treba naglasiti da je njih 67,4% ili 161 lice iz

kategorije duševno obolela i teže fizički obolela lica. Centar raspolaže podacima da u drugim mestima Srbije postoje određeni slobodni kapaciteti, ali korisnici ili njihovi srodnici ne žele smeštaj van Beograda. Usluge koje finansira lokalna zajednica, i odnose se na gradsko područje – pomoć u kući na listi čekanja nalazi se 629 ostarelih lica. Usluga – pomoć u kući nije organizovana na teritoriji prigradskih opština, a svakako je neophodno ispitati obim ove potrebe u tim sredinama. Širenjem ovih usluga na celu teritoriju Grada i većim obuhvatom starijih smanjio bi se pritisak na institucijalno zbrinjavanje, povremena pomoć u obavljanju određenih usluga pružila bi mogućnost ovim sugrađanima da ostanu u svojoj prirodnoj sredini i svojim stanovima i kućama.

Iz budžeta Grada se finansiraju i narodne kuhinje čije usluge u 2009. godini je koristilo 6.949 lica. 8.832 osobe su koristile popust na komunalne usluge a 2.161 lice je iz budžeta lokalne zajednice dobilo jednokratnu novčanu pomoć. Pad životnog standarda, transformacija i tranzicija društva, takođe slabe položaj porodice, pa i njenu ulogu i mogućnosti u zbrinjavanju ostarelih članova zajednice (Izveštaj, 2010).

Sve promene, raslojavanja i osiromašenja upozoravaju da nije isto biti star danas, i ne više od dvadesetak godina ranije. Stari, u ovim našim tranzicionim vremenima, sebe doživljavaju kao gubitnike i kraj života provode u samoći praznih ruku. U ekonomsko-socijalnom smislu racionalan odgovor na porast broja starih je izgradnja strategije održivog ekonomskog rasta i socijalnog razvoja koja će paralelno povećavati resurse dostupne za brigu o starima i smanjivati nezaposlenost i siromaštvo. Bez popravljanja opšteg stanja, prvenstveno stvarnih, realnih društveno-ekonomskih mogućnosti i izgradnje društvenih vrednosti teško se mogu očekivati i promene, i pored donesenih Strategija i Zakona o socijalnoj zaštiti i institucijama koje se brinu o starima.

Rešenje problema brige o starima iziskuje usklađivanja mogućnosti ekonomije i društva s jedne strane, s demografskim promenama s druge strane. Smanjenja siromaštva i socijalne izolacije, kao gorućih problema starih kod nas, ne može biti bez obezbeđivanja materijalnih uslova. Nadati se da će tada reforme socijalne zaštite s reči preći na dela. U suprotnom će

prevladati uverenje da su stariji ljudi "skupi" za društvo u problemima. Ali siromaštvo nije jedino nemogućnost zadovoljavanja ishrane i stanovanja. Siromaštvo je i nemogućnost adekvatnog lečenja i zadovoljavanja potreba koje čoveka čine čovekom. Neke posledice ili pratoci siromaštva su: očajanje, nesigurnost i nepoverenje u sve oko sebe, socijalno povlačenje i socijalna patologija, gubitak nade i ljudskog dostojanstva.

4. Strah od samoće, nemoći i smrti

Da li je moguće izbeći strah od konačnosti, usamljenosti i nemoći? Da li je porodica i osećaj pripadnosti jedini način borbe protiv teskobe i strahova u starosti? Da li položaj starih u porodici i društvu "podupire" njihovu nemoć i strahove? Da li i koliko industrija mladosti i lepote "poljulja" samopouzdanje starih? Ili je svaka promena dovoljan razlog za strah? Da li je prilagođavanje i strah od smrti bračnog partnera u starosti najveći strah? Brige počinju od slučajeva mučne, usamljene, napuštene i neizvesne sudbine u starosti pa do sve prisutnijeg straha od starosti, nemoći i praznog, besadržajnog življenja u ovom, kako ga, verovatno ne zovu stari, zlatnog doba. Izgleda da strah od smrti gubi na intenzitetu na račun navedenih strahova. Samoća i osećaj usamljenosti u kombinaciji sa starošću, bolešću i bespomoćnošću može pojačati raznovrsne racionalne i iracionalne strahove od gubitka ljudskog dostojanstva. Isti ti strahovi mogu dovesti do (samo)voljnog napuštanja života, gde strah od života nadjačava strah od smrti.

Osećaj bezvrednosti i napuštenosti može ali ne mora, biti povezan i poduprt sa materijalnom, stambenom i zdravstvenom ugroženošću. Stoga, rešavanje usamljenosti i beznađa ne treba, uvek, tražiti samo u materijalnom obezbeđenju starih. Na žalost, mnogo je starijih u Srbiji, kojima je to osnovni problem. O drugim nedaćama nemaju vremena ni da razmišljaju. Postoje i oni drugi, koji ne oskudevaju u materijalnim dobrima ali nisu u prilici da zadovolje suštinske socijalne potrebe koje ga čine čovekom, tj. da budu u društvu, da kontaktiraju sa užom i širom društvenom sredinom, da imaju koga pozvati telefonom ili kod koga otići

na kafu i malo razgovora, da vide izlaz iz učmalosti i zatvorenosti između četiri zida. Oni se suočavaju sa problemima koji se tiču ljudskog dostojanstva, smisla daljeg življenja. Problemi nastaju jer adaptacija na starost podrazumeva ne samo prilagođavanje na promene koje su biološki i psihološki uslovljene nego i na promene nastale slabljenjem socijalnog položaja, moći i uloga i sve inferiornije uloge u društvu. Promene koje se dešavaju u društvu i u porodici utiču da je porodica sve manje u mogućnosti da pruži materijalnu (često je penzija jedini sigurni prihod i za mlađe članove porodice) ali i socio-psihološku zaštitu koja je neophodna osobama u starijem dobu. Privrženost i ljubav postoje ili ne postoje, teško da se mogu "kupiti". Osećanje usamljenosti, raspad porodice i loši odnosi sa decom, materijalni položaj i pad standarda do egzistencijalnog minimuma, smrt bliskih članova porodice, bolest neki su od pratilaca života u starijem dobu. Izgleda da pojačane frustracije verno prate nemoćne što dovodi i do konfliktnih situacija starijih sa mlađima ali i sa samim sobom. Međutim, usamljenost i osećaj odbačenosti nije jedino rezultat odnosa mlađih prema starijim nego i starijih prema ostalima i sebi samom. Za nastale fiziološke promene starenjem trebalo bi se na vreme pripremiti kako bi se lakše i bezbolnije prihvatilo promenjen društveni i porodični položaj. Stvaranje uslova vrednih življenja trebalo bi da bude opšt društvena briga, bez jačanja etičkih vrednosti o starosti i borbe protiv potiskivanja starijih na margine života sve ostaje mrtvo slovo na papiru. Savremeni način života (negde u izobilju i bogatstvu a negde u oskudici i bedi) otuđio je veliki deo starih od društva i porodice i tako ih prepustio vegetiranju u socijalnoj izolaciji (Knežić, 1989:32-33).

Žene su i ovde prilagodljivije, i ako nemaju decu, život ih je naučio da su primorane da samostalno vode brigu o sebi. A briga za decu i unučad daje im snage da ne podlegnu slabostima života u starosti. U najgoroj situaciji su oni stariji, koji, su potpuno sami ili koji nisu tokom života odnegovali dobre odnose sa porodicom i/ili bliskim rođacima. Postoje i samci, koji su održali socijalne kontakte i ne pate od usamljenosti, što je ponovo, povezano s ulogom, zvanjem i statusom koji su imali u toku radnog veka. Finansijski zbrinuti,

dobrog zdravlja i razvijenih interesovanja mogu do kraja života, iako sami, voditi bogat društveni život.

Socijalna izolacija i isključenost, s jedne strane i emotivna usamljenost starijih, s druge strane, bilo zbog gubitka članova porodice, odlaska u penziju, bolesti i nemoći najteže se podnosi u starosti. Potrebno je i ovom prilikom razlikovati objektivno i subjektivno stanje usamljenosti. Osećaj napuštenosti, praznine i beznađa najprisutniji je kod starijih koji su ostali udovci ili udovice.

Sve zavisi od ličnosti i društvenog okruženja odgovor je mnogih. No, ponovimo, da se čovek i za starost treba pripremiti. U starosti pored biološke i fizičke izdržljivosti popušta i duhovna snaga dovodeći stare u stanje beznađa, očaja, depresije i usamljenosti. Rezultati istraživanja pokazuju, da je jedan od bitnih problema kod starijih vezan za njihovu socijalnu isključenost, koja se može odnositi na različite aspekte života, npr.: socijalne odnose, učešće u kulturnim aktivnostima i pristup različitim službama u lokalnoj zajednici, loši komšijski odnosi i pristup materijalnim dobrima (Walker i dr. 2006).

Položaj starog čoveka u društvu, porodici, komšiluku određen je složenom kombinacijom političkih, ekonomskih i kulturoloških faktora, koji se menjaju menjajući i odnos prema starima. Iako osnovna briga prema starijima ne bi smela da se svodi samo na materijalno zbrinjavanje ili socijalnu pomoć od nje treba početi. Iz materijalne oskudice i siromaštva proizilazi bolest, socijalna izolacija, gubitak životne motivacije i niz drugih problema. Nemoguće je očekivati od nekog tko je ispod nivoa siromaštva, ko nema nikakav redovni prihod, tko zavisi od "milostinje" drugih da ima bogat obrazovno- kulturni i rekreativno-zabavni život (Knežić, 1985:69).

Znano je, da ni mnogi mladi, u uslovima kroz koje godinama prolazimo, nemaju mogućnosti za posećivanje kulturno-zabavnih, sportskih i drugih manifestacija. Ostareli roditelji, bake i deke radije će se odreći svojih interesovanja i potreba na uštrb zadovoljavanja malih potreba svog potomstva. Možda je to solidarnost starijih generacija koja je na izdisaju?

Iako svaki čovek zna da je smrt neizbežna nekima i sama pomisao na nju izaziva strah, dok je kod većine starijih prisutniji strah od bolesti i nemoći od same smrti. Kod teških i dugih bolesti na smrt, kako stari tako i članovi njihovih porodica, gledaju kao na olakšanje. I u narodu prisutna mudrost "*lepa smrt da ga digne*" ide u prilog tvrdnji.

Nije redak slučaj da se kod starijih javlja i pojačana čežnja za životom, poznavali smo starije ljude koji su u bolesničkim krevetima vapili za: "*Samo još jedan dan*".

Kao što ljudi različito doživljavaju starenje i starost tako različito gledaju i na smrt. Simon de Bovoar tvrdi da: "nije opravdano govoriti o odnosu prema smrti: činjenica da je stara osoba – kao svaki čovek – ima odnos prema životu. U pitanju je njena želja da preživi. Postoji jedan izraz koji dobro predočava ono što hoće da kaže - svršiti sa životom" (Isto: 2004). Oni koji ne stavljaju znak jednakosti između starosti i blizine smrti i koje smrt svakodnevno ne opseđa, imaju bolje izgleda da život i u podmaklim godinama obogate novim sadržajima i delatnostima. Međutim, još su antički filozofi ukazivali da se spokojna starost sreće kod osoba koje su i u mladosti i zrelim godinama živeli u skladu s dobom ispunjavajući život aktivnostima. Strah od nemoći i smrti, prirodno je, manje se oseća kod starijih koji su u porodici i okolini poštovani a ne odbačeni i zanemareni. Jedna od mračnih strana savremene civilizacije je odbacivanje, degradacija, zapostavljanje i najrazličitije vrste nasilja nad starima. To ne znači da su kroz istoriju stari uvek nosili oreol mudrosti.

"*Ako ne znamo ništa o životu, kako možemo išta znati o smrti?*" pitao se Konfučije; Montenj, kao da odgovara i savetuje: "*Filozofirati znači poučavati umiranju. Ko poučava umiranju, poučava življenju*" a Tomas Man, u njemu svojstvenom duhu dodaje: "*Smrt i bolest su veliki vaspitači, veliki vodiči ljudskosti*".

A da je "*Smrt grka starcu ka detetu*" zapečatio je Njegoš.

Da li je, na iskreno dramatičan način ljudski strah od smrti, svom rođaku, poverio V. Somerset Mom: "*Znate da sam na pragu smrti*".

Jedini problem je što se plašim da pokucam na njena vrata"? a pokucao je na njena vrata u 91-oj godini.

"Upravo strah od smrti daje ljepotu svim stvarima, svemu što doživljavamo" teši li nas tim rečima Meša Selimović? Ili je "smrt poslednja i najjača proba snage i dostojanstva ličnosti", kao što je uveren Nikolaj Berđajev?

Da nije ispravno uverenje, koje postoji u stvarnosti, da je strah od smrti najprisutnija među starima jer su joj oni najbliži opovrgava Žarko Vuković rečima nade da: *"starenje i starost, pa i umiranje i smrt vidimo kao još jedan smisao naših života"*. Strah od smrti ostarelih pacijenata nije usmeren na samu smrt nego na strah od samog procesa umiranja (Vuković, 2008:112-115). Od jednoga, koji nije stručnjak za medicinu i koji se, još uvek, opire više na zemlju nego na nebo, čuli smo jednu narodnu: *"pre smrti treba progutati ovna pod rogovima"*. Zasvedočio je strah od smrti svojim godinama – tom gospodaru svačijeg ovozemaljskog života, koji se očekivano prelama tamo gde je život najtanji.

Oni stariji, koji vlastiti život prepoznaju kao poniženje, poduprti staračkim štapovima i zagrljeni mračnim podrumima u samoći prekraćuju život i dovršavaju svoju sudbinu (zabeleženi su slučajevi da deca i unuci u susedstvu za njihovu smrt čuju od poštara ili komšija). Čovek koji dobrovoljno odustaje od života, u bilo kom životnom dobu, ubija onoga sebe kome je život postao besmislen i koji ne očekuje da će mu bolji dani doći. Starost kao ni bilo koji drugi pojedinačni faktor rizika ne deluje izolovano nego najčešće u kombinaciji sa: bolešću (telesnom i/ili mentalnom), siromaštvom, socijalnom izolacijom i usamljenošću, gubitkom bliskih osoba.

Osećanje beznađa u starijem dobu, prisutno je češće nego u mlađem, preživljavanje na granici ljudskog dostojanstva dovodi do toga da život gubi svaki smisao. Iako ne postoji pouzdana procena rizika, pogotovo motiva, sigurno je da je svako samoubistvo uslovljeno brojnim individualnim, socijalnim, kulturološkim, religijskim i ekonomskim faktorima i kriznim situacijama (gubitak bliske osobe, teška bolest,

egzistencijalni problemi, zlostavljanje i zanemarivanje u porodici). Bilo koja od navedenih neprilika može biti okidač za dobrovoljni odlazak iz života.

Statistički podaci pokazuju da su u većini zemalja sveta najviše stope samoubistava u populaciji starih preko 65 godina (Bauer et al., 1997; Conwell et al., 1990; Kirsling, 1986; Leenaars, 1995; McIntosh, 1992). Samoubistva starih čine jednu trećinu svih suicida, što je znatno veći procenat u odnosu na zastupljenost starih u opštoj populaciji stanovništva (Dankwarth & Puschel, 1991, prema Barnow & Linden, 1997). U grupi starih se i najviše pokušaja samoubistva okonča smrću, na četiri pokušaja jedan se završi samoubistvom (Beeston, 2006).

Stopa samoubistva u Srbiji za populaciju 75 i više godina tri puta je veća nego za starosnu grupu 15 – 24 godine. Podaci za Srbiju takođe potvrđuju opšti trend da je samoubistvo kod muškaraca tri do četiri puta češće nego kod žena, kao i da se te razlike po polu u korist muškaraca uvećavaju sa starošću (RZS, 2008). Podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije (2010) u kojima su analizirana samoubistva prema tipu, polu i starosti umrlog za 2007. godinu potvrđuje sliku da je najugroženije staro stanovništvo na koje se odnosi više od trećine izvršenih samoubistava (Knežić, Savić, 2011:262-263).

U literaturi koja se bavi ovom temom rizični faktori, koji se mogu odrediti kao oni aspekti života koji mogu povećati verovatnoću da će čovek pokušati ili izvršiti samoubistvo, klasifikuju se, uglavnom, kao:

- individualni, endogeni faktori (crte ličnosti, duševne i somatske bolesti, nasledne osobine, sklonost rizičnom ponašanju) i
- društveni, egzogeni (socio-kulturni, ekonomski, gubitak posla, gubitak bliskih osoba, socijalna izolacija, poremećaj komunikacije u porodici).

Miler (Miller, 1979) izdvaja osam faktora koji kod starih ljudi povećavaju rizik od samoubistva: fizička bolest, mentalna bolest, smeštanje u starački dom, gubitak partnera, penzionisanje, razočaranje u prijatelje ili odnos sa decom, alkoholizam i bilo koja od

kombinacija prethodnih faktora. Harvud (Harwood et al., 2006) kao najčešće faktore koji su u vezi sa samoubistvom starih izdvaja pre svega fizičku bolest, interpersonalne probleme i gubitak bliske osobe.

Jedan od načina da se pristupi samoubistvu je posmatrati ga kao nemogućnost da se izađe na kraj sa aktuelnim razvojnim problemima koje nameće određeno životno doba. Za staro doba to su pre svega realan gubitak bliske osobe (smrt partnera, rođaka, prijatelja) ili neki opštiji gubitak (penzionisanje i u vezi sa tim smanjenje prihoda, odlazak u starački dom, invaliditet). Ove promene društvenih i porodičnih uloga koje starost nosi utiču na doživljaj sebe i svoje perspektive. Život se doživljava kao teret s obzirom da su izgubili sve što je za njih bilo vredno i davalo smisla životu. Poruke da su pasivni, izdržavani deo društva koje su im posredno upućene, naročito u ekonomski siromašnijim društvima, kao i osećaj da su se uloge u porodici okrenule i oni postali neko o kome se deca brinu i izdržavaju ih, može da dovede do nametnutog osećaja suvišnosti i manje vrednosti. Gubitak životnog partnera, rodbine, bliskih prijatelja kod velikog broja starih vodi u neku vrstu prisilne izolacije usled ograničenog broja socijalnih kontakata i malog broja prilika da se uspostave novi izvori socijalne podrške. Složene psihološke promene praćene su i simptomima fizičkog propadanja i bolesti što dodatno otežava starima da se nose sa svojom svakodnevicom.

Psihološka autopsija samoubistva kod starih (informacije prikupljene nakon smrti od rođaka i zdravstvenih radnika) pokazuje da je 71-95% starih u doba smrti imalo neki oblik psihičkog poremećaja (Conwell, Duberstein & Caine, 2002), pri čemu je depresija najzastupljenija. Viđenje starosti često je obojeno predrasudom da je depresija sastavni deo starenja i prirodna reakcija na uglavnom negativne životne promene. Neretko se dešava da su osobe koje su izvršile samoubistvo patile od depresije ali da se nisu obratile lekaru ili nisu adekvatno lečene. Prema nekim autorima (Beautrais, 2002), čak tri četvrtine samoubistava starih mogla bi se izbeći tretmanom depresije.

Neke studije (Ross et al., 1990) navode i anksiozne poremećaje, psihotične poremećaje i zloupotrebe supstanci (alkoholizam) kao faktore rizika za samoubistvo mada mnogo manje važne nego depresija.

Fizička bolest koja je praćena hroničnim bolom, gubitkom samostalnosti i nade za oporavak, često se navodi kao bitan faktor samoubistva kod starih. Međutim, kontrolne studije pokazale su da su efekti fizičke bolesti veoma često posredovani faktorima mentalnog zdravlja i to pre svega depresijom (O'Connell et al, 2004). Ipak, ozbiljna oboljenja kao što su vizuelna oštećenja, neurološki poremećaji i maligna oboljenja pokazali su se u nekim studijama kao nezavisni faktori rizika (Waern et al, 2002).

Kao relevantni faktori samoubistvo za grupu starih mogu se izdvojiti odsustvo socijalne podrške i socijalna izolacija. Pokazalo se da su samoubistvu skloniji stari koji žive sami i da su usamljenost i smanjena socijalna interakcija važni prediktori samoubistva. Kod udovaca, razvedenih i osoba koje žive same, postoji veći rizik od samoubistva, pri čemu je taj rizik povećan naročito kod muškaraca.

Neizlečive organske bolesti koje su praćene jakim bolovima i strahom od gubitka dostojanstvenog kraja života spadaju među najznačajnije motive samoubistva kod starije populacije. Direktne posledice bolesti koje navode na samoubistvo su: nepokretnost, vezanost za krevet, neka vrsta invaliditeta, hronični bol sa kojim se osoba teško nosi. Navedene posledice su najčešće udružene s poremećenim odnosima u porodici, socijalnom izolacijom i usamljenošću i nedostatkom materijalnih sredstava za život i lečenje iako su istraživanja pokazala da ne postoji direktna uzročno-posledična veza sa upotrebom alkohola i narkotika isti su čest pratilac ostalih faktora samoubistva (Knežić, Savić, 2010).

Na polju proučavanja samoubistva autori su podeljeni u pogledu toga da li ovaj čin vide kao rezultat izmenjenog stanja svesti i trenutne ili trajne slabosti nečijeg mentalnog stanja ili kao rezultat svesne i racionalne odluke da se izađe na kraj sa nepodnošljivom životnom situacijom. Upravo zbog što je u našoj kulturi i društvu

starije doba viđeno kao doba opadanja u fizičkom, mentalnom i društvenom pogledu, neki autori su skloni da čin samoubistva u starosti vide kao egzistencionalni izbor. Za njih je samoubistvo u starosti racionalan izlaz iz beznadežne situacije, prihvatanje smrti kao olakšanja jer vodi napuštanju života koji se više ne može podneti ili ga nije vredno živeti.

U oproštajnim porukama koje pišu stariji od šezdeset godina češće se pominju fizička bolest, bolovi i invaliditet kao razlozi za samoubistvo (Darbonne, 1960, prema Maris et al., 2000). Takođe, u njima su češće prisutni sadržaji koji ukazuju na depresiju, izolaciju, usamljenost i iscrpljenosti životom.

Salib i saradnici (Salib et al., 2002) su kroz analizu oproštajnih poruka starih utvrdili da kao motive u pismima pominju finansijske probleme, socijalnu izolaciju, strah, tugu, usamljenost i fizičku bolest.

Na osnovu uvida u sadržaje pisma i dodatnih podataka iz dosijea tamo gde su oni postojali, ustanovili smo da se može izdvojiti nekoliko motiva samoubistva kod starih. Fizička, telesna bolest (karcinom, dijabetes, šlog, Parkinsonova bolest) se pojavljuje kao najčešći motiv samoubistva starih u ovom uzorku, 62% (12) pisama, pri čemu se ona eksplicitno kao motiv navodi u 57% pisama. Jednu takvu poruku ostavio je porodici muškarac (66) "*zla i neizlečiva bolest zvana kancer savladala me je... došao sam do zaključka da ne vredi ovako živeti...*". Sledeći, daleko manje zastupljen motiv, 14% (3 pisma), je sukob u okviru porodice. U ovim pismima prisutna je ogorčenost na decu i način na koji se odnose prema ostarelom roditelju, bilo da ga ne poštuju i ne dozvoljavaju da se viđa sa unucima ili su ga smestili u dom. U jednom pismu (5%) se kao motiv navodi gubitak supruge i nemogućnost da se dalje živi bez nje. Jedno pismo na osnovu sadržaja ukazuje na mogućnost da je osoba bolovala od psihičke bolesti (paranoidne ideje). Finansijski razlog, tj. dugovi sa kojima osoba nije mogla da izađe na kraj, kao motiv navodi se kod jedne osobe. Kao što smo ranije naveli, ne postoji sistematska evidencija o tome da li je osoba bolovala ili bila lečena od neke psihičke bolesti. Depresija se pominje kao zapažanje bliskih osoba samoubici u dva dosijea, kod jednog je motiv

telesna bolest, a kod drugog gubitak partnera, ali ne možemo znati da li je u pitanju klinički vid depresije ili samo utisak bliskih osoba. I u našem uzorku se, kao u ranije navedenim istraživanjima, kao motivi samoubistva starih pojavljuju: teška telesna bolest, poremećeni interpersonalni odnosi, gubitak partnera i finansijski problemi. Na osnovu dostupnih podataka nagoveštaj samoubistva je u malom broju vidljiv što je više čudna nego prihvatljiva činjenica jer drugi ili nisu senzibilisani na muke i vapaje drugih ili ih ne uzimaju za ozbiljno (Knežić, Savić, 2010).

Teskoba čovekovog opstanka u starijem dobu lakše bi se podnosila kada bi porodica i sredina manje izbegavala stare, a više ih podsticala i motivisala da se angažuju u različitim dnevnim centrima i klubovima, udruženjima, kulturno-zabavnim ustanovama, gde se ne bi osećali odbačeni i beskorisni. Kao protektivni faktori od samoubistva navode se religioznost i zadovoljstvo sopstvenim životom, a takođe i aktivno učešće u nekim organizacijama i hobi (Rubenowitz et al., 2001).

5. Zlostavljanje starih – beda moćnih

One koji izmiču pred životom ne mimoilazi nikakva životna muka. Godine već same po sebi satiru ljudski vek – bez obzira koliko trajao. Ne može se od njih očekivati prilagođavanje: raspadu zemlje, izbeglištvu i promeni mesta i uslova življenja, neizvesnim društveno-političkim prilikama i neispunjenim očekivanjima, socio-ekonomskim promenama i raslojavanju društva, osiromašenju, teškim oblicima kriminala, narkomaniji, emigraciji mladih, opustošenosti sela, raspadu porodice, usamljenosti i godinama života. U tome im ne pomažu društvene pa ni naučno aktuelne kovanice: tranzicija, diskriminacija, marginalizacija, segregacija... Lakše bi se nagodili sa svetom da ih neko ogreje i pomiluje toplom rečju i porodičnim i društvenim obzirom.

Egzistencijalni strah, hronične bolesti i nemogućnost samostalnog života, ne retko i alkoholizam, dodatno doprinose osećanju izgubljenosti i bespomoćnosti koji mogu postati rizični faktori nasilništva nad starima.

Znano je da ni zapad ni istok ne čini nikakav izuzetak u spasavanju starih od nasilništva koje je, nažalost, vrlo često. Ako je ne/vernoj statistici o zlostavljanju starih poverovati (znamo da ona ostavlja samo tragove kada je u pitanju nasilništvo iza zatvorenih vrata) onda je umesno pitanje: koliko današnjica ima hrabrosti i razumevanja za one koji iz povređenosti od najbližih i sopstveni život smrću uozbiljuju.

Izmenjena demografska struktura, pogotovo sela, odgovara materijalnoj oskudici, urušenom zdravlju i raznovrsnim patnjama i napadima na život i imanja ostarelih samačkih domaćinstava. Nemoćne, pod bremenom godina a smrvljene od tuge, siromaštva, samoće stare posećuju, najčešće samo u predizbornim kampanjama i političkim nadmetanjima, obećavajući im bolje dane. A znaju oni dobro da se od toga ne živi.

U uslovima kad je profit merilo svih vrednosti položaj starih mora biti nepovoljan jer oni "istrošeni" nikomu ne služe. Sa znanjima, koja su stekli u mladosti, ne mogu pratiti ekonomske promene i tehnološki razvoj. A za priče, savete i iskustva niko ionako nema vremena ni sluha.

Ako je, a jeste, porodica veoma važna za stare ljude, jer predstavlja prirodno okruženje života i njegovog samog kraja, onda ista može ispuniti svoju funkciju jedino ako su stari u njoj poštovani i okruženi ljubavlju. Međutim, savremeni svet se ne može pohvaliti prevelikom pažnjom prema starima, o čemu govore brojni primeri i najtežih krivičnih dela i nasilništva. A zlostavljanje im, daleko jače, ubija dostojanstvo od kada su stupili na poprište starosti.

O nasilju nad starima se kroz vekove dovoljno pisalo iz različitih naučnih disciplina, antropologije, filozofije, književnosti, religije, ali se, još uvek, nije obuhvatno sagledalo njihovo zlostavljanje. Kako bi se uočile i učinile vidljivom posledice i rasprostranjenost nasilja potrebno je, istraživačkim pristupima i metodama, uz podršku društvenih institucija, i stare privoleti da o svojim mukama progovore. Bez obzira iza kojih vrata se nasilje događalo ono se ne sme smatrati privatnom stvari. Najčešća mesta gde stari na selu doživljavaju nasilje je sopstvena

kuća ili dvorište, iako može i u domovima zdravlja, bolnicama, staračkim domovima i centrima za socijalni rad.

Nasilje mogu doživeti od: supružnika, dece, rodbine, osoba sa kojima su sklopili ugovor o doživotnom izdržavanju, nepoznatih, radnika centara za socijalni rad i zdravstvenih institucija. Ima indicija da nasilje trpe i od sveštenih lica. Od nepoznatih nasilnika ili sezonskih radnika ugrožena su usamljena staračka domaćinstva na selima i salašima, pogotovo u vreme sezonskih radova (Knežić, 2003).

Žrtve nasilja mogu biti sva starija lica bez obzira na pol, godine, zdravstveno stanje, ekonomsko stanje ali smatramo da su u većem riziku ljudi stariji od 75 godina (koji su po pravilu lošijeg zdravlja i manje pokretljivosti) i oni stariji koji dugo žive sami.

Nasilje prema starima obuhvata različita krivična dela (npr, krivična dela kojima se ugrožava život – krvni delikti i nasilje u porodici; krivična dela iz koristoljublja uz primenu sile- razbojništva i razbojničke krađe) i društvene devijacije a moral odnosno ljudskost da ne pominjemo. Posebno teško vidljiva, a s opasnim posledicama, su psihičko zlostavljanje i izolacija.

Iako naša tradicionalna porodica još nije iščezla ozbiljno je ugrožena i najnemoćniji su (deca i stari), česta meta nasilnih članova porodice, uz ili bez pomoći alkohola i droge. Nasilje u porodici je veoma bolno jer se dešava na mestu gde se očekuje sigurnost, ljubav i poverenje a dobija se najčešće dugotrajno zlostavljanje.

Posledice nasilja mogu biti: fizička bol, tuga patnja, depresija, usamljenost u siromaštvu, strah i ono što je najvidljivije - smrt.

Istraživanja pokazuju da je između 2% i 10% starijih izvrgnuto nekom od oblika nasilja u svetu. Skup na temu "Zlostavljanje i zanemarivanje starih" u organizaciji Crvenog krsta Srbije održan je u junu 2008. u Beogradu. Izneseni su rezultati istraživanja prema kojima u zemljama Evropske unije svaka treća stara osoba trpi nasilje u domu ili drugoj ustanovi a u domaćinstvu je nasilju izloženo najmanje 4% starih. Stručnjaci su mišljenja da je situacija u Srbiji još mračnija. A Kalašić-

Milićević, neuropsihijatar iz Zavoda za gerontologiju, smatra da su najčešće žrtve nasilja žene starije od 75 godina, uglavnom sa nekim fizičkim ili psihičkim nedostatkom a počinitelji su, prema njenim rečima, uglavnom osobe od poverenja: deca, kućepazitelji, lekari a ima i primera da su zlostavljači bili i sveštena lica. Pored lekara i volonteri Crvenog krsta Srbije primećuju prisutnost zlostavljanja u mnogim domaćinstvima (ekonomsko, verbalno ali ni čuške ne izostaju).

Mišljenje lekara i volontera potvrđuju naše istraživačko iskustvo da stari štite svoje zlostavljače, pogotovo decu bez obzira koliko imaju godina.

Iako su retka naučna istraživanja nasilja prema starima kod nas postoje uz Gerontološko društvo Srbije i Crveni krst Srbije i NVO i humanitarne organizacije koje se brinu o starima i kojima se stari (uglavnom u gradovima gde i postoje) obraćaju za savet i pomoć. Viktimološko društvo Srbije i "AMITI" su organizacije koje raspolažu podacima da se nasilje u porodici manifestuje kroz zanemarivanje, psihičko, fizičko zlostavljanje i finansijsku zloupotrebu. Međutim nasilje prema starima postoji i u institucijama kao što su domovi zdravlja i domovi za stare (Knežić, 2010).

Rezultati istraživanja u svetu ukazuju na kriminološki i viktimološki aspekt problema starosti. Kad su u pitanju izvršioци nasilja nad starima, po Majk Brogdenu i Priti Nidharu, su da je skoro dve trećine izvršilaca bilo u nekom srodstvu sa žrtvom dok su jedna trećina izvršilaca odrasla deca (Mike, Preeti, 2000).

I bez naučnih istraživanja nasilništva prema starima brutalni slučajevi premlaćivanja, psihičkih zlostavljanja i svirepih ubistava zabeleženi u crnim hronikama dovoljno govore o mogućim motivima ili uzrocima istih. Neki od naslova su: ubijali stare zbog niske dukata; izdahnula od batina; sin ubio oca zbog kuće i tri hektara zemlje; mene bije zet, a živi sa mnom u kući; od dece najviše boli; promrzli i telo i duša; nebriga ih ubija i ... Pretpostavljamo da su motivi ili uzroci: koristoljublje, siromaštvo, skućen stambeni prostor, novčani problemi i nezaposlenost, bolest nasilnika, alkoholizam, narkomanija i izostajanje tolerancije i saosećanja sa starima.

Primer koji sledi, a koji smo dobili od jednog centra za socijalni rad, desio se ove godine u Vojvodini. Radi se o nasilju 60-godišnjeg sina nad majkom starom 89-godina koja je bila nepokretna. Fizičko nasilje koje je izvršio nije bilo prvi put jer je i socijalno izolovao, zapustio i zanemario. Rođaka je pronašla sa vidljivim tragovima nasilja (podlivima, masnicama, ogrebotinama u pokidanoj spavaćici). Starica je ležala nepokretna, uvijena u različite dronjke i krpe ali je bila svesna. Policija je prebacila u bolnicu gde su joj sanirane posledice poslednjeg fizičkog nasilja ali ne i strah da se vrati kući. Želela je i molila da bude smeštena u Dom za negu i stara lica gde je brzom intervencijom Centra za nekoliko dana i urađeno. Sin, koji je već imao uslovnu kaznu zatvora zbog nasilja nad bivšom suprugom, je priveden na saslušanje i protiv njega je pokrenut krivični postupak. Njegova majka se psihički oporavlja u Domu i po rečima socijalne radnice dobro se prilagođava domskim uslovima. U domu je svakodnevno posećuje unuka koja pokriva razliku od bakine penzije i troškova smeštaja. Brzim reagovanjem rođake, policije i centra za socijalni rad nesrećna žena se oslobodila sina zlostavljača i nasilnika, ali ne možemo da se ne zapitamo, koliko li je ona nasilja do tada pretrpela? Koliko li još ima izolovanih starijih osoba koju deca i/ili srodnici i doživotni izdržavaoci svakodnevno fizički i psihički zlostavljaju?

Ako porastu broja starih i demografskom starenju dodamo uslove u kojima se nalaze zemlje u tranziciji, pa i naša: posledice rata, sankcija, propadanje preduzeća i poljoprivrede, nezaposlenosti; emigracija mladih, migracije iz sela u gradove; raspad porodica, posledice ratnih zbivanja (dostupnost oružja) zapažamo, iako nepotpune, preduslove za povećanu agresivnost prema starima. U zemljama u tranziciji, istovremeno dolazi do osiromašenja starijih i do nesigurnosti zaposlenja mladih što pogoduje otimanju imovine starih, prebijanju, zastrašivanju, prevarama, pričinjavanju raznih šteta, često, pod uticajem alkohola i droge. A stari na selu su, još izraženije, prepušteni na milost i nemilosti onih kojima su najviše verovali, u koje su nesebično ulagali jer, za razliku od grada kad bi i hteli nemaju institucije kojoj bi se mogli obratiti. Zavise od dobre volje porodice i okoline koja im nije naklonjena. Svesni su da oni kojima su

prepisali, milom ili silom, sve što su imali, jedino očekuju njihov kraj. Često u nestrpljenju najrođeniji im ga ubrzaju.

Zlostavljanje je i imati vremena za sve osim za one koji su nas odnjihali. Samoća je sudbina otmeh duša zapisao je Andrić ali nije mislio na one koji podnose zlo prikovani za kućni prag i u smrti jedino dobro čekaju. Opšta nebriga porodice i bilo koje društvene institucije (ma kako je imenovali) verovatno je i najneoprostiviji greh. Njihovo nesvitanje Ranko Bulatović je, ne tako davno i ne baš nežno i utešno, zabeležio krutim rečima "*Zaokupljeni sobom, sahranili smo ih žive u sebi - za groblje je lako*" (Bulatović, 2001:21).

Oni koji nevolju, samoću i nasilništvo doživljavaju od dece to obično primaju kao sudbinu. Nemajući sredstava i snage za sopstvene napore trpe, neretko i opravdavaju, nasilnike. Zdobijene modrice pripisuju sopstvenim padovima, češće od ponosa nego od straha. Stideći se svoje bede i poniženja stari se zatvaraju, nije im lako obelodaniti da su ispljuvani, prevareni, opljačkani, napušteni i izubijani, a odsustvo razumevanja i ljudske dobrote primaju za veće nasilje od batine.

Međutim, zlostavljanje starih može se događati i u gradskom prevozu, na ulici, kod lekara i sl. Stari od sramote i straha "rane" ne pokazuju, krijući svoj položaj prikrivaju i izvršioce.

A da nisu retki oni koji umesto leka na rane privijaju konop oko vrata već smo naveli. Očajanje, proizašlo iz usamljenosti i napuštenosti, potpomognuto nasiljem najbližih dovodi i do odmeranja razloga za život ili smrt. Umorni od potucanja iz jednog ćoška u drugi nemaju snage za svoje muke. Oni koji dele, bar neka, od naših opažanja lako će udružiti mišljenje da je, i danas tako često, seljenje starih od jednog do drugog deteta, od sela do grada ništa drugo do svojevršno zlostavljanje od "nemila do nedraga". Prisećamo se oporih reči jedne starice: "*ne mogu da izdržim da me kao paket premeštaju od jednog do drugog ćoška*". Na primerima mučnih drama iza porodičnih, i ne samo porodičnih, vrata gde stari trpe nasilništvo (fizičko, psihičko, finansijsko, seksualno...) zbog spoljnih činilaca (posledica ratova, izbeglištva, siromaštva, tranzicije...) i/ili

unutarnjih faktora zlostavljača (bolesti, alkoholizma, narkomanije) uviđa se tragičnost ćutanja u cilju zaštite porodične tajne.

Poznato je da starije osobe nerado govore o problemima, sukobima i stradanjima u sopstvenom domu. U tome i jeste težina položaja starih u porodici, ali i u ostalim ustanovama u kojima se nalaze, jer im se čini da rešenje ne postoji, da je sve bezizgledno i izgubljeno. Nasilje nad starima u porodici je individualno, različito od čoveka do čoveka, od žrtve do počinioca i ono što je Tolstoj rekao za srećne i nesrećne porodice možemo, parafrazirajući ga, preneti i na nasilje u porodici. A Tolstoj je kazao, ono što svi znamo, sve srećne porodice liče jedna na drugu, svaka nesrećna porodica nesrećna je na svoj način.

Istini za volju nisu ni svi stari ni blaženi ni divni, ali surovi jaram nasilništva niko ni nikad ne zaslužuje.

Život, pa i ugrizenost starijih ljudi u izbeglištvu, i posle dvadesetak godina, dramatično deli ljudski život na - ono što je bilo i na neizvesnost onog što ih čeka u izbeglištvu. Možda su za njih, više nego za bilo koga drugog, primerenije reči Jovana Dučića da je "*najveća slika nesreće jedan čovek istovremeno star, bolestan i siromašan*". Možda nekome izgleda neumesno postavljanje problema smisla života u starosti, pa još u izbeglištvu u haotičnoj društveno-političkoj i ekonomskoj situaciji. Međutim, samo po sebi se razume da su mnogi stari stavljeni, ne svojom voljom, na muke strpljenja u kolektivnim izbegličkim centrima, privatnim podrumima i napuštenim tavanima za čije rešenje nemaju baš mnogo vremena. Zar, ostati istovremeno bez doma, zavičaja, posla, prijatelja i mogućnosti ostvarenja osnovnih egzistencijalnih potreba nije dovoljan razlog za ljudsko potonuće? Gubici članova porodice, usamljenost i napuštenost tragični su problemi sami po sebi bez obzira na dob.

Koliki je broj preranih smrti izgnanika i onih koji još tumaraju nezaštićeni, zaboravljeni, stari i bolesni našim prostorima teško je sa sigurnošću reći. Ne zna se ni tačan broj onih koji su jednom nogom ovde a drugom tamo gde su im grobovi. Slušajući priče mnogih starih izbeglica stiže se utisak da je za većinu njih smisao njihovog odlaska bio skori povratak a neki ni danas svoju ojađenost, ranjivost i tugu ne

mogu "isplakati". Pošto izbeglištvo dugo traje nade starijih je sve manje pa frustrirajuće situacije slabe, ionako umanjenu, psihofizičku snagu i sposobnost prilagođavanja na uslove u kojima žive. Nije im lako raskrstiti sa prošlošću koja im je oteta (dom, posao, prijatelji, komšije, kolege, ugled, materijalna sigurnost...) iako su svesni problema i oskudice koju proživljavaju i oni koji nisu izbegli i raseljeni. Priče o starim i usamljenim osobama u izbeglištvu liče nam na breze koje se osuše ako su iščupane i presađene iz jednog podneblja u drugi (Knežić, 2000:41-44).

NAUČNO-ISTRAŽIVAČKI PRISTUPI STARENJU I STAROSTI

"Ko ume lepo pričati, taj može svet sagraditi"

Isidora Sekulić

Naučna istraživanja starenja i starosti sve više zaokupljaju pažnju u: antropologiji, filozofiji, medicini, biologiji, psihologiji, gerontologiji, andragogiji, sociologiji, socijalnoj politici i socijalnoj zaštiti, demografiji, ekonomiji... Mnogobrojni problemi starenja i starosti ukrštaju se u navedenim naukama. Antropolozi istražuju kako kultura utiče na položaj, status i određenje starijih ljudi; psiholozi proučavaju razvojne faze i opadanje sazajnih sposobnosti i veština i drugih bitnih mentalnih stanja i zdravlja: sociolozi i socijalna politika ispituju način na koji društvo i porodica brinu o starima kroz različite društvene promene i stanja; biologija i medicina istražuju individualne promene i prelazne faze u smislu fizičkog i mentalnog zdravlja; demografija proučava trendove mortaliteta, nataliteta, pokretljivost stanovništva, odnose među generacijama itd.; filozofi se kroz sve vekove bave smislom života i u starosti; andragozi su u poslednjih dve-tri dekade više okrenuti učenju starijih u okviru filozofije doživotnog obrazovanja; kriminologija i viktinologija naginju problemima nasilja starih i nad starima itd, itd. Ovako grubo navođenje problema i predmeta istraživanja starenja i starosti upućuje na neophodnost i nužnost multidisciplinarnog pristupa i korišćenja različitih metoda, tehnika, instrumenta, podataka i analiza. Treba poći od: korišćenja kvantitativnih podataka na osnovu popisa stanovništva i vitalne statistike, medicinskih i psiho-kliničkih testiranja, anketiranja u različitim naučnim disciplinama, intervjuisanja, biografskih metoda, akcijskih i primenjenih istraživanja odnosno od kvantitativnih i kvalitativnih pristupa i metoda do triangulacijskog pristupa.

U naučnoj literaturi, od sedamdesetih godina dvadesetog veka, vode se rasprave o mogućnostima, značaju i relacijama kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja u društvenim naukama. Razlika između

kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja nije samo u primeni metoda, tehnika, postupaka i instrumenata prikupljanja i uzorka kao i obrade podataka. Radi se i o drugačijem filozofskom pristupu istraživanju i ukratko ćemo podsetiti na te razlike.

Kvantitativno istraživanje zasniva se na filozofiji logičkog pozitivizma, po uzoru na prirodne nauke, koji pretpostavlja da su socijalne činjenice o nekoj objektivnoj stvarnosti odvojene od osećanja, stavova i uverenja čoveka.

Kvalitativna se oslanjaju na hermeneutiku tj. saznavanje kroz razumevanje i opis, tumačenje značenja koje neka situacija (kontekst) ima za pojedinca i njegovo ponašanje što pretpostavlja da postoje višestruke realnosti koje su socijalno konstruisane kroz individualna i kolektivna određenja situacije. Kvantitativni pristup društvene pojave i probleme posmatra kao uređenu stvarnost koju je moguće u potpunosti egzaktno saznati i na taj način složenost, višedisciplinarnost, razvojnost, dinamičnost i suptilnost pojava pojednostavljuje. Strogi zahtevi u primeni kvantitativnih istraživanja (preciznost u odabiranju uzorka, postavljanje hipoteza, testiranje teorija i statistički postupci i dokazivanje povezanosti, značajnosti, standardizovani instrumenti i insistiranje na nepristrasnosti i objektivnosti istraživača..) i nastojanje da se sve svede na broj, egzaktnost i statističke pokazatelje primedbe i kritike su pristalica kvalitativnih istraživanja (koji polaze od istraživačkih pitanja (induktivni pristup) umesto deduktivno postavljenih hipoteza, izučavaju stvarnost onakva kakva je holistički – kao celovit problem, nastojeći ući dublje u problem u kontaktu sa ljudima i situacijama koje istražuje ne ističući nepristrasnost i vrednosnu-neutralnost nauke).

Dok kvantitativna istraživanja zahtevaju reprezentativne uzorke za kvalitativni pristup uzorak je, uglavnom, manji i namerni (biraju se pojedinci i pojave koje su nove i neistražene), analiza podataka je kvalitativna što ne isključuje mogućnost primene i kvantitativne analize.

Najjednostavnije, razlike između kvantitativno – kvalitativno uočavaju se u: pristupu, ciljevima, ključnim pojmovima, nacrtu

istraživanja, metodama, tehnikama i instrumentima, ulozi istraživača i konteksta u proučavanju kao i u analizi podataka.

Podsetićemo na metode i postupke i ulogu konteksta u istraživanju ova dva pristupa.

Kvantitativna istraživanja na osnovu jasno definisanih ciljeva, hipoteza, indikatora, tehnika, postupaka, standardizovanih instrumenata (upitnika, testova, skala) vode do obrade podataka i cilja da objektivno opiše i objasni društvene pojave i po mogućnosti dokaže uzročno-posledične veze.

Kvalitativna istraživanja polaze od uopštenijeg i slobodnijeg nacrtu, otvorenog prema svim aspektima pojave koju istražuje, koji se može razvijati i menjati tokom istraživanja, bez standardizovanih instrumenata (npr. dubinski intervju, fokus grupe, studija slučaja, biografski metod i kvalitativna analiza) s ciljem da opišu i razumeju pojave iz perspektive subjekta ispitivanja. Dok se za kvantitativna obično kaže da su verifikatorna (da potvrđuju ili odbacuju hipoteze) kvalitativna, uglavnom, vode novim istraživanjima i otkrićima (eksplorativna).

U kvantitativnim istraživanjima istraživač prikuplja podatke putem unapred pripremljenih (najčešće standardizovanih) instrumenata nastojeći da se drži po strani u cilju "objektivnosti" dok se istraživač u kvalitativnim uključuje u pojave koje proučava držeći se okvirnih pitanja smatrajući da je ljudsko ponašanje uslovljeno sredinom u kojoj se odvija i da se ne mogu izvoditi univerzalne od konteksta slobodne generalizacije.

Iako prikupljanje podataka metodama i tehnikama kvantitativnog istraživanja nije uvek garancija egzaktnosti i objektivnosti pristalice istog kritikuju istraživače kvalitativnog kao "meke" naučnike zbog nekorišćenja krutih, strogih kriterija i pravila i prikupljanja podataka prožetih subjektivizmom. Nije potrebno detaljnije objašnjavati kako statističke analize i brožani opis istraživane pojave može dovesti do pogrešnih zaključaka i generalizacija ako istraživač ne poznaje i ne uočava svu slojevitost i višedimenzionalnost pojave koju izučava. Dublje i bolje razumevanje pojedinačnih pojava, koje nude kvalitativna istraživanja, mogu biti dopuna kvantitativnim ili im

pomoći u definisanju novih problema istraživanja. Dobar primer za to je i proučavanje starenja i starosti odnosno problema - ne samo koliko nego i kako živeti. Odgovor na pitanje: koliko pružit će nam zvanične statistike i demografija ali na ono: kako živeti, koje uključuje i ističe slojevitost, dubinu, dinamičnost i iznijansiranoost pojave, odgovor pruža opis neposredne stvarnosti, koja se opire uopštavanjima i izmiče kvantitativnim istraživanjima a što su dovoljni razlozi da se odbace predrasude o "nenaučnosti" kvalitativne metodologije (Lakićević, Knežić, 2011:94-97).

I u istraživanju kvaliteta života u starijoj dobi, prevazilaženje isključivosti: kvantitativno- kvalitativno neophodno je u pravcu komplementarnog pristupa. Starenje i starost imaju i kvantitativne i kvalitativne dimenzije i koji će se pristup odabrati ili koji će dominirati zavisi od: prirode predmeta i cilja istraživanja, naučne "zavičajnosti", osposobljenosti i naklonosti istraživača. Iskustvo nam kazuje da je u istraživanju pojava koje su naučno zapostavljene i nedovoljno proučavane, o kojima imamo malo podataka, koje su osetljive, suptilne, poverljive i privatne, koje se "tiču kože" ispitanika uloga kvalitativnih metoda i postupaka nezamenljiva i nemerljiva.

Pošto se podaci prikupljaju od relativno malog broja ljudi retko kada ima svrhe kvantifikacija nalaza i korišćenje statistike zaključivanja. Tumačenje je okrenuto pronalaženju razloga nečijeg stava. Otkrivanje zakonitosti i generalizacije zasnovane na podacima prikupljenim dubinskim intervjuom, studijom slučaja ni biografskim metodom nisu realne ali to ne umanjuje značaj i primenu navedenih metoda u društvenim istraživanjima. Naprotiv, dublji i precizniji opis istraživanih pojava i osnovne klasifikacije mogu "usmeriti" istraživanja zasnovana na kvantitativnim metodama koja će dovesto do potpunijeg saznavanja, objašnjenja i prognoze pojava. Protekli događaji, stavovi, motivi, znanja, uverenja i sposobnosti područja su gde se ispitivanje uveliko može koristiti kao metod istraživanja. Prethodno poznavanje populacije neophodno je i u cilju što efikasnije komunikacije između ispitivača i ispitanika.

Iako se u našoj i stranoj literaturi sreće naziv biografski metod postoje autori koji ovu metodu tretiraju kao vrstu istraživanja vrlo sličnu studiji slučaja i predstavlja varijantu etnografije i pokušaj da se razume nečiji život na osnovu onoga što on sam o sebi kaže (Fajgelj, 2005:274). Ovako određenje biografskog metoda može se prihvatiti u užem smislu jer se za razumevanje nečijeg života uz životne priče i autobiografija koriste i drugi izvori: pisma, službeni dokumenti o pojedincu, biografije, autobiografije, fotografije. U ovom istraživanju sem "životnih priča" prikupljenih intervjuom nisu korišćeni drugi izvori biografskog metoda (npr. pisma, autobiografije, memoari, fotografije...).

Priča pojedinca i drugi "lični dokumenti" prikupljaju se za razumevanje individualnog života u društvenom kontekstu. Biografije, autobiografije i životne priče kao izvori podataka se koriste od početka 20. veka, ali napredovanje metoda sa upotrebom mernih instrumenata potisnuli su tu metodu, koju pojedine naučne discipline ni danas ne shvataju za "ozbiljnu" za razliku od sociologije koja, pogotovo od 60-tih godina prošlog veka, oživljava interesovanje, koje se poslednjih dvadesetak godina prelilo i u druge nauke.

Kroz životne priče pojedinac iznosi sopstveno razumevanje društvenih događanja, promena u užoj i široj sredini, društvene i političke promene, ekonomske, kulturne, religijske i kako su te promene uticale i/ili utiču na njihove i živote u njihovoj okolini. Brojni su aspekti društvenih pojava i problema, koji se mogu istraživati na ovaj način što zahteva i znanja iz srodnih naučnih disciplina (sociologije, filozofije, psihologije, pedagogije...) jer poznavanje životne priče pojedinca podrazumeva i razumevanje društvenih uslova i situacija u kojima je proučavana ličnost živela i radila. U tom kontekstu je jedino razumljivo i jasno preplitanje životne istorije pojedinca sa istorijom njegovog društva.

Šta nam pruža životna priča? Zašto smo se opredelili za taj način prikupljanja podataka?

Individualna različitost starenja i življenja je jedan od razloga što smo nestrukturisanim intervjuima i životnim pričama dali prednost u odnosu na standardizovane ankete, reprezentativni uzorak i

kvantitativnu obradu podataka. Hteli smo kroz priče prikazati način života pojedinaca ne gubeći ni u jednom trenutku iz vida da je način života svake osobe pod uticajem: sredine, kulture, tradicije, običaja i sl. Činilo nam se da kroz odgovore na pitanja odnosno etape života (detinjstvo, obrazovanje, porodicu, radni vek, penzionisanje, materijalno stanje i zdravlje, zadovoljstvo životom i smisao života) može otkriti šta za svaku stariju osobu predstavlja dobar život.

To jeste pojedinačna priča o životu koju je ispričao onaj ko je proživio, ali ona je priča i o odnosu pojedinca sa okolinom, društvom u kojem živi, njegovom statusu i položaju, snalaženju ili gubicima u određenim političkim, društvenim, ekonomskim i kulturnim previranjima i promenama.

Izvorne, autentične priče, u ovom radu, su nastale kao rezultat polustrukturisanog intervjua i rezultat su umeća i sposobnosti ispitivača i spremnosti i iskrenost ispitanika tj. koliko je neko hteo i želeo o svom životu ispričati. Od ukupno, 12 naših sagovornika, dvoje ispitanika je, preko naših postavljenih teza i tematskih celina, svoje priče napisalo a druge je, autor odslušao, i bez dopuna i ispravki, zabeležio. Okvirna pitanja, dopunjavana su potpitanjima kako bismo razgovor pogurali ili usmerili u pravcu predmeta istraživanja, kako bi ispitanici pojasnili neke događaje ili razjasnili neka uverenja i stavove. Očekivali smo da o životu odnosno odgovoru na pitanje - kako žive stariji, najbolje znaju oni koji žive tu životnu dob.

Ispitujući kako žive penzioneri intervju smo strukturisali preko etapa života: detinjstvo, obrazovanje, porodica, radni vek, penzionisanje i sl. Pitanja su bila samo tematska, bez strogog sleda događaja. Takav intervju je spoj istraživačkog (dubinskog intervjua) i razgovora među "prijateljima" koji može poprimiti i odlike terapijskog intervjua ako se radi o osobama koje prolaze kroz težak period u životu (nasilje u porodici, izbeglištvo, gubitak drage osobe...), razgovorom u kojem istraživač mora biti osetljiv na iskazane patnje, može podići samopoštovanje i/ili ukazati na moguće rešenje problema. Prikupljene priče se razlikuju po obimu što je "zasluga" ispitanika.

Opređeljujući se za životne priče pojedinaca, s ciljem da se pokaže kvalitet života u starosti, uzorak je bio nameran, pokušali smo da obuhvatimo osobe: oba pola, različitog nivoa obrazovanja i zanimanja, porodičnog statusa, materijalnih i zdravstvenih prilika. Iako smo unapred odredili koje su nam odrednice bitne i prema njima birali uzorak i nastojali ukazati koliko ti indikatori utiču na način i zadovoljstvo životom posle penzionisanja, znali smo da život nije jabuka da se deli na kriške, odnosno da se indikatori isprepleću i utiču na život starijih. Kao, uostalom i svakog čoveka bez obzira u kojoj je životnoj fazi.

Iz izloženog je jasno da je primena biografskog metoda u društvenim istraživanjima, pa i u istraživanju načina života penzionera, dragocena bilo da su u pitanju pojedinci ili grupe, jer je moguće utvrđivanje objektivnih uslova u kojima su stariji odrastali, školovali se, radili, stvarali porodicu, odlazili u penziju... i načina na koji su oni te događaje doživeli i doživljavaju. Odgovor na pitanje kako penzioneri doživljavaju penzionisanje, s kim i od čega žive, šta ih raduje a šta rastužuje, čime se bave i šta je smisao života nisu samo pojedinačne pojave nego društveni procesi koje je moguće sagledati kroz životne priče kao dobar izvor podataka za dalja istraživanja, ne samo penzionisanja, koje je moguće upoređivati sa ostalim kvalitativnim i kvantitativnim podacima. Analiza dobijenih podataka je kao i analiza svakog teksta, koji pripadaju kvalitativnom pristupu i metodama (iz intervjuva, pisama, dnevnika i izveštaja) i prednost je u tome što se više puta i više istraživača može vraćati postojećim dokumentima. U osvrtnu na izvorne reči i interpretaciju priča odlučili smo se za problemski pristup odnosno okvir problema koji smo postavljenim pitanjima pokušali rasvetliti.

Podatke je moguće upoređivati s različitim teorijskim analizama, empirijskim rezultatima kao i statističkim i ostalim kvantitativnim podacima. Priče koje slede, zavređuju pažnju, intenzivniju interpretaciju i obuhvatnije razumevanje od našeg. Kritički nastrojenom čitaocu ostavljamo da ih tumači i razume uspešnije od nas.

KAKO SE STAROST ŽIVI

*"Nemojte ostariti, koliko god dugo da živite.
Uvek se ponašajte kao znatiželjno dete
pred velikom misterijom zvanom – život".*

Albert Ajnštajn

Kvalitet života, kao što je poznato, pripada kategoriji složenih pojmova koji se ne mogu sažeti jednostavnim određenjima i operacionalizacijom. Iako se u svakodnevnom jeziku pod pojmom kvalitet podrazumeva relativno jasan i jednostavan pojam "kakvoća" teorijska razmatranje ukazuju na svu kompleksnost. Birajući elemente, koje ne bismo smeli izostaviti, opredelili smo se za indikatore: zdravstveno stanje, materijalne i stambene uslove, porodični status, obrazovanje i zanimanje, životne navike i strahove od samoće, bolesti, nemoći i smrti smatrajući, da od njih, u velikoj meri, zavisi način i zadovoljstvo životom posle penzionisanja. Slede primeri odnosno priče iz prve ruke poredane po godinama starosti ispitanika.

1. Iz prve ruke

Vera

Rođena je u okolini Beograda 1922. godine. Odgajila je baka, jer je rano ostala bez roditelja. U Drugom svetskom ratu izgubila je sestru i čoveka koga je volela. Učiteljica je u penziji, nije se udavala i nema dece.

Rođena sam dve nedelje pre Mitrovdana i otac me uveo u crkvene knjige davne 1922. godine i to mi je postalo deo lične karte. Sestra je tada već zauzela petu godinu. Oca i majku je odnela španjolica onda kad nisam bila kadra ni da ih čestito zapamtim. Baka, očeva majka, sestru i mene je uzela pod svoje. Svoju tugu za sinom i snajom pred nama je vešto krila. Sećam se da je kralja Petra i regenta Aleksandra slavila kao svece a njihove slike uramljivala i vešala na zid kao ikone. Stari kralj

Pero mi je više ušao u volju i pre dvadesetak godina uramila sam mu ovu sliku izrezanu iz Ilustrovane i evo okačila pored sv. Jovana.

Ujaci su hteli ali nisu bili kadri da nas pripomognu. Obojica su imali finu sreću. Jedan dva sina a drugi ćerku i sina. Stariji iako je živeo malo dalje češće nas je obilazio. Njegovi orasi, suve šljive i jabuke još mi po duši zveče. S bakom nam je bilo lako živeti. Davala nam je više nego što je imala i mogla. Škola nam nije bila predaleko a učitelj je bio blag i dobrodušan. Nismo ga se bojale bio nam je mio i drag. Često je znao da pita za baku. Više smo se radovali đaćkoj užini nego odmorima. Služiteljka je svakome podjednako sipala po šolju mleka uz parče hleba s pekmezom ili bez njega. Sestra je bila bolji đak od mene, bila je prava pametnica. Ipak sam kod bake, čini mi se, imala bolju prođu. Sestra je s lakoćom završila srednju ekonomsko-trgovinsku. Kad sam do većih razreda pristasala nisam ni ja bila gora. Završila sam u Beogradu učiteljsku školu. Sestra se ubrzo po zaposlenju udala za gazdinog sestrića a ja baki ostala jedina uzdanica i miljenica. Drugi svetski rat, već na njegovom početku, odneo mi je sestru, poginula je u četnicima. Zato su baku komšije i rođaci izbegavali i zvali četnikuša, ponekad, ni ja toga nisam bila pošteđena. Ne lezi vraže, ludački sam se zaljubila u jednog plavokosog momka iz drugog sela. No sramotim se kad u mojim godinama o tome pričam. Moja sreća nije dugo trajala. Bio je stariji desetak godina od mene i u prvom boju s partizanima poginuo. Baka, već u poodmaklim godinama, ponovo mi je postala jedina zavetrina. Ja njoj ostala jedina nada i uteha.

Završilo se to ratno nesvitanje i ja sam pronašla zaposlenje. Kako je tada bio običaj mesto učiteljevanja se nije biralo nego se, kao i drugi kadrovi, uredbom postavljalo. Otišla sam u jedno selo kod Zaječara za koje nikad nisam ni čula. Bilo je to, takozvana nepodeljena škola gde su sva četiri razreda bila u jednom odeljenju. Najviše ih je bilo u prvom a najmanje u četvrtom razredu, bilo ih je, kako kad, oko 50-tak. Pojavile su se tada i knjige, olovke, računaljke i table. Sve drugo su posle rata meštani u školi pravili sami. Deca su mi bila umesto porodice. Normalno da čovek u toj silnoj odanosti i ljubavi prema njima ima neke koje

posebno zavoli. Bistrinom su me često iznenađivali. Jedne zgrade se posebno sećam, iz tih prvih godina učiteljevanja. Kad smo obrađivali pesmu iz čitanke posvećene majci pitala sam jednog učenika kako bi on čestitao majci 8. mart. Odgovorio je kao iz topa: ubrao bi joj cveće na livadi, dotrčao k njoj i rekao – majko srećna ti nova godina.

Čini mi se da su me i oni podjednako voleli. Posle sam dobila premeštaj u Barič, dugo sam čekala dok sam dobila stan u kome me i danas vidite. Ovde sam se i penzionisala. Moji prvi učenici su već penzioneri, imaju i mlađi od njih svoje naslednike. Mnogi su se raštrkali po svetu. Za dugo sam dobijala od nekih novogodišnje, ređe, i Božićne čestitke. Imam običaj da sve čuvam, tako i te karte, ponekad ih i danas pročitam. Obradujem se kad saznam da je neko od njih završio više škole i uspeo u životu. Poziv učitelja je onaj kojeg bi svakom preporučila. Nema lepšeg društva od dečijih nestašluka i njihovog bezbrižnog radovanja. Te male galamdžije ovesele i najtvrdje uvo. E, da mi je da i danas čujem njihovo cvrkutanje i vrisku.

Nisam bila tako grdna da nisam mogla naći nekog momka, ali svog prvog i poslednjeg nesuđenog izabranika nisam mogla da prebolim i zaboravim. Sad mi je blizu 90—ta a njen izgub i svoje penzionisanje doživela sam kao dve neizlečive bolesti. Malobrojni rođaci koje sam imala nisu više među živima kao ni moja najbolja prijateljica.

Bogu mogu i treba da se zahvalim što sam kako tako na nogama. Mesto štapa, po stanu se pomažem zidovima i nameštajem. Retko izlazim iz stana, slaba sam na nogama i ne osećam se sigurno. Šta bi da padnem, mogu se polomiti i onda sam završila s životom. Tešim se da će Bog prema meni biti, bar toliko obazriv, i da će mi staračke muke lako prekratiti. Molim mu se ceo život.

Kad bi me ponovo podario ovom svetu, ponovo bi se priklonila Njemu, i ovakvom mučeničkom životu. Od sudbine niko nije pretekao, predala sam se Božijoj volji. A evo kakvu me vidite, volela bih da još malo poživim. Sudbina mi je često stala na put mog nesrećnog veka a Vama i svima mladima dao Bog ono što vam ova starica želi. Zasigurno nikome ne bih poževela da je u mojoj koži. Uvek su mi knjige pravile

društvo i ove posljednje godine ubijam najrađe čitanjem o našoj prošlosti. A buljim i u ovaj ekran. Pukoh od mnoga mišljenja, misli su mi mnogo jada dale. Staračke mreene su mi doktori operisali i sad bi i u iglicu uvukla, njih najviše blagosiljam. Od goblena i štrikanja sam se odavno zamorila, skoro da sam odustala. Vašoj ljubaznoj pažnji da, verovatno po nečijoj preporuci, razgovarate sa mnom sigurno nisam uzvratila onako kao što je trebalo i kako ste možda očekivali.

U svakom slučaju, hvala Vama i onome koji je mene predložio da popričam s Vama. Posao mi ne smeta, vremena imam na pretek pa dokono pričam o onome što najbolje i jedino znam. Praštajte i hvala Vam što ste me ovako posetili. Skratili ste mi i uveselili dan. Eto, kako mi je pust i prazan život. Bolest je u svakoj starosti prisutna, i od jedne i druge se mora umreti. Lako Vam je videti kako u samoći, koju sam izgleda sama izabrala, proturam. Više se bojim teže bolesti nego lake smrti, ako takve ima. Ostala mi je još samo jedna nada da ne padnem u krevet, ne bi me onda imao ko okretati, i da s nogu otputujem na večno konačište. Prošle zime sam bila prikovana za krevet, tužno je kako je tada teško biti sam. Molila sam Boga da me on ne napusti, da neko naiđe i zatvori mi oči. Da nisam pismena poludela bih u ovoj samoći i samoštini od preturanja crnih misli. Komšije navrate, a i oni normalno imaju svojih muka i problema, poslova i porodice. Mislim i o tome ne samo kako ću umreti nego i ko će, kako i kad saznati da sam umrla i ko će me sahraniti. A prilično dobru večnu kuću sam već od poodavno pripremila.

Još se predomišljam kome ovaj stan za života da ostavim. Retki su oni koji mi navrate ili obiđu, a ne trebam nikome. Poradujem se svakome ko dođe da bar vidi jesam li živa, darovi mi nikakvi ne trebaju. Poštar s penzijicom mi je, možda, najčešći gost. Podesan je čovek, mlad ali vaspitan i veoma prijatan, Bog ga sačuvao. Uvek ga zamolim da popije piće, kafu za oboje, najčešće, on skuva i redovno pita treba li mi nešto iz prodavnice. I račune mi on poplaća. Malo mi treba da sve ovo što imam ostavim baš njemu i njegovoj deci, ima dvoje lepe dece.

Dosadih Vam pričom o mojim staračkim mukama. Drugo i ne znam sem da pričam, ono što sam znala i umela više ne mogu činiti.

Čujem da postoje neke gerontodomačice, meni bi one bile najpreča potreba. Razmišljam da zamolim centar za socijalni rad da i meni te službenice olakšaju malo život. Mogla bi odvojiti od penzije da platim neku ženu za ispomoc ali je danas teško do njih doći. Imala sam neke ali čim nađu neki stalniji posao odu. Dovoljno bi mi bilo da mi ode u prodavnicu, kupi lekove i poradi sitno po kući. A i da mi neko skрати dan uz kafu.

Evo podosta sam poživela, trebalo bi da znam odgovor na Vaše pitanje: šta je smisao života? Prikloniću se onome, što svi obično kažu, da su to deca a kad vidim kakva su mnoga današnja i ne žalim što ih nemam. Srećom se, ako je uopšte ima, malo tko okitio. Onaj koji je nešto više od drugih saznao, i kojega je ljubav prema svojim i drugima poslužila, uz zdravlje, je ono što obično možemo da poželimo i čemu se čovek može nadati.

Čujem iz priča i vidim na tv da današnja omladina najčešće troši mladost po kafićima uz alkohol i drogu. Za sve to optužuju, najčešće, školu a zaboravljaju da su roditelji prvi i najodgovorniji za sve te izgrede.

Vratite se deco školi i nekom poštenom zanimanju. Ništa normalnije, a izgleda istovremeno ništa teže.

Radomir

Rođen je 1924. godine u Vlasini (u blizini Surdulice), roditelji su se bavili stočarstvom, imali su tri sina i tri ćerke. Završio je četvorogodišnju osnovnu školu i posle drugog svetskog rata dvogodišnju večernju školu – građevinski tehničar. Imao je 15 godina, kada je sa starijim bratom, došao u Beograd gde i danas živi. Iz prvog braka ima dva sina blizanca i ćerku.

Odrastao sam u porodici s dva brata i tri sestre. Roditelji su se poštovali pa su i nas tome naučili. Od roditelja dobijeno sve što je dobro i loše i to nosimo kroz celi život. Hranili smo stoku i od toga se

živelo. Otac mi je doživeo duboku starost, preko 90 godina, majka je umrla dosta ranije. Cenio sam ih i voleo, bio sam puno blizak i s starijim bratom koji je umro pre neku godinu.

Imao sam 14 godina kada sam počeo raditi kao šegrt pečalbar u građevini i od majstora učio zanat. Sa 15 godina sam sa starijim bratom došao na rad u Beograd i tu me zateklo i bombardovanje 1941. godine. U to vreme radili smo (brat i ja) kod Nemaca na Dedinju školu Kralja Aleksandra, Nemci su to dobro plaćali a mi smo radili preko jednog preduzimača iz Banata. Posle toga smo se vratili u Vlasinu, jer su Nemci proganjali, mi nismo imali ni stan i potegli smo kući odakle su me prisilno mobilizovali u Oslobođilačku vojsku, koja nas je oslobodila i od slobode. U rat sam krenuo od Crne Trave, Niša i 1945. se našao u Zvorniku na Drini. Bio sam bolničar, posle rata su mi nudili da idem na medicinu ali ja sam se gadio, nisam mogao da podnesem ispljuvak ljudi. 1946. godine sam bio u Prištini i Gračanici, 1947. sam bio u Tetovu gde sam demobilisan i vratio se u selo a krajem 1947. u Beograd. U Beogradu sam radio na građevinama i 2 godine išao u večernju školu u rangu današnjeg građevinskog tehničara. Zaposlio sam se u "Vlasina" preduzeću, koje je radilo u Beogradu, slabo su plaćali, onda me neki stariji čovek angažovao da radim za njega, dobro je plaćao ali su ga progonili jer nije voleo komuniste i on je otišao u Grčku. Oženio sam se 1948. godine ženom koja je zbog mene došla iz mog rodnog kraja ali su nas isterali iz barake gde sam stanovao. Ona se vratila u selo gde je 1949. rodila dva blizanca a posle toga i ćerku. Išao sam da ih obilazim i slao sam im novac ali oni nisu živeli u Beogradu gde sam ja radio.

1954. godine sam upoznao moju sadašnju ženu i kako od tada tako celi život sam "živeo" sa dve žene, jedna ko ni jedna. Drugi put sam se venčao tek 1983. godine iako smo skoro 30 godina živeli zajedno.

Radio sam stalno građevinske radove, hteli su me preduzimači ali nisam ih mogao slušati. Ne mogu da slušam budale gore od mene i napustio sam ih, otišao sam u privatnike. Prvo sam osnovao preduzeće u Beogradu ali sam pod pritiskom poreza pobeo i prenio ga u Surdulicu gde je ostalo do kraja, do penzije.

1962. godine sam saradivao sa jednim službenikom iz opštine Zrenjanin (on je imao pečat i potpisivao je), posredovao sam u prodavanju diploma i pao sam kada sam nepismenom čoveku prodao diplomu (tako su nas otkrili). On se u toku suđenja obesio u zatvoru u Surdulici a mene su osudili na tri godine i proveo sam ih u Zabeli. Tamo mi nije bilo loše, šalio sam se i u zatvoru su me zvali Zezadžija. Radio sam i van zatvora (popravljao krovove kuća, izvodio i druge popravke i zidarske radove), ljudi su bili zadovoljni i stalno su me tražili da radim a stražari su mi krijući davali ručak.

Posle zatvora sam nastavio da radim svoj posao i posle penzije sam radio, čak i danas ako me neko pozove mogu lako uraditi popravke i na krovu zgrade.

Nikad nisam imao, tako ni sada, osećaj da sam star. Uvek sam radio gimnastiku, sada samo jedanput nedeljno ali kada ima snega onda se trljam snegom ili se u kupaćim gaćama izvaljam na terasi po snegu. Umivam se hladnom vodom do pojasa, to me naučio jedan Namac. Penjem se po dve stepenice, ako se vozim gradskim prevozom nikada ne sedim, idem često na pijacu da tamo kupujem voće i popričam s ljudima. Volim da se prošetam po gradu i da se šalim, smejem i prepričavam viceve. Svađam se jedino sa televizorom.

Prva žena mi je umrla pre 4 godine, voleo sam je i cenio kao čoveka ali kao ženu sam prestao. Deca imaju svoje porodice i ne žive u Beogradu, s njima sam u kontaktu ali me snaje ne vole i tamo nisam dobro došao. Ni kada bi ostao sam ne bih išao kod njih.

Imam dugo blisku prijateljicu kojoj je umro muž, dosta je mlađa od mene i ja sam joj se našao kada je on umro, Božja priroda je ostavila da žena i muškarac trebaju jedno drugo, zato je i Čerčil živeo više od 90 godina. Za žene nisam znao do 19. godine i shvatio sam da danas mladi obole jer rano počnu tražiti mladića i devojkicu.

Najviše me raduje mir u kući i sloga sa ženom, ne mislim na neko bogatstvo, kada sam mogao da odem u Kanadu nisam hteo napustiti svoju zemlju zbog komunista, ništa im ne verujem, sve lažu, boriću se protiv njih dok sam živ. I zato držim uramljenu sliku princa Aleksandra

II. I kada bi se ponovo rodio oni bi me najviše nervirali i borio bi se protiv njih. Smeta mi što ne daju ljudima da rade i ispolje svoje znanje, pokojni Nedić je bio veliki čovek, ovi su veći okupatori od Nemaca. Komuniste bi isterao u Norvešku i Sibir jer je tamo ledeno, neka tamo rade. Komunistima nikad nisam verovao a ni u crkvizam ne verujem puno. Skoro sam popu rekao, kada je došao za Slavu, da ne maše praznim kandilom da imam ja tamjana i da ću mu dati. Boga poštujem jer ima nešto nad nama, nešto starije od nas.

Nemam strah ni od čega, ni od bolesti, osećam se zdrav, još vozim kola i tada sam najsigurniji, ne bojim se smrti, u ratu sam došao kući zbog žene i došli su partizani da me traže, pucali su kada sam bežao ali ni tada se nisam plašio smrti.

Ne bih voleo da ostanem sam, otišao bih da živim u selo kod ženinih, kod prijateljice ne bih jer je veliki materijalista iako mi je sada žao što sam je prošle godine nagovorio da ode čuvati oca u Novi Sad, valjala bi mi sada kada je žena bolesna a ona (žena) ne treba biti ljubomorna jer najvažnije je da se uzajamno poštujemo. Ona (njegova žena koja je 11 godina mlađa od njega) je hormone pomešala i da nema prijateljice ja bi se mučio u sebi a onako otrčim i brzo rešim to što priroda zahteva, niko nije isti, neko je sposoban i kada je star. Odrastao sam uz bukovu šumu, došla me majka do treće godine i zato sam još jak i zdrav.

Smisao života je zdravlje i sloga u braku, to je najveće bogatstvo, lukave ljude ne mogu da smislim, bežim od njih.

Mladima bi rekao da rade jer rad održava u životu, manje treba da idu u kafane. Ne može se biti normalan i zdrav a po celu noć piti, drogirati se i pušiti. Skupljaju se tu u blizini, vidim ih s terase, ne daju ni nama spavati. Napiju se, svađaju a padnu i batine.

Penzija mi je srednja, skromna i da nije inflacije bilo bi dobro, da idem kod dece ni oni nemaju, ne bi želeo da nekome legnem na teret.

Nikada nisam pušio, nekada za slave i svadbe popijem uredno ali zato volim i jedem puno voća. Odrastao sam na mleku i siru, sada ga

dosta koristim. Star čovek sve zna i dugo pamti ne možeš da ga slažeš. Važno je sačuvati zdravlje, za sve drugo je lako. Retki su danas koji poštuju starost i ono što stari znaju.

Nekoliko meseci, posle našeg razgovora, ostao je sam. Teško se navikava na smrt supruge ali ne želi da napusti stan i ode negde drugo da živi. Tek sada vidi koliko mu je žena značila, nema sa kim ni da popriča ni da kafu popije. Navikao je svako jutro da on kuva kafu za oboje, sada tu jutarnju kafu preskače. Samoća mu je teška a ne to što brine sam o sebi, dobrog je zdravlja i dalje radi gimnastiku, ide u kupovinu i šetnju. Kaže da se i tuži pokušava odupreti. **(prim. autora)**

Mila

Rođena je 1929. godine u Beogradu, roditelji su joj poginuli u Drugom svetskom ratu, odrasla je kod babe i dede. Nije imala braće ni sestara. Udata je, ima sina i unučad. Živi s mužem. Završila je gimnaziju i ima penziju.

Zovu me Mila, ime mi je M. Takav je bio običaj 1929. kad sam rođena da kum daje ime detetu, roditelji se nisu pitali. Mila nekako ide uz mene i tako me i znaju ljudi. Kad umrem to će mi stajati u čitulji, ako mi je budu dali.

Kao dete sam ostala bez roditelja, u ratu, to je rana koja nikad nije zacelila. I sad kad pomislim na njih suze same idu. Sve pričam sa njima, pa jel vidite ovo, pa jel vidite ono. Otplačem i svaki njihov rođendan. Iako im se grob ne zna, digla sam im spomenik na seoskom groblju, da imam gde da zapalim sveću i odem na Zadušnice. I kad sam se udala i dete dobila, stalno sam ih zamišljala da su tu, da mogu da me vide, majku naročito. Pitala sam se da li bi bila ponosna na mene? Majke se sećam kao velike mučenice, sa rukama do lakata u koritu, ali sa osmehom. Nikada se nije žalila na svoj život. Poštovala je muža i odbolovala svako dete koje joj je još na

sisi umiralo. Ja sam jedina pretekla. Otac je bio crn, brkat i strog. Bio je nesrećan zbog pomrle dece, tako sada mislim, i zato ćutljiv i povučen u sebe. Deca su umirala još kao bebe, ne zna se zašto, kao što se ne zna ni kako sam ja ostala u životu. Valjda je bog hteo da obraduje moje roditelje pre nego što nas zauvek rastavi i mene ostavi u večitoj tuzi.

Kao devojčica mnogo sam volela da čitam i da učim pesmice. Rat mi je prekinuo školovanje, kasnije sam završila gimnaziju. Kada su mi roditelji stradali 1942. uzeli su me baba i deda. Odrasla sam kod njih, na selu nadomak Beograda. Bili su siromašni, ali pošteni i pravični. Verovali su u Boga, a ja u komuniste. Ali nisam htela da im priznam, da ih ne povredim, oni komuniste nisu voleli, voleli su kralja. Bila sam mlada i verovala sam da su partizani naši oslobodioci, u Tita gledala kao u Boga. Tako sam stigla i u partiju. Ali nisam daleko odmakla. Na seoskoj igranci upoznala sam muža. Bio je sve ono što ja nisam: galamdžija, razmetljivac, sklon kavzi, ali lep. Imao je brkove i oči ko munje. Devojke su obarale poglede pred njim, a ja sam crvenela kao bulka. Kad on povede kolo, to je bilo kao kad Tito ide preko Romanije, tako mi se činilo. A harmonikaš razvuče kolo po pola sata, samo najjači ostanu u kolu. I tako ja dospem do njega, u kolu. Nisam se ja mnogo pitala, od početka je bilo kako on hoće i kako on kaže. Mislila sam da je najpametniji. Nisam ušla u 20. a već sam bila udata. Za izabranika i njegovu majku. Zlo od žene, Bog da joj dušu prosti. Suprug mi je bio prvi i jedini muškarac u životu, tada je devojka morala biti nevina. Posle se to promenilo. Bila sam jako zaljubljena u njega, valjda svu ljubav što nisam na oca i majku davala, pružila sam njemu. Kao balvanu da sam je davala. Al šta sam ja znala? Mislila sam da tako treba, da tako mora. Nije bilo majke da me podučí, baba i deda rano su umrli. Ostajala sam sama sa svekrvom, preke naravi, volela je da naređuje, a šta god uradim nije joj bilo po volji. Znala je da nogom prevrne vedro s vodom na tek oprani pod i da kaže da ne valja, "ribaj opet". Koža mi se ljuštíla s ruku od pranja veša u ceđu i kuvanom sapunu, a tada se sve i štirkalo, pa peglalo. Prala sam i za svekrvu i njenog muža, devera i njegovu ženu, nas dvoje. Nadvijena

nad koritom provodila sam sate i sate dok su se suze topile u sapunjavoj vodi. Čeznula sam za ljubavlju i toplinom, ali nije je bilo niodkuda. Muž je puno radio, a posle posla je ostajao u kafani. Kući je dolazio pijan, kaljav, često i upišan. Smrdeo je na alkohol, cigare i druge žene. A ja sam ga i takvog volela.

Dobili smo sina početkom pedesetih godina. Muž je bio toliko srećan, opio se kao nikad, danima se nije treznio. Dao je sinu ime po svom dedu. Htela sam da se zove po mom, ali ja se nisam ništa pitala. Tada smo se preselili u grad i otišli od svekrve i svekra. Laknulo mi je iako mi nije bilo mnogo lakše. Sin je bio od one dece što bez prestanka plaču i vrište. Nisam znala šta mu je, plakala sam zajedno sa njim. Noću usta nije zaklapao, a ja oči nisam sklapala, danju sam se brinula oko deteta, da skuvam, operem, zakrpi... Mislim da sam spavala budna jednim okom i na stalnom oprezu, da ne probudim sina ili da ga pijani otac ne probudi ili u svojoj trapavosti povredi. Sina je voleo na rečima, pelenu jednu promenio mu nije, niti ga je ikad okupao. "To su ženska posla" - govorio je, a u njih su spadali i krečenje, utovarivanje ogreva za zimnicu, po tri tone uglja, čišćenje snega oko kuće... Nisam se nikad bunila, kad sam jednom to probala on je olabavio šaku i tako me udario preko usta da sam otok nosila dva dana. Naučila sam da ćutim i trpim. I pamtim. Ali nikad nisam poželela da mu vratim. Kad bih ostala sama sita bih se isplakala, dozivajući majku i pitajući je jel me zato rodila, da se ovako mučim? A onda bih se i njoj izvinjavala. Sin je rastao kao divljak, nikog nije slušao, ničeg se nije plašio. I dalje je plakao kao magarac. Kad je bio već velik i kada sam ga pitala: "Sine zašto toliko plačeš?" rekao je: "Eto, volim da plačem!" I pošao je u školu a još je pišao u krevet.

Počeli smo da zidamo kuću, muž je vešt majstor i ima zlatne ruke, s njima je udarao i temelj i zidove i pod krov je kuću doveo. Živeli smo godinama u jednoj sobi skupljajući pare da kuću dovršimo. Kuće su šuplje, nikada ih napuniti. Umesto letovanja kupovali smo crepove, umesto garderobe oluke, umesto na večeru pare smo davali za žice, cevi, kablove. Srećom, ostala mi je od babe Singerica, šila sam sama, pa

smo išli lepo obučeni. Bila sam baš vešta da od starog napravim novo, od zavesa žipone, od starih kombinezona svilene jastučnice.

Muž je i dalje pio, pola kuće je propio. Jedva sam čekala momenat da me pusti da radim. Bio je ljubomoran kao pas, iako me pored njega nijedan muškarac nije interesovao. Mislila sam da su svi zli i gadni prema ženama kao on. Tek kasnije iz knjiga i filmova videla sam da to može i drugačije, ali mene je ta priča zaobišla. Radila sam kao službenica u jednoj poznatoj banci. Budila sam se pre šest i nasmejana išla da radim, sviđalo mi se kad mi ljudi kažu: "Dobar dan, Mila, kako ste danas?" Još od babe i dede niko me to nije upitao, zaboravila sam i da postojim. Volela sam te ljude koji su radili i dolazili u banku, a i oni mene. Vremenom su mi neki postali prijatelji. Bili su moja porodica koju nisam imala. Nikada me nisu pitali za porodicu i muža, čak ni kada sam sa masnicom ispod oka danima pokušavala da izbegnem da ih pogledam u oči. Bilo me sramota da i s drugaricama pričam o mojim mukama.

Sin je rastao kao izrod, Bože me oprostite što tako govorim. Sve što je moglo naopako da se uradi, uradio je. U školi je bio nemiran, kroz prozor bi istrčavao za bilo čim što mu skrene pogled. Učitelj je govorio da je jako bistro dete, al' šta vredi. Bio je bundžija, nikog nije hteo da sluša. Plašio se oca koji nije štedeo šaka na njemu, ali bi on posle opet terao po svome. Nije ponavljao nikad jer sam ja išla u školu, kumila i molila da ga puste, da će biti bolji, da će se smiriti. Verovali su mi, ali ja nisam verovala sebi, ni mom detetu. Nije se dao ni pomaziti, ni poljubiti, bežao bi od mene kao divljak kada bih htela da se s njim pomazim. Čudo od deteta. Al' nikad nije došao u sukob sa zakonom, ili je to vešto od mene sakrio? Menjao je škole, devojke, kola, poslove, odlazio je na svako ratište u okruženju, a ja sam ostajala polu mrtva od brige da li će živu glavu na ramenima doneti. Kući se vraćao kao veliki oslobodilac, donoseći naoružanje kao da se sprema za novi rat. Nije krao, bogu hvala, ali od oružja koje je na tavanu, podrumu, u šupi, mislim da bi pola grada odletelo u vazduh. Ne znam kakvo mu je to bolesno zadovoljstvo? Sa ocem nikada nije umeo normalno da priča.

Vikali su jedan drugom u lice, a što je bivao stariji sve je i likom više podsećao na njega. Jednom sam sa tugom shvatila da umesto jednog zlotvora imam i njegovu kopiju, bila sam u sendviču između dva bezdušna tiranina. Sin me nikada nije udario, toliko je imao pameti da na mene ruku ne podigne. Ali nije me šmirglao ni pet posto. Tretirao me je kao i njegov otac, da mu operem, opeglam, očistim, umesim, dam pare, slažem na sitno kod oca...

Kada bih ostajala sama isecala sam iz "Politike" čitulje mladih ljudi koji su umrli, posle poznatih, lepih, onih koji mi liče na moje poznate. Sada toga imam ne zna im se broj. Moji mrtvi poznanici su moje društvo. Listam to u samoći i plačem. Ali nikad na glas i nikad pred publikom, moje suze su moja tajna. Sin je otkrio moj "album" i krvi mi se od ruganja napio. Rekao je da sam luda i obolela, ko još normalan skuplja mrtvake... Plašila sam se da će mi album uzeti i zapaliti, ali nije. Nije ga nikad više ni spomenuo.

Ne znam kada sam počela da idem na sahrane? Ranije, dok smo bili mladi, tek bi poneko stradao ili u starosti umro, a sada nema dana da neko ne ode. Na sahranama sam svoju tugu utapala u opštu. Mogla sam da plačem, ridam, a da nikome ne bude čudno. Tako sam postala redovna na sahranama. Ne znam ni sama koliko njih sam ispratila na večni počinak. Muž je išao sa mnom često, to nam je bio i jedini zajednički izlazak. U kafane me nije vodio, u pozorište njegova noga nije kročila. Bioskop je prezirao, govorio je da je to zabava za Seka Perse. S gađenjem je gledao knjige koje čitam i podrugljivo čitao njihove naslove. A ja sam volela da čitam, dok sam radila čitala sam i stručnu literaturu, svaki dan se nešto menjalo, propisi, zakoni. Da sam imala roditelje imala bi i više diplome, škola mi nikad nije bila dosadna i teška. Sam je čitao jedino novine, ponekad, a kad je ostario počeo je da gleda vesti. I da komentariše kao neka baba. Nije više mogao da pije kao pre, hvatala ga je već prva čašica. Onda bi baljezgao gluposti, ali prgava narav ga nikada nije napustila.

Sin se tek oko pedesete godine dozvao pameti i uozbiljio. Skućio se, počeo da radi, dobio decu, podigao kuću. Drugi čovek. Izduvao se valjda.

Mene sad više poštuje, odveze me ponekad kod lekara, ali ja izbegavam da mu bilo šta tražim. Sklanjam se od njega navikla da sa njim ništa dobro ne dolazi, kao ni od njegovog oca. Mirnija sam kad znam da su daleko od mene, obojica. On je našao divnu ženu, pitam se kako i plašim se samo da njegova gadna narav ne pokvari taj brak. Unucima sam se obradovala kao ozebo suncu. I nije se sin bunio što ih gledam, čuvam, a ja sam najzad osetila šta znači kad ti se neko iskreno obrađuje i kada te voli. Oni su moj život sada. Za njih bi sve uradila, ništa mi nije teško, čak ni sada kada su mi leđa povijena do pola i kada hodam uz pomoć štapa. Kad mi kažu "bako" kao da mi krila niknu. Potrčim, pa im mesim i sve pevam.

Penziji sam se obradovala zbog povijenih leđa i bolova. A i ljudi su se promenili, došli mladi, nenavikli na rad i s prezirom su gledali na starije. Imam svoj dinar, meni i ne treba puno, volim da pružim deci. Odvajala sam od penzije da im kupim igračke, al ne razumem se u to, pa bi im ćušnula pare. A oni srećni, sve me ljube, sunca moja mala. I vole da dođu kod nas, čak se i ovo zlo od muža pripitomi kad su oni tu. Ne reži i ne maroga po kući, nego se duva kako su mu lepi i pametni unuci, na njega.

Kažu ljudi da je u starosti svaki novi dan kao praznik. Meni nije. Muž je bolestan i još nezgodniji. Ne može bez flaše, a ona će ga u grob oterati. Već liči na kuću u ruševini. Prevalio osamdesetu, a sedih još nema. Taj se u životu nizašta nije nasekirao. Ja sam odavno pobelela. Dobro da sam još uvek živa.

Kad bi mi neko rekao da moram još jednom da se rodim, pre bih se ubila. Nisam ovako zamišljala život, kao jednu veliku tegobu. Iživela sam ga više iznutra, u sebi, nego spolja sa ljudima. Najdalje sam u životu otišla do Makarske, još šezdesetih godina, preko sindikata na letovanje. Nisam znala da plivam, napila sam se slane vode, sve sam grcala. Izgorela sam na suncu, izbile mi groznice i alergija, sin je bio nepodnošljiv, ali to mi je ostalo kao najlepše sećanje, posle dana kada se on rodio i kada nisam znala šta me još u životu čeka. Muž nije išao sa nama, davno sam prestala da lupam glavu s kojom je sada i šta radi. Jedino mi je bilo važno da me ostavi na miru, da me ne bije i da ne razbija po kući. Na batine ne možeš da navikneš, naučiš samo da trpiš i podnosiš.

Danas se pitam da li sam baš morala tako? Sad više i nije važno. Čemu se još nadam od života? Da moji unuci budu zdravi i srećni, da sin podari radost svojoj porodici, ako to uopšte ume, da muž ne gori u paklu za koga se celog života borio. Najveća sreća je ljubav i sklad u porodici.

Za sebe nemam želja. Ustvari, imam: kad umrem da mi na sahranu dođe puno sveta.

Miloš

Rođen je 1931. godine u Hrvatskoj, roditelji su doživeli stare dane i ostavili iza sebe 2 sina i 3 kćeri s porodicama. Završio je fakultet. Radio je i živi u Beogradu, oženjen je bez dece. Ima penziju.

Detinjstvo sam proveo u Hrvatskoj, gde sam i rođen a studiranje, zaposlenje i penziju dočekaao u Beogradu. Imao sam deset godina kada je počeo Drugi svetski rat i tada naprasno odrastao. Do tada sam s bratom i rođacima uživao u raznim nestašlucima ali i poslovima koje smo dobijali od odraslih. Moji su imali konje i bilo mi je drago jahati, već sam se u sedmoj godini vrzmao oko njih. Posle mi je to bilo zaduženje, sva deca su imala neki zadatak u kući, oko stoke ili poslova u polju. Majci sam zadavao muke jer nisam bio ješan, a ni danas mi hrana ne znači ništa, samo golo održavanje života. Završio sam gimnaziju i otišao u Beograd na studije koje sam završio.

Sećam se dobro atmosfere nekoliko godina pred Drugi svetski rat i glasanja, moj otac je obećao da će glasati za Mačeka ali nije, pred izbore je otišao van mesta gde smo živeli i posle toga nije imao više prometa u kafani koju je držao. Preko puta naše bila je otvorena druga, s nazivom "Svoj svome". U ratu su nas pokrštavali, sakrivali smo se u šumi, u brdima, pogotovo muška deca. Oca su mi ustaše dva puta zatvarali 1941, jednom su mu stavili nešto kao viljušku ispod grla, imao je od toga ranu. Dobro se sećam kada je, po intervenciji Talijana pušten, da je po celom telu bio modar kao indigo. Preživeo je i dočekaao 72 godine, stric nije njega su u ratu ubili. Ostalo mi je u

sećanju kada su ga iz kuće odveli, nikad mu za grob nismo saznali. U ratu su nam uzeli gostionu ali smo je posle povratili, morali smo saditi pamuk, ali prošlo je i to.

Celo školovanje mi nije predstavljalo nikakav teret. Šah sam počeo igrati još u gimnaziji i nastavio kao student. Prvo sam igrao iz zadovoljstva, kasnije sam išao na turnire i zarađivalo se nešto od toga. Ponekad sam prodavao i partije šaha. Kao student išao sam i u Trst, kupio bi neke stvari pa ih prodavao, bio sam snalažljiv da zaradim pare i nisam mnogo koštao roditelje dok sam studirao. A bio je to način i da se lakše približiš nekoj devojci. Po završetku studija sam se zaposlio u jednoj državnoj ustanovi, radio sam nekoliko godina ali sam posle toga otišao u privatnike, tako sam i penziju dočekao. Jedno vreme se finansijski živelo dobro, moglo se zaraditi. Putovanje mi je bilo drago, proputovao sam od Sibira, Iraka, Kuvajta, Evrope, Južne Afrike do Brazila. Putovanja su mi bila interesantna zbog otkrivanja novog. Prvo sam na putovanja odlazio sa prijateljima, posle su nam se pridruživale i žene. Evropa mi nije ostavila neki utisak, sve je to po kulturi i običajima slično. Ali Sibir, Japan, Kenija i Brazil jeste. To su nepoznati ljudi, drugačiji život. I poštenje je drugačije, takvu pažljivost ne možeš naći u Evropi. Posebno su pažljivi i susretljivi ljudi u Brazilu. Volio sam i da igram karte, u kartanju kao nigde drugo ne možeš upoznati čoveka, sve karakteristike isplivaju: ko je hrabar a ko kukavica, ko je pošten a ko vara, kako ko doživljava gubitak, sve se to vidi. To je najbolji test ličnosti. Ima jedna zgodna, koju ću ispričati, i sa mojom suprugom. Ona nije volela moje kartanje, nervirala se da li ću dobiti ili sve izgubiti. Kad bi dobijao primetio bi da nije ljuta ali kad izgubim, ništa ne govori ali sikće po kući. Jednom sam, kada sam dobio, izvadio pare iz novčanika i ona je tog dana bila van sebe. Primetio sam da je proveravala novčanik, nije ga u brzini ostavila u džepu onako kako ga nosim. Pozvao sam je i rekao: "Drugi put kad zaviriš, okreni novčanik ovako (pokazao sam) pa da ne primetim". Nikad se nije tako posramljeno osećala i od tad više nikada nije takla novčanik niti gledala kakvo je stanje u mom novčaniku i kako prolazim na kartanju. Ni kada sam prestao kartati

nije se primicala novčaniku kao da je zmija u njemu. A nije bilo potrebe, nismo nikada oskudevali ni u čemu.

Kasno sam se oženio, zagazio sam u pedesete i nemamo dece. Voleo sam "momački" slobodan život, društvo i kafanu. Pušio sam ne štedeći pluća, zato već nekoliko godina ne "trošim" na duvan a sve manje i na piće. I danas živimo bolje od većine penzionera. Oboje smo penzioneri, ne živimo samo od toga, imamo i nešto što nismo potrošili dok smo bili mlađi.

Najviše me u životu razbesnu i nerviraju gluposti, kada uporno insistiraju ljudi na nevažnim činjenicama, kada se istrajava na nemogućim načinima rešavanja problema. O nepoštenju i zaobilaženju prava i pravde da i ne pričam. Ljudske gluposti su za mene najubitačnije. Ne mogu se ni načuditi tome da danas nije sramota biti lopov. Time se još i hvale. S raznim prevarama, od najsitnijih do onih krupnih susrećemo se u svom okruženju i dalje.

Penzionisanje degradira ljude u gradu, ne samo zbog primanja nego što možeš samo otići na pijacu, prodavnicu i čekati u redu da platiš račune. Ženama je malo drugačije, one po kući uvek nađu neki posao. Na selu se čovek dok god korača oseća koristan. Ako ne može raditi teške fizičke poslove može bar baciti kokoškama i stoki hranu. Ovako mi provodimo dane u jelu, šetnji, razgovorima s malobrojnima prijateljima i rođacima i gledanju TV. Volim da gledam sport, odbojku i tenis, posebno. Pogledam i vesti, ali me i tu gluposti nerviraju. Zdravlje mi nije loše kada u ovim godinama ne trebam ničiju pomoć. Dok mi vid nije oslabio mogao sam voziti auto i čitati. Tada sam vreme sadržajnije trošio. Šta je život, kada ima mnogo više onih koji su pod zemljom, nego onih koje možete sresti ili čuti. Živimo u svetu na koji ne možeš uticati, možda svega 10% čovek može promeniti, najvažnije je izbegavati belaje. Život nam je dat okolnostima a on je kao travka, iziviš ga, dovoljno je pogledati količinu ljudi i videti da je to nešto nalik mravinjaku. Politički sistemi, pa i religija je kamuflaža, magla, bacanje prašine u oči.

Smatram da je udobniji život bio mojih roditelja nego moj, ali u ovo moderno vreme je na takav način živeti nemoguće. Čovek je ranije

mogao biti zadovoljan na malom porodičnom imanju, ili jedan dobar zanatlija, to su prirodna zanimanja. Vremena su takva da si morao nešto naučiti i da se prilagodiš sistemu u kome živiš, tako sam i ja završio fakultet. A i da se ponovo rodim opet bi ga završio, ali je glup ovoliki intenzitet školovanja, to je bacanje para jer od mnogih budala praviš kvalifikovane ljude koji ne znaju radit ono za šta su dobili diplome. Pita li se iko kome će tolika nepotrebna zanimanja, time praviš teret porodici, državi i njima samima. Čovek s diplomom, kojoj nije dorastao, umisli da nešto zna a ne zna. Šteta od neplaniranog obrazovanja je najveća. Umreti moraš, besmisleno je produžavati život u teškoj bolesti i nemoći za godinu dve. Zato se ne bojim ni samoće, bolesti niti smrti. Iz svog stana ne bih nikad otišao u starački dom da mi neko održava život koji, po meni, nije više život.

Ratiborka

Rođena je 1932. godine u Beogradu. Rano je ostala, uz dva brata i tri sestre, bez roditelja. Ima ćerku, i njeno dvoje dece, s kojima živi, udovica je i ima penziju.

Rođena sam pre gotovo osamdeset godina u Beogradu. Imali smo kuću u Jatagan mali, tamo gde je sada Hitna pomoć. Od devet rođenih petoro nas je dece ostalo u životu. Majka se porađala kod kuće, a sećam se da je svako malo bela kočija sa belim konjem dolazila kada bi neko dete umrlo da ga odnesu. Otac mi je bio železničar, majka domaćica. U našoj kući znao se red, nije smela da se kaže ružna reč. Kad sam starijem bratu rekla "lažeš" otac me je prebio. Kad pogrešimo terao nas je da klečimo u ćošku, na kukuruzu. Stariji su uvek bili u pravu i morali su da se slušaju. Tako sam naučila, ova današnja deca nikoga ne slušaju. Ja sam svoju ćerku terala da kleči u ćošku, morao je da se zna red. Jednom sam je tako isprebijala, polomila sam varjaču o nju da je sve modrice imala po butinama. Uvijala sam joj crni luk da izvadi modrice, da joj se ne smeju deca na fizičkom. Volela sam kad nas je tata nedeljom vodio u Košutnjak i čitao nam. Majka je bila nepismena,

ruke nije vadila iz korita s vešom. Nije onda bilo mašina ko sad. Otac je bio plašljiv, kada bi se klale svinje odlazio je iz dvorišta, nije mogao da gleda i sluša kako skiče. Ja se nisam ugledala na njega, smela sam kasnije sama kokoške da koljem. Za glavu, pa cap, sekirčetom za vrat. Kad se zaratilo otišli smo u rodno selo moga oca u Sremu, kod babe i dede, sa majkom, a oca su mobilisali i odveli u partizane. Baba i deda su bili novoverci. Tata se nikad nije vratio, ni grob mu se ne zna. Nije imao više od 38 kad je izgubio glavu. Onda ga je 1943. neko u selu punom ustaša potkazao i došli su noću po majku. Sećam se toga. Sve su nas postrojili, pretresali. I u bunar su zavirivali. Našli su neku torbu sa materijalima na tavanu. Majku su odveli u Jasenovac. Trčala sam do na kraj šora za njima... Najmlađi brat je tada imao godinu i po dana. Najstariji brat i sestra su bili u SKOJ, a taj materijal je bio njihov.

Ja sam ostala da pomažem babi i dedi na njivi. Išli smo noću zapregom, deda bi me pitao: "Crna, jel se plašiš?" Nisam se plašila, nikad. Bila sam vrag, kad su mi pre rata operisali slepo crevo popila sam kesu sa ledom sa stomaka pa sam zbog toga ostala tri meseca i devet dana u bolnici. A i u 36. godini kad su mi povadili sve zube nisam htela sa injekcijom. Na živo. Doktor se čudio. Ma, ja sam jaka kao konj. Vukla sam plug u 12. godini, radila sam za nadnicu po gazdinskim kućama, kuvala. Nije bilo lako sa starim babom i dedom i toliko dece, a beda na sve strane. Volela sam da spavam kod komšija cigana, imali su puno dece, a ja onako crna nisam se mnogo od njih razlikovala. Majka se nikad nije vratila iz Jasenovca. Nije umela da se snađe, nepismena, možda bi preživela da je znala da pliva, možda bi preplivala Savu? Od nje mi je ostalo samo jedno pismo iz logora i slika. Čuvam ih i danas. Svake godine u aprilu gledam polaganje cveća u Jasenovcu. Volim da gledam "Sve za ljubav", tamo uvek neko nađe nekog svog izgubljenog. Posle rata su nas troje najmlađih poslali u različite domove za siročad. Bila sam u Bratislavi tri meseca, tamo smo svi imali infekciju očiju i vaške jer smo se umivali iz istog lavora i brisali se jednim peškirom. Kad sam se sreća sa mlađom sestrom koja je bila u domu u Vrdniku dugo smo plakale. Našle smo i mlađeg brata, posle su se o njemu opet brinuli baba i deda.

Počela sam da radim sa 16 godina u mesari. Živela sam sa starijom sestrom po podstanarskim sobama, u decembru smo se prale hladnom vodom i išle u dokolenicama. Mutile smo jaje sa šećerom da jedemo jer ni rešo gazdarica nije davala da se uključi. Naše kuće više nije bilo, a nikad niko nije potegao pitanje ratne odštete. Sestra se ubrzo udala a ja sam se zaposlila u fabrici kao radnica.

Volela sam da idem na igranke, uvek sam bila pusta, momci su me se plašili. Moja reč je bila poslednja. Kad povedem kolo bila sam glavna. U 16. godini sam dobila, terala sam patke po potoku kada sam videla krv na nogama. Iste godine sam i propušila, na radnoj akciji autoput "Bratstvo jedinstvo". Pušim i sada i pušiću dok sam živa. Moja ćerka i unučad ne puše i kad ja zapalim otvaraju prozore ili pale sveću. Nisu mi oni kupili cigare i ne mogu mi ništa, pušim i njima u inat. Najviše volim ujutru kad ustanem da zapalim, pa uz kafu da gustiram nekoliko cigara. Može da se zarati napolju, al ja to ne prekidam. I ne ustajem više rano, devet, pola deset. Cigare su meni i bioskop i pozorište u koje ne idem. Pitaju me one: "Pa zašto ne ideš?" Jer neće one da me vode. Nekad sam najviše volela sa komšinicama da kafenišem, znale smo po celo pre podne dok ne krenem u drugu smenu na posao da sedimo kod mene u kuhinji i da pušimo, pijemo rakijicu i kafu. One su bile domaćice, glupe ko noć. Nekad se ništa nije videlo od dima, kuhinja je bila mala, ko dupe. Sada nemam ni komšiluk. Pomrli, ili im smetaju cigare. Od škole imam četiri razreda osmoljetke, dva razreda gimnazije i tokom rada sam se kvalifikovala za poslove koje sam radila.

Nisam volela školu, bila sam i stidljiva. Nisam htela da se javljam da odgovaram. Zato sam se rano i zaposlila. Udala sam se u 19. Muž mi je bio lep, crn i visok. Hteo je da rodim dete, ali nam se nije dalo. Brzo je počeo da me bije svaki put kad bi shvatio da nisam trudna. Razvela sam se, a on je kasnije otišao na Novi Zeland, tamo se oženio i dobio tri sina. Lekari su mi govorili da sam zdrava da rodim samo još nije došlo moje vreme. Ponovo sam se udala 1954. za brata od koleginice s posla. Ne volim plave i bele muškarce, a on je bio takav, i mali rastom, malo viši od

mene. Ali prema meni je bio dobar, mada jako mek. Al ja sam i tako uvek vodila glavnu reč. Posle nekoliko godina sam rodila ćerku. Zatrudnela sam još samo jednom u životu ali to je otišlo samo. Ćerka je pljunuti otac, bela i plava, nežnog zdravlja, tiha i mirna.

Muž mi je rano umro, nije 44. dočekao. Pojeo ga rak. Bio je dobar moj muž, radio je kao konj, i na poslu i privatno. Vukao je na leđima torbu s alatom tešku 35 kila, išao peške ili biciklom. Nikada se nije odmarao. Ja jesam. Kad sam radila prvu smenu obavezno bih posle posla legla da spavam, a on bi išao da radi privatno. Ja i sada spavam posle podne, zna se moje vreme, oko jedan, dva, moram da legnem, mogu tocila da padaju napolju. Penzionisala sam se u 46. godini, kao invalid rada, imala sam alergiju krvi na lekove. Ja sam svoje odslužila i ne moram ništa više da radim. Radila sam u fabrici kao predradnik, izdavala sam naređenja radnicama. Kada mi je muž umro dešavalo mi se sve češće da se napijem. Čaša me je uvek privlačila. Znala sam u špajzu da imam više flaša rakije. Kasnije sam je presipala u razne flaše da mi ćerka ne primeti. Gospojici je smetalo što ja pijem. Ko da mi je ona to kupila. Posle muževe smrti ostala sam sama sa njom, nije bila ni punoletna, nije bilo dovoljno para, nisam znala šta ću i kako ću. Najlakše mi je bilo da se napijem. Godinu dana posle muževe smrti nisam dala da se uključe radio i televizija, nosile smo crninu. Ćerka je odbila da nosi maramu, branila sam joj da uvija kosu i da se šminka, al sam posle par meseci popustila. Zimi nam je celo kupatilo bilo u crnini, od stvari koje su se sušile na kanapima. Dešavalo mi se da odem kod komšinica i da se opijem, pa tamo prilegnem dok se ne otreznim, a onda bi ona dolazila da me traži. Ćerka. Govorila sam: "Evo je, došla svekrva da me traži!" Meni ni svekrva ništa nije mogla, a ne ćerka. Posle dve godine od muževe smrti upoznala sam čoveka, malo mlađeg od mene i upustila sam se sa njim. On je bio lečeni alkoholičar, imao je vanbračnu ćerku godinu dana mlađu od moje. Moju ćerku nije voleo, govorio je da ona ne pripada ovde, da je trebala negde u inostranstvu da se rodi. Ni ona njega nije volela i to mi je smetalo. Ona je uvek više volela oca od mene i to mi je jednom u besu i rekla. On je bio mek prema njoj, nikada je nije ni udario, a kada je jednom viknuo na nju, ona se upiščila. Imala je tri godine. Nikada više nije glas podigao na nju. Voleo je da joj titra, da joj

nosi jabuku opranu u krevet, da joj sprema večeru kad ja radim. Ona je išla za njim kao patka. Kad je umro mislila sam da će i ona koliko je patila.

S ovim čovekom mi je bilo lepo, mada ni blizu nije bio pažljiv ko moj muž. Bilo je i suza zbog njega. Strašno je voleo da pije vinjak, a ja sam ga pratila u stopu. Mogla sam da se merim sa njim. Bila sam spremna i da se udam za njega ali nisam zbog ćerke. A ni on baš nije bio voljan. Posle par godina smo se udaljili, a on je i umro ubrzo, u pedeset i nekoj. Opet bih ostala udovica. Posle njega više nisam imala muškarca. Htela sam da se vratim prvom mužu i da odem za njim na taj Zeland, ali me je ćerka nagovorila da odustanem. Rekla je: "Gde ćeš, 40 godina se niste videli? Ne znaš šta te tamo čeka, ni kakav je. Šta ako te opet bude tukao? Kako da ti pomognem?" Odustala sam, a on je brzo umro. Svi moji muškarci su poumivali.

Ćerka me je prvi put strašno ujela za srce kada mi je rekla da je trudna i da oće da se uda. Kao grom da me je udario, gde ću od bruke, kako ljudima u lice da pogledam? Svi će znati da više nije nevina. Digla sam papuču da je lupam po glavi, al je skočila starija ćerka i odbranila je. Htela sam da se bacim sa terase, al sam uzela flašu rakije i napila se. Pitala sam je jel nije imao gde da istrese k..., nego u nju? Sutradan sam glavom lupala o pod i čupala kosu sve dok "luda" komšinica nije došla da me smiruje. Kaže: "Pa niko nije umro!" Napravila sam ćerki svadbu kako dolikuje, kao da joj je otac živ, imala je 22. godine. Ne znam koga je Bog kaznio, mene ili nju, odmah posle venčanja je prokrvarila i otišla u bolnicu. Ostala je dva meseca i u petom mesecu trudnoće izgubila bebu. Celu noć sam naricala, mislim da sam joj ja prokunula dete one večeri kad je rekla da je trudna, kad sam je živu oplakivala. Posle je rodila dvoje zdrave dece, Bogu hvala. Muž njen mi se nikada nije sviđao. Po ceo dan nije bio kod kuće. Više sam ja gledala njegovu decu nego on. Al, nije je tukao i donosio je pare kući, šta bi više htela?

Drugi put me je ujela za srce kada je našla švalera i rešila gospođa da se razvede. Bila joj je 38. godina, poludela pod stare dane. Nisam znala kud ću od sramote, komšiluk je mesecima ispirao usta sa njom.

Sve sam pokušala da je zadržim uz muža, s njim se udružila, a ona da je ne prepoznaš. Druga žena, neće više da sluša ni mene ni muža. Šta sve nisam radila da je opasuljim, pokušala sam da je zaključam u sobu, da joj ne dam da ide kod švalera, svađala se sa njom, ništa nije vredelo. "Ja ga volim, mama, to je prava ljubav!" Govorila je, a ja sam njoj rekla: "Zašto lepo nemaš ljubavnika kao sve normalne žene, nego se odmah razvodiš?" I razvede se. Svaki čas je trčala kod njega, a onda sam jedno veče kad je htela opet da ode kod njega, postrojila i nju i njenu decu i rekla im: "Vaša majka je kurva. " Deca plaču, a ona kaže: "Ovo ti nikada neću oprostiti. Na grobu ću ti to uklesati. " A on, taj njen gospodin dotični, piii, gadan ko žaba. Gde su joj oči, ćorava od ljubavi. Prognozirala sam im tri meseca da neće zajedno spojiti. A eno ih još uvek se vuku zajedno. Nisu se ni venčali, ona živi kod mene sa svojom decom, a on sa svojom. Šta joj je on? Nije joj ni muž, ni ljubavnik? Ne dolazi gospodin dotični kod nas već treći mesec. Uvredio se što sam mu rekla da je moja ćerka trebala da se uda za vladiku, onda ne bi morala da ide da radi po ceo dan. Digo nos i otišao, a ona pobesnela i svašta mi rekla. To mi je hvala što sam je podigla i iškolovala. Htela gospojica na fakultet. Nisam branila, a kad je pala neki ispit lepo sam joj rekla: "Nisi ti za fakultet, idi se zaposli kao čistačica. " Posle ga je završila, i njena deca. A taj njen dotični i on je fakultetski naobrazovan, s.... mu se u diplomu, nema posla, ne radi. Vidim i ona se sekira, al neće ništa da priča. A neću ni da je pitam. Neka, nek se sekira, šta će joj on? Da ne grešim dušu, kad god je trebalo on je priskakao u pomoć, i njoj i deci, i mene vodio po lekarima, al daleko mu lepa kuća. Ja sam rekla šta sam htela.

Sada mi je na leđima 80. Baba i deda su mi doživeli preko 90, i ja ću. Mogu da jedem koliko hoću i mršava sam, a dobro me i noge nose. Još 1964. godine mi je lekar rekao da imam bazal metabolizam i da treba da pijem lekove za smirenje. Nisam ja luda da pijem bensedin. Popila sam ga par puta u životu, kad se jako potresem. Mnogo sam osetljiva od kako mi je muž umro. Živim i dalje sa ćerkom i njenom decom, nikada nije otišla od mene, nesposobna. I dok je bila udana živeli su kod mene. Imaju kera koga ja moram ujutru da šetam i vole ga više od mene. Da

nema njih ja bih uživala, oni bi bez mene crkli. Penzija mi je 23. 000 dinara, puna kapa za mene, al ja od toga ne vidim ni dinara. Čerka se ovlastila na moju penziju pa plaća račune i kupuje hranu i stalno je u minusu. Pitala sam je kako to da nikada nije nabila plus? Da ja upravljam parama kod mene bi bilo i viška. Da ne grešim dušu, ne oskudevam ni u čemu. Ona sve nabavlja, ne moram ja da idem u redove i da vučem, a i naradila sam se ja za svoje godine. Ni ne kuvam ništa osim ako mi ne narede. Ne vole da se druže sa mnom, hteli bi preko leta da me se reše pa me pitaju što ne idem da posetim rodbinu na par dana. Neću. Gde god da odem morala bih nešto da radim, ovde mi je najlepše, ništa ne moram. Neka mi uplate banju pa ću ići, da me lepo služe tamo. Nabili sebi mobilne telefone, ja im kažem: "Oću i ja!" "Šta će tebi?" – pitali me. "Kad ste se vi mobilisali, mogu i ja!" I kupili mi telefon. Imam ga skoro deset godina. Umem samo da stisnem jedinicu, to mi je brat, na dvojci čerka, na trojci unuka... Šta će mi više, ni ne nosim ga sa sobom. One odu pa kupe sebi futrole kod Kineza, ja odem pa kupim istu. Što sam ja gora od njih? Ujutro slušam tv, ako kažu da je opasno za hronične bolesnike ne izlazim iz kuće. Ne volim vrućine, a smeta mi i kad je hladno. Najviše volim da ležim i gledam moje serije. Imam tv u svojoj sobi, a kad nema ništa rešavam osmosmerke. Nekad uzmem klupko vunice pa heklam natikače, pa ih onda param, tako mi prolazi vreme. Neću ništa da radim po kući, dovoljno je što im šetam kera, a on budala me voli. I najviše volim kad sam bolesna. Dva puta sam lomila nogu, jednom što sam stala na ivicu kade da okačim veš, pa skliznula i pala, a drugi put kad sam se popela na trešnju da je berem. Išli su mi svi na živce kad su me pitali šta ću ja u 75. godini na trešnji? Eto, htelo mi se. Celo leto sam provela u krevetu sa gipsom do pola butine. Čerka je sve radila oko mene, a posle me je kolicima vozala na terapiju u Dom zdravlja. Mogla sam i ranije da prohodam, al nisam htela.

Volim i sada da popijem koju, društvo mi nije potrebno. Uvek imam u špajzu po nekoliko litara rakije. Volim da "podmažem čunkove". Poslednji put sam se napila kod komšija, jedva sam se vratila kući. Dva puta sam pala. Čerka ne zna ništa o tome inače bi mi držala vakeku. Ona nije okusila kapi alkohola, niti puši. Sva je fina gospođa, a takvu je i decu

napravila. Ja sam im trn u oku. Al rešiće me se kad me budu nogama napred izneli na vrata, to sam im rekla. "A tu su vam i vrata" kažem im kad se posvađamo. Isle bi one kad bi imale da plate stan, al nemaju. Male im plate, ova najmlađa nema ni posao. Smetam im što im se mešam u život i komentarišem. Pa šta da radim, neću valjda vodu da držim u ustima? Ja sam najstarija, treba mene da slušaju. I ja sam slušala svoju babu i dedu. Nemaju poštovanja za starije, ič. Nisu moja deca, pokazala bih ja njima, kao što sam njihovoj majci. Ne do Bog da dignu ruku na mene, vratila bi im trostruko, sa sve mojih četrees pet kila. Moja ćerka nije smela da zucne kad je bila mala, ma i posle, sve dok nije upoznala gospodina dotičnog, do tada je morala da sluša kako joj ja kažem. Bila je manja od makovog zrna. Poludela je tek kad se upustila sa ovim njenim, on ju je za 180 stepeni okrenuo i promenio. Odjednom i ona počela da se nešto pita. Svašta. Ja sam trebala da se rodim kao muško. Zeznuo se tata kad me pravio, zinuo na kraju. Razumem se u vodu, menjam gumice, odgušujem sudopere, sve sam to uz muža naučila. Ne plašim se buba, hvatam ih golim rukama, guram ruku do lakata u bure s kupusom u januaru kad je napolju minus 15. Otvaram prozore i hladim stan da im dokažem da sam jača i zdravija od njih. Umem i da menjam osigurače. Svašta umem da radim. Al umem i da se čuvam. Jedem čvarke, crni i beli luk, volim rakijom da isperem grlo, ne volim ove sad izmišljene lignje, masline i te gluposti. Kažu lekari da imam holesterol. Od čega? Ne kuvam na masti, ma nemaju oni pojma. Volim da se družim s komšilukom, al kod njih se ne puši, ili gledaju ove serije, ili pričaju o bolesti, pa ne idem često. Zato volim da telefoniram. I mene zovu moje drugarice, vole da me čuju. Nema ih puno, pomrle. Ja kažem da sam uvek bila volasta, vole me ljudi. U društvu sam zabavna i sad volim kad neko dođe da držim glavnu reč. Obavezno spavam svako popodne, a uveče opet prilegnem da gledam tv. Treba se odmarati. Ja ću živeti sto godina, ništa mi ne fali. Zabole me ruke, noge, leđa, to je na promenu vremena, a ćerka mi kaže da je to od ležanja. Pazi da nije.

Šta da radim nego da ležim po ceo dan, ja sam u penziji. Kad ujutru na tv kažu da hronični blesnici ne izlaze iz kuće, ja ne izlazim. Ne gledam vesti da se ne nerviram, a preskačem i sahrane. Idem na

njih samo kad moram. I ne idem nikog da posećujem u bolnici, to mi je teško jer sam osetljiva. Lepo spavam. Na jedno oko imam kataraktu, drugo sam operisala, al odlično vidim, i čujem.

Kada bih se ponovo rodila bila bih sigurno muško i to bi volela. Ne plašim se ničega, sutra da ostanem sama u stanu samo bi mi laknulo. Ne bih više imala nikakve obaveze, imala bih svoj dinar u rukama i mogla bih da radim šta hoću. Volela bih da mi ćerka dođe do stana i da ode, al to se neće desiti. Znam da me neće nikad napustiti iako joj je onaj njen gospodin dotični ispro mozak. Ne verujem ni da ću se razboleti od raka, ili tako nečeg, umreću u snu ko i moji baba i deda kad su bili blizu sto godina.

Od kako sam u penziji, a duže sam u njoj nego što sam radila, ja uživam. I što sam starija uživam sve više. Gledam moje serije, klizanje na ledu, Noleta, Horejšia, kad hoću vidim se sa bratom i sestrama, al ne često, uvek se oko nečega zakačimo. Volela bih da sa ćerkom i unucima odem nekad na kafu, ali me nikada ne zovu. Onda odem sama pa prošetam po keju. Kad se vratim još slađe spavam.

Mladima kažem da sam ja u njihovim godinama bila, a oni u moje daj bože da dođu. Ne poštuju starije, to u moje vreme nije bilo. Znalo se ko kosi, a ko vodu nosi. A ako hoće da dožive moje godine neka se zdravo hrane domaćom hranom, odmaraju, da se ne sekiraju. Cigare ne ubijaju, to lažu ovi sa televizije. Šta meni fali, pušim ne znam ni da izračunam koliko dugo i to po paklu dnevno. I nije mi ništa. Kašljem samo ujutru i pljujem, al to je sve. Treba sebe voleti, ko nije za sebe, nije ni za druge.

Živorad

Rođen je 1926. godine nadomak Kumodraža. Ima dve sestre. Udovac je, živi sa sinom i njegovom porodicom. Vodoinstalater je i ima penziju.

Kad me već pitate pravo ću vam reći. Osamdesetpeti mi je na pragu. Rano sam ostao bez oca, nestao je u vihoru Drugog svetskog rata. Majka koja mi je život podarila zajedno ga je s bakom održala. A

Kumodraž i cela Podavala poznata je po nemilosrdnim bratskim zločinima. Nije me bilo lako spasiti, sećam se sopstvenih doživljaja ali više sam ih po pričama majke utuvio. A i sestre koje su se kao i svake druge brinule, ponekad, mi je žalije njih nego što sam im zahvalan. Detinjstvo i prvu mladost pamtim po danima straha, tuge i gladovanja. Pamtim i bakine i majčine suzne oči.

Roditelji su meni i sestrama ostavili što su imali u Kumodražu. Starija sestra se udomila u Arilju a mlađa se nije udaljila - izabranik joj je tu iz Pinosave. Obe već imaju odraslu unučad, njihova deca odnosno moji sestrići i sestričine daju mi dobar komad zadovoljstva.

Zanat mi je išao od ruke, bio sam dobar šegrt a ne mogu se požaliti ni na majstore od kojih su me neki očinski pazili. Kad sam se dokopao zanata, kakav takav je, mene je održao pa sam pokušao malo da odužim dug majci i sestrama. Zavideo sam onima koji su imali očeve, često sam pomišljao gde bi mi kraj bio da oca nisam na takav način izgubio. Imao bi bar zaštitu i bolje opanke, njih sam dobro zapamtio jer su mi noge najčešće bile mokre. Tada me nisu bolele ali zato danas osećam posledice i zglobobolju. Ne valja se baš puno žaliti, dobro smo i pretekli te muke, pa i one s hranom. Do sapuna se teško dolazilo, majka je i za to bila glavna.

Kada sam ostao bez majke, a sestre se poudavale, nije mi bilo druge nego da uzmem komšinicu za ruku. Ne mogu reći da mi se nije dopala, da je samo bilo zbog samštine i potrebe. Proživio sam s njom najveći deo života, često mi je davala snagu u životu ali sam se s njom iznenada rastao pre tri godine – odnela je neizlečiva boljka.

Imam sina, s kojim sam ostao da živim posle smrti moje životne sapatnice i saputnice. Imam srećom punu kuću, ali opet sam sam i u samoći se osećam oduzetim, nesposobnim, teško je ostati bez stopanice. Što me ostavi, ne kaže narod zalud da je bolje da prvo otputuje muž nego žena. Da žena drži kuću to sam tek sada do kraja razumeo. Kada preturam po glavi vidim da je nisam ni razumeo dovoljno. Mislio sam može ona sve, nije joj ništa. E, kad bi se moglo ono što je prošlo promeniti.

Dobar mi je sin, ne pričamo puno ali se i ne svađamo. On je uvek bio bliži s majkom, nekad sam bio i ljubomoran na njihovu privrženost. Ni na snaju, koja je rodila dva naslednika i jednu ćerku, moju miljenicu ne mogu se požaliti. U životu nisam prošao kao pas kroz rosu. Ne znam da li je to kome uspelo. Vodoinstalaterski zanat i zaposlenost u voždovačkom komunalnom preduzeću su mi obezbedili posao i tu neku penziju sa kojom nikad niko nije zadovoljan. Palo se već više od godina nego teških bolesti. Svi pričaju, pa i doktori s televizije, da rad i kretanje podupire zdravlje, možda je i meni pomogao, i u ovim godinama se bez štapa držim.

Dan počinjem onom šumadijskom a omakne mi se nekad od tuge i preko dana, a možda, i od dokonuka. Mladi odu svojim poslom i društvom a moje generacije je sve manje. Više poznajem mrtvih nego živih glava. Pomisao na sve moje pokojnike me rastužuje. Noći su duge, nikad da svane, čoveku se svašta mota po mislima, ubi me tada još više samoća. Često me i snovi muče, sanjam roditelje i ženu, pa mi posle bude još teže. Bože, nedaj mi da ne mogu o sebi, da me neko mora okretati u krevetu, svaku noć ponavljam. Strah me nemoći i poniženja. Da je žena živa, sigurno bi me to manje mučilo. Ostalo mi je dvoje komšija s kojima popričam o prošlim, lepim i onim manje lepim danima, a o budućnosti nemamo šta mudrovati.

Sin i unučad me, bar malo, povesele. I sad više zbog njih držim nešto malo okućnice i voćnjaka, koje sam davno zasadio. Noge me izdaju da ja berem voće deci ali mi je milo kad imaju šta ubrati. Unuk se popne visoko na voćke, ja mislim sve da je mali pa ga savetujem, a savet nikome ne treba. Unuka mi je najbolja, s njom se najviše ispričam, ide u gimnaziju, pametna je, samo neka joj Bog da i sreću. Ne traži mi ona dinar ali meni je drago da joj tutnem u džep, kad dobijem penziju. Voleo bi da još malo poživim da bi se unucima, i daj Bože prauuncima, radovao i još im malo valjao.

Stalna strepnja za zdravlje porodice svakome normalnome je najstarija i najveća briga. Dobro je za sada i ne mogu se požaliti na ukućane. Kako drugi prolaze u životu, čujem i od ljudi a pišu i novine,

ne treba se onda žaliti. Dobro im dođe i moja penzija, nije danas lako nikome, shvatam ja i da deci treba svašta, teško se sa dinarom sastaviti. Nije mi žao, ne troše puno na mene, neka je više deci.

Za sina su mi ljudi poodavno učinili i zaposlili ga u opštinskoj administraciji, dobro je imati danas stalan prihod. Snaja ima trgovačku školu i radi u prodavnici kod privatnika, za sada se ne žali ali i ne hvali. Unučad je još na školama, kakva im je sreća i sudbina Bog zna. Bojim se na koga će se nameriti, danas niko nikoga ne trpi. Kada iziđu s društvom strahujem oće li se živi vratiti, hoće li ih neko napasti, navesti na loše društvo. O drogi ne smem ni da mislim. Živimo skromno- verovatno taman tako kako i zaslužujemo. Ne zavidim ni onima kojima je već nekako, što se kaže, upala kašika u med. Moji me uglavnom ili bar, dok još mogu nešto privrediti, ne sekiraju. Ja mislim da ne sekiram njih, a ko zna šta bi vam oni rekli. Kad me već terate moram reći da u podvlačenju crte ispod života mislim da sam ga proživio više loše nego dobro i da u tome nisam usamljen. Za kajanje mi je kasno a ono izgleda i kako se ovde kaže njega nema bez smrti. Onima koji veruju u nekakave živote van ovoga želim samo dobro a sebi da su mi deca zdravo, sestre i sestrići isto, i neka ih sve sreća sreta jer nju niko ne može stići. Oznojiste me pitanjima kao da sam u školi. Da se i ponovo rodim ne bi ja mnogo toga zamenio, i da ne baksuziram deci, dobro je kad ne može bolje. Jedino bi se Bog osepapio da me uzeo pre moje životne izabranice.

Sad me na kraju pitate najteže. Za svakog normalnog čoveka smisao života su deca i unučad. Zdravo je poželeti i sebi zdravlje. To što boli i nije bolest nego starost a kad ne mogu da spavam, a to je sve češće onda prebiram po svome jadoveku i vraćam se na razmišljanja o ocu. Kako li je gledao smrti u oči? Kako li ću je ja gledati?

Sloga u porodici me, možda, najviše održala, tu mislim i na moje sestre i sestriće koje ne bi hteo ni sada od srca da odvajam. Na kraju to želim i svakom čoveku, znanom i neznanom.

Ne bojim se smrti, bojim se onoga što me čeka do tog sudnjeg dana i bojim se Boga.

Evo toliko od ovog dokonog dede neučenog i nevičnog bilo kakvim govorima i bilo kakve vrste. Nisam voleo ni zdravice na svadbama, ni one tužne govore na sahranama.

Vama hvala što ste pomislili da bih vam nešto mogao pametno reći. Da popijem ja, kad vi nećete ovu rakiju, dok nam snaja ne skuva grku kafu. To joj se srećom za mene često događa.

Vuk

Rođen je 1932. godine u Beogradu. Jedinac je, oženjen i ima troje dece. Doktor je nauka i aktivni penzioner. Živi sa suprugom i sinom.

Rođen sam devet godina pred Drugi svetski rat, februara 1932. u Beogradu, u porodici jednog pukovnika kao dugo željeno dete. Ostao sam jedinic i kao jedincu posvećivana mi je velika ljubav i pažnja. Majka nije radila i sve svoje vreme, svu svoju pažnju i ljubav posvećivala je porodici. Imao sam više nego srećno detinjstvo.

Rat 1941. godine iz osnova je promenio život moje porodice. Otac je, kao ratni zarobljenik, odveden u jedan od logora u Nemačkoj, a majka i ja smo ostali u okupiranom Beogradu, deleći sve nevolje stanovnika našeg glavnog grada. Preživeli smo dva tzv. saveznička bombardovanja, aprila i septembra 1944. godine, živeli u oskudici i preživeli zahvaljujući majčinoj snalažljivosti, prodaji stvari iz kuće itd. Otac se vratio iz zarobljeništva juna 1945. godine, ali nije vraćen u vojnu službu, radio je kao običan činovnik za malu platu da bi porodica preživela, majka je već bila težak srčani bolesnik i počinje najteži period u mom životu.

Mladost je počela u znaku najvećeg iskušenja koje čoveka može da zadesi – dugotrajna bolest, teško oboljenje kičme, me je pune četiri godine, vezala za postelju, jedino sam se družio sa knjigom i svojim sobnim sapatnicima u jednom sanatorijumu u Srbiji. Bile je to između moje 15. i 19. godine. Peti razred gimnazije, zahvaljujući svojoj velikoj

volji i želji za životom, završio sam kao vanredni učenik lozničke gimnazije, što mi je kasnije, u nastavku školovanja, mnogo značilo.

Po ozdravljenju, nastavio sam u svojoj 19. godini školovanje u jednoj srednjoj stručnoj školi, završio je 1954. godine sa odličnim uspehom, zaposlio se kao knjižničar u jednoj biblioteci i proveo možda šest najlepših godina u svom radnom veku dugom 42 godine, radeći sa decom i stižući nove prijatelje. Mada sam odmah po završetku te srednje škole upisao studije na Filološkom fakultetu, vreme za ozbiljne studije je došlo tek 1959. godine, kada sam se kao vanredni student upisao na Filozofski fakultet, ubrzo dobio stipendiju jednog naučnog instituta.

Diplomirao sam 1964. godine kao redovni student i sledećih 35 godina radio kao istraživač u dve naučno-istraživačke ustanove. Bilo je to vreme mog uspona i velike društvene promocije. Magistarski rad sam odbranio 1970. godine u 39. godini, a doktorsku disertaciju 1986. godine u 55. godini. Usledilo je jednogodišnje usavršavanje u Francuskoj, zahvaljujući stipendiji francuske vlade, povratak u zemlju, brojna putovanja u inostranstvo, učešće u međunarodnim projektima, rad u uredništvima poznatih časopisa, rukovođenje projektima itd.

U penziju odlazim kao naučni savetnik jednog velikog naučnog instituta, ispraćen sa svim počastima kao jedan od najstarijih članova te naučne kuće. Bila je to tragična godina za moju zemlju. Tih 78 dana u matičnom institutu i u istraživačkoj ustanovi gde sam najduže radio intelektualnim otporom suprotstavili smo se pesimizmu, depresiji i beznadju, koje je moglo da nas zahvati. A sledeće godine, sve do danas, punih 12 godina, ispunjene su radom.

Slobodno mogu da kažem da odlazak u penziju uopšte nisam doživeo stresno. Nastaje izuzetno plodan period rada u mom životu. Pored već jedne zavidne bibliografije, u ovih 12 godina objavio sam desetine radova u časopisima i zbornicima, ali i tri knjige, najnoviju u aprilu 2011. godine. Pored toga, osnovao sam jedno naučno društvo i bio vrlo aktivan u još nekoliko naučnih i stručnih društava. Sada sam i predsednik jednog od tih društava.

U braku sam 43 godine sa suprugom mlađom od mene 12 godina. Imamo dva sina, jednog od 45, koga sam prihvatio kao svog, kada sam upoznao njegovu majku, drugog od 39 godina i kćer od 38 godina. Naša deca imaju svako po dvoje dece, što znači da imamo šestoro zlatnih unuka. Pre ovog braka, nepunih pet godina, bio sam u braku sa svojom vršnjakinjom, razvedenom ženom, koja nije imala dece, a ni mi u tom braku nismo imali dece. U tom periodu oboje smo završavali svoje studije i bili jedno drugom velika potpora.

Što se tiče zdravlja u ovim već poznim godinama kada se bližim 80., ako izuzmemo već spomenuto dugotrajno bolovanje u mladosti, koje, hvala Bogu, nije ostavilo ni fizičkog ni psihičkog traga na meni i u meni, moglo bi se reći da je manje više zadovoljavajuće. Postoje, naravno, one prateće tegobe koje su pratilac ovog životnog doba. Nešto povišen krvni pritisak se reguliše odgovarajućim lekovima, vid koji pomalo popušta korigovan je naočarima – jednim za daljinu, jednim za čitanje. Automobil sam vozio do svoje 73. godine, kada sam ga prodao a nisam kupio drugi, tako da verujem da bih i danas, kao neke moje kolege u ovim godinama, mogao i dalje još neko vreme bezbedno da vozim.

Zahvaljujući profesiji i položajima koje sam zauzimao, imam za naše prilike pristojnu penziju. Sa penzijom supruge, koja je radila punih 37 godina, mi imamo redovne prihode od oko 90.000 dinara (ne računajući na još uvek poneki autorski honorar), pa se može reći da je materijalno stanje zadovoljavajuće. To nam omogućava da vrlo često dotiramo svoje sinove, čije materijalno stanje nije uopšte zadovoljavajuće. Živimo u sopstvenom stanu, koji smo otkupili kada je to bilo moguće i sada sa nama živi mlađi razveden sin.

Zadovoljstvo životom je svakako jedno složeno pitanje. Preživeti sve ono što sam ja preživeo, postići sve ono što sam ja postigao, dočekati ove godine s još nešto radne energije i aktivnostima koje su redovne – svakako je dovoljno za određeno zadovoljstvo. Možda je najznačajnija stavka u tom zadovoljstvu očuvana socijalna mreža, neprekidna radoznalost, praćenje događaja iz svih onih oblasti u kojima sam se ogledao i sl.

Pojam sredine je dosta širok, ali ako se misli na okruženje koje je čovek imao dok je bio radno aktivan, na krug prijatelja, saradnika i srodnika s kojima je imao bliske i česte kontakte, s odlaskom u penziju manje ili više menjaju se i odnosi sa tako shvaćenom sredinom. Međutim, i to zavisi od pozicije ličnosti u društvu, njegove prethodne profesije, ali i od ličnih osobina svakog pojedinca.

U principu, ipak, društvo kao organizovana zajednica kod nas još uvek nije spremno da penzionere ili, kako se to eufemistički kaže, ljude trećeg životnog doba prihvati kao svoje ravnopravne članove, kao pojedince koji još uvek mogu, zavisno od svojih potencijala, da budu korisni društvu, porodici, da žive život normalnog čoveka sa svim potrebama koje se možda redukuju, ali koje ostaju na snazi. Moji lični odnosi sa sredinom, u sva tri značenja, više su nego zadovoljavajući, zahvaljujući mojoj poziciji u društvu, mojoj profesiji i nekim mojim ličnim osobinama. Pored već navedenog u vezi sa zadovoljstvom životom, mogu da naglasim da nisam pogubio veze ni sa brojnim ustanovama, ni sa mnogim pojedincima, pogotovo kolegama iz struke, čak ni sa poznanicima koji mi nisu toliko bliski. Redovno, npr. posećujem ustanovu u kojoj sam najduže radio, iz mnogih ustanova dobijam pozivnice za otvaranje izložbi, književne večeri, koncerte i sl. U svakom slučaju, ostao je veliki krug prijatelja, koji bi mogao da se meri brojem telefona iz ličnog telefonskog imenika. O tome bi se mogao napisati lep esej.

Svakodnevnica može da bude monotona ako život nije ispunjen nekim sadržajem. S obzirom na već spomenuti angažman u nekim društvima, u poslednje dve godine redovno odlazim u kancelariju jednog od tih društava, gde imam na raspolaganju kompjuter, telefon i gde ostvarujem veliki broj kontakata sa saradnicima, kolegama, novim ljudima itd. Ali, i pre toga nisam provodio vreme isključivo kod kuće. Pripremajući svoje knjige za objavljivanje, dosta vremena sam provodio u bibliotekama i u ustanovama gde sam mogao da dobijem određene podatke za teme koje sam obrađivao.

Još uvek nemam tzv. penzionerske navike, kao što su, na primer, redovne šetnje sa penzionerima iz kraja ili igranje šaha u nekom od klubova za penzionere. Sve to, naravno, ne smatram lošim, ali za to još uvek nemam vremena.

Strahovi su, kada je reč o tome, neizbežni pratilac celog života, možda čak izraženiji u periodu napredovanja, uspona, građenja profesionalne karijere, ostvarivanja na ljubavnom polju itd, nego u periodu kada se uđe u to tzv. treće životno doba. Strah svoje izvoriste nesumnjivo ima u bojazni da će čovek izgubiti neko dobro, neku vrednost, željeni posao, voljenu ženu, prisnog prijatelja i sl. S protokom života, u stabilnim situacijama mnogi strahovi nestaju, ali se javljaju neki drugi – od bolesti, usamljenosti, gubitka nekog bliskog, pre svega bračnog druga ili, ne daj Bože, dece. O smrti, priznajem, retko razmišljam. Bolesti i nemoći se, naravno, plašim, ali mi to ne zagorčava život i ne sprečava me da nastavim sa svojim aktivnostima.

Sve češće se, s obzirom na neku svoju orijentaciju u poslednjih desetak godina, susrećem sa potrebom ljudi za tuđom pomoći, za smeštaj u ustanovu za brigu o starima, za hitnu intervenciju u nekoj zdravstvenoj ustanovi itd. Ispunjava me zadovoljstvom kada pojedinim ljudima mogu bar malo da pomognem da reše neki od tih problema. U tom smislu, usamljenost mi je nešto potpuno strano. Još uvek ne podnosim tzv. prazan hod, izgubljeno vreme koje može na neki koristan način da se upotrebi. Svako se, verovatno, pita šta bi uradio, da može da izbegne nesreće, neke pogrešne odluke, neke neuspehe i neke periode života koje bi možda želeo da zaboravi. U tom smislu, ja bih mogao samo da poželim da me mimoide bolest koja je ipak ostavila određeni pečat na moj život, a što se tiče ostalog – skala je vrlo široka – nastojao bih da izbegnem neka lutanja koja su pratila moj život, izbor nekih prolaznih partnerki u mladosti, pa možda i neke krupnije odluke u tom pogledu, neka politička opredeljenja i sl. Međutim, treba imati u vidu da život ima svoju logiku, da jedno proizlazi iz drugog, da su mnogi postupci determinisani ne samo sklopom ličnosti već i sticajem ključnih socijalno-kulturnih uslova u kojima je neko donosio svoje odluke itd.

Pitanje o smislu života je i smisljeno i besmisleno – zavisno od tačke gledišta s koje to pitanje uzimamo u razmatranje. Smisao života je u samom životu, u njegovoj raznovrsnosti, njegovoj nepredvidivosti, njegovoj dinamici, njegovim izazovima. Na kraju upitnika za najnoviji leksikon "Ko je ko u Srbiji", bilo je jedno pitanje o geslu kojim se izabrana ličnost rukovodila u životu. Naveo sam sledeće "nikad se ne predavati, nikad ne odustajati"! Nije svako u prilici da pozne godine života provodi kao ja, ali i to je ipak pitanje izbora. Aktivna starost u svakom slučaju podrazumeva izvesnu filozofiju života, čija je osnovna premisa da se čovek nikada ne preda u nekim teškim situacijama, ali još više u tome da ne prihvati diktat važećih društvenih normi o tome šta je normalno a šta nije za pojedina životna doba, da živi svoj život u skladu sa svojim fizičkim i intelektualnim potencijalom, da se u svim situacijama, u porodici, u širem društvu, ponaša i reaguje kao ravnopravna društvena jedinka. "Ma koji da je razlog što smo na životu, uveren sam da je naš zadatak da taj život branimo do poslednjeg daha".

Najzad, šta je najvažnije u životu: čovek u 80-tim godinama bi morao da navede samo jedno – ZDRAVLJE. Pa ipak, ma koliko lični fizički integritet bio važan upravo zbog funkcionisanja u društvu, postoje još neke stvari. Redosled bi možda mogao da bude - stabilna porodica, zdrava deca (velika je sreće imati šestero unučadi, od 3 do 15 godina i očekivati još jedno, i to devojčicu) očuvano poverenje u komunikaciji sa svim bliskim ljudima, negovanje prijateljstva s određenim ljudima, poštovanje drugih, ali i očekivanje da drugi poštuju nas. Mladima bih savetovao da veruju u sebe, da budu uporni uprkos preprekama i nepovoljnim uslovima u društvu.

Marta

Rođena je u selu u Lici 1934. godine. Roditelji su ju joj umrli 1944. godine od tifusa. Imala je četiri brata i jednu sestru. Othranila ih je

strina, stric je živeo i radio u Francuskoj. Rano je postala udovica, ima jednu ćerku i njenu porodicu. Živi sama.

U kratko vrijeme su mi umrli otac i majka od tifusa. Imala sam tri brata starija od mene i brata i sestru mlađe. Sestra je bila najmlađa i nije imala ni četiri godine kada smo ostali bez roditelja. Stric je tada već bio u Francuskoj, strina nas je prgrlila kao i svog jedinog sina, nije nas odvajala. Sestra je zvala i majkom, nije mogla shvatiti kako druga djeca imaju mamu a ona nema. Sestru smo svi razmazili, ona je sama od nas završila gimnaziju, tetka je odvela kod sebe u Zemun. Sva braća i sestre su mi pomrli, ostala sam samo ja. Ja sam završila osnovnu školu. Groblje nam je bilo blizu pa smo dva brata i ja stalno išli na groblje i lomili granje i sadili po grobu kao da je cvijeće, plakali smo. Kad su nas komšije vidjele i kazali strini ona nam je zabranila da idemo bez nje. Ja sam čuvala ovce pa sam išla stalno na onu stranu odakle se moglo vidjeti groblje.

Imali smo dobru strinu pa nismo imali većih problema. Majku kad bi se sad pokazala pred nam ne bi poznala, nije tada bilo slikanja po selu ko danas, nije ostala njihova slika. Otac je bio strog i vrijedan, i svi smo ga morali slušati, svako je imao svoj zadatak. Majka me naučila plesti čarape i svaki ručni rad, to nisam zaboravila a njen lik jesam. Noću kad ne mogu spavati sve više mislim o tome i prizivam sliku ali je sva u magli. Najstariji brat je bio u partizanima, uhvatili su ga četnici ali su ga komšije četnici pustili, nisu ga dali ubiti jer smo siročad. Pred oslobođenje je otišao u Francusku i tamo je umro prije godinu i po dana. Tamo je radio, malo je dolazio ali je poslije rata i brata tamo povukao, i on je tamo umro. Oni su nas pomagali. Druga dva brata su umrla u Srbiji gdje su devedesetih izbjegli. Sestra je živjela i umrla u Parizu, tamo su joj i sada muž i ćerka. Tako je to, svakih čuda mi se događalo.

Sa devetnaest sam se godina udala u susjedno selo, svekrvi sam se dopala a muž mi je bio duša ljudska, s njim sam živjela samo 18 godina umro je od srčane bolesti i tada je tim bolestima bilo teško naći lijeka. A bio je i lošeg zdravlja, u ratu su ga uhvatile Švabe, bio je po zatvorima i oslobođenje je u zatvoru dočekao. Otac i brat su mu otišli sa četnicima.

Ona država je ipak gledala na sirotinju, moglo se zaposliti. Mi smo se bavili i poljoprivredom i stočarstvom.

Kad mi je umro muž ostala sam sama. Ćerka je iz srednje škole pobjegla i udala se, a šta ćeš ljubav je jača od ikog konja kako se u narodu kaže. Poslije je završila, završila je kasnije i višu školu.

Brat mi je živio u Bosni i pozvao me k njima, zaposlio me u srednjoj školi, prvo kao spremačicu, poslije sam radila u đačkoj kuhinji. Bila sam vrijedna na poslu, cijenili su me, vodila sam računa o poslu nisam gledala na radno vrijeme. Godinu dana sam živila sa bratovom porodicom, a snaja ko snaja, da ne bi bilo svađe otišla sam u podstanare i kasnije od škole dobila i stan. Bilo mi je lijepo dok se nije počelo kuvati pred ovaj rat, prvo sam se vratila u selo. Tamo sam već imala sve, zasadila sam veliki voćnjak, održavala kuću, nije da se hvalim ali volila sam raditi i to me održavalo u životu. Radila sam i najteže poslove, nije bilo muškarca u kući, sve sam naučila raditi. Ali i iz sela smo ubrzo pobjegli, prvo u Vojvodinu kod zaove, poslije sam došla sa ćerkom, zetom i unukama u Beograd. Muka je to, ostaviš sve svoje i dođeš u tuđinu bez ičega. Od stana u Bihaću nije bilo ništa, oteli su ga, išla sam poslije rata i u selo, kuću nisu zapalili, mnoge druge jesu, ali se vremenom sama urušila kad niko u njoj ne živi i ne održava je. Srušeno i propalo, pustinja, svakih čuda me snašlo. Voćnjaci su još dobri, zemlja je plodna, ja od svega toga nemam ništa, radi ko šta stigne i koliko mu treba. A imala sam sve svoje. Svašta se preživi u životu. Bilo bi nas više ludih nego pametnih kad bi znali šta nas čeka u životu, ne daj Bože ni znati.

Poslije smrti muža za mene više nije postojalo muško. Bila sam vrijedna i mlada, prisilili su me ali nisam dala ni da pričaju o tome. Taki mi je život bio, nesretan. Onu njegovu dobrotu pogazit nikad neću, i mrtva ga poštujem. Ni sa ćerkom nisam imala nikakav problem, nisam je tjerala da uči, sama je znala šta joj je raditi. Tako danas i njene ćerke, završile su ili završavaju fakultete. A ja bi da mogu sve uradila za njih.

U Beogradu sam, kad sam tek došla radila 5-6 godina kod jednog privatnika, građevinara koji je imao radnike, spremala sam im hranu. A

taj je bio đak u školi u kojoj sam radila, nije me zaboravio, bio je sirotinja i davala sam mu da jede. Radila sam da zaradim koji dinar, poslije sam dobila penziju, ali s deset hiljada dinara ne možeš živjeti. U početku, kad nisam imala ni dinara bila sam s djecom, kasnije sam dobila ovaj smještaj u zgradi od zajedničkih prostorija. Čerka mi je blizu, i oni su se mučili, sada imaju stan, pomažu i meni. Da nije nje umrla bi od gladi ili bi preturala po kontejnerima. Odem ja svaki dan kod njih da spremim ručak i pospremim dok su oni na poslu, a šta sam sve u životu preživjela nedaj Bože nikom. Da sam potpuno sama ne znam šta bi, a i da ne mogu raditi po kući još bi se gore osjećala. Ovako mislim da nisam na teretu kad im pospremim stan, svako se na svoj način muči i pati. Da sam na selu mogla bi gajiti kokoške i ovce, brati voće i čeprkati po vrtu, imala bi i za sebe i za druge. Patim za onim tamo. Život me nije štedio, odmoriću se kad umrem.

Zdravlje mi je dobro, imala sam čir na želudcu, bila sam u bolnici ali sad pijem ljekove, vodim računa o hrani i nije mi loše. Molim Boga da su mi djeca zdravo, to mi je jedina radost. Unuke su mi život i radost, s njima se i našalim, šalim se da mi pokažu momke pa ću im ja reći valjaju li.

Tužna sam što sam u tuđem svijetu, moje je sve propalo a najtužnija zbog muža, to je garancija kome se možeš obratiti, onaj karakter od čovjeka se ne može zaboraviti, a što si stariji drug ti više nedostaje. Tugu mi donosi i misao da nisam sliku roditelja zapamtila. Djeca su mi blizu, viđam ih svaki dan pa još ne osjećam toliku samoću. Što živim i spavam sama, ako će me neko napasti i ubiti nije me briga.

Dok mi, prije pola godine, nije umrla komšinica družila sam se s njom, išle smo u šetnju, otišla bi kod nje da popričamo i popijemo kafu. Sada sjedim ispred zgrade sama ili šetam sama. Život je takav-moraš biti spreman na sve. Sada od dosade skupljam lišće oko zgrade, metem i zimi čistim snijeg. Dugi su dani a ja ne mogu mirovati.

Bojim se samo nemoći od bolesti, smrti se ne bojim. Samo da ne padnem u postelju. Umrijet mogu i sutra.

Da se ponovo rodim opet bi radila i snalazila se kroz život, rada se ne plašim, sve volim raditi, kad radiš-ne boj se ničega.

Najvažnije u životu je zdravlje i da se nečim baviš, da radiš i ne zavisiš od drugih. Jadan je onaj ko gleda da mu drugi pruži a i onaj koji nema nikoga svog. Imaš neku utjehu u životu ako s nekim podijeliš muku.

Ono što kažem mojoj djeci poručujem svim mladima treba čuvati zdravlje i raditi, ne biti lualica i besposličar, ići od jednog do drugog čovjeka. Bolje je biti i sam nego mijenjati muškarce.

Mene je rad spasio od puno muka i nevolja u životu. Nikada se ne treba predavati.

I danas stalno nešto radim, kako se snađeš u životu tako ćeš i živjeti. Jadan je onaj koji nema svoj ćošak, imala sam nekad punu kuću i niko mi iz kuće nije izišao praznih ruku, svima sam davala, ne hvalim se ali sam bila omiljena u komšiluku. Kad sam došla ovamo to je ka u tuđ svijet. Teško je ovo vrijeme i najviše se plašim da ne zanemoćam i da se ne mogu brinuti o samoj sebi.

Marija

Rođena je 1936. godine u Dalmaciji. Ima dva brata i tri sestre. Udata je, nema dece. Završila je gimnaziju i ima penziju.

Rođena sam u Dalmaciji 1936. godine, majka je rodila tri sina i tri ćerke i svi smo hvala Bogu živi. Otac je rano umro, imao je 54 godine, izdalo ga srce. Majka je poslije njega živjela 17 godina. Djetinjstvo sam provela u domovima, prvo u talijanskom a poslije u časnih sestara. Ratno vrijeme je bilo, otac je otišao u partizane, ko je otišao u dom to je bilo za porodicu dobro, bila su jedna usta manje. U talijanskom domu mi je bilo dobro a u časnih sestara najteže, one su jako zločeste žene. Kakve časne, šta sve ne rade s popovima i fratrima, na moje oči sam gledala. Tukle su me, a i drugu djecu.

Poslije oslobođenja do 1948. godine sam bila u državnom domu, volila me jedna odgojiteljica, davala mi je i bolju robu za oblačenje, volila sam i ja nju i sada kao da je vidim.

Teško je bilo to ratno i poratno vrijeme, bili smo vrlo siromašni. Otac je sam radio, mučio se ali nije lako nahraniti toliku djecu. Bio je strog i kada popije sve nas je tukao. Majka je kao i sve majke u to doba morala na leđima nositi breme drva jer drugačije nije mogla skuvat ručak, struje nije bilo. Do sedamdesetih godina sve se pralo na ruke, jadona ona, ruke su joj uvijek bile u koritu, više u hladnoj nego toploj vodi. Kuvao se i cijedio lug za pranje, ko je u ratu imao sapuna.

U domu sam završila osnovnu školu i počela ići u gimnaziju, završila sam veliku maturu i zaposlila se u lučkoj kapetaniji, poslije sam naučila pisati na mašinu i zaposlila se u sudu kao tajnica gdje sam i penziju zaradila.

Pomagala sam braći i mlađoj sestri da završe škole, dva brata su i fakultete završili. Jako sam puno radila, honorarno sam zarađivala i njima davala. Brzo sam učila sve što bi mi pretpostavljeni dali, volila sam i sama da puno čitam. Nije me na to trebalo tjerati i da mi je ko imao pružiti velike bi škole završila. Da nije bilo starije sestre i mene braća bi ostala bez škole, nije im imao ko drugi pomagati. Kad je otac umro sestra koja je bila najmlađa imala je samo 5 godina. Probleme siromašne djece smo preživili.

Na poslu mi je bilo divno, išla sam na posao sa uživancijom, bila sam sposobna i svi su me poštivali. Ništa nisam ostavljala za sutra, tu odgovornost sam ponijela od majke.

Od stranaka u sudu se moglo doživjeti i lijepo i ružno, sjećam se da mi je jedan tražio da mu izdam potvrdu da može paliti crkve i kad je nije dobio zabio mi je nož u stol. Ipak je više bilo lijepih trenutaka.

Mladost ko mladost, nemam tu puno dodati. Kad ne bih radila onda sam išla u pozorište, volila sam puno i opere, to bi volila i danas ali muž ne voli pa i ne idem.

Muža sam upoznala kada sam prešla tridesetpetu. O Bože, kako mi je bio drag, nisam mogla dočekati da se vidimo. Dugo smo živili nevjenčano, skoro 15 godina a zbog posla i u odvojenim gradovima. Jedva bih čekala petak da se sretnem s njim i provedemo vikend

zajedno. Živilo se tada dobro, kupila sam sebi stan a moglo se uštediti i za putovanja. Putovanja su nam bila zajednička strast. Bio je pažljiv prema meni a i prema sebi. Kad smo se oženili onda se zapustio, nije ga bilo briga kako se oblači. Ja sam volila da izgledam lijepo, da imam frizuru pa mi je bilo drago da i on to voli. S brakom sve je počelo drugačije. Ne žalim se ja ni danas, drag mi je ne bih bez njega mogla, ali se ne bih udavala.

Penzionisanje sam tražila i jedva čekala da ispunim uslove. Kad sam otišla u penziju to mi je bio najveći praznik jer sam, napokon, mogla stalno živiti s mužem. Preselila sam se kod njega a poslije smo se preselili u Beograd. Neko padne u depresiju kad ode u penziju a ja kao da sam se ponovo rodila. Obožavala sam muža i mogla stalno biti uz njega. Sve je teklo dobro dok nije počeo ovaj nesretni rat. Kad se toga sjetim i sada se uspaničim, moji su ostali u Hrvatskoj i brinula sam za njih, a kad sam bila s njima onda sam strahovala za muža. Djece nemamo, zato se sestrina djeca vole kao svoja. Dok je trajao rat, i nije se moglo slobodno i normalno putovati, ostali smo bez mnogih prijatelja i rođaka, većina je pomrla a neki su nas i zaboravili.

Starost mi se nekad učini tako grozna, nisam ovakvu zamišljala, mislila sam da ću biti zadovoljnija i da ću i dalje putovati. Ko kaže da vrijeme liječi rane, ono je najveći ubica. Oboje smo stari, ali pokretni i brinemo o svemu sami. Materijalno smo obezbeđeni, imamo penzije, neku ušteđevinu, dva stana i nema razloga da se stiskamo. Tu se moj muž promijenio, cijeli život je rasipao i svojim davao a sada postao štedljiv. Psihički me ubi njegova porodica, nikada me nisu ni prihvatili. Cijeli život se od njih osjećam kao progonjena zvijer, ne krijem ja to.

Oboje smo bolesni, to su staračke bolesti: pritisak, probava, oslabljeno srce i vid ali od toga se ne umire brzo. Opet kažem: hvala Bogu, sve sami radimo, rano ustajemo, život nam je uredan, u isto vrijeme ručamo, večeramo i idemo spavati. Veliki smo šetači i svaki dan idemo sat-dva u šetnju. Zna se i šta je čiji posao, on nabavlja hranu a ja kuvam, spremam po kući. Prijatelji mi kažu da se po kući mučim

više nego što treba. U pravu su ali sam navikla da mi je sve opeglano, zategnuto i čisto. Umaram se brzo, ali vrag u meni ne miruje.

Osjećam se usamljeno jer muž dosta šuti, nije nikad bio od velike priče a u starosti se još više ušutio. A zna mi i dignut živce, kao i svaki drugi. Onda i ja šutim, naučila sam mu narav, on ne trpi nikoga po kući, malo nam ko i dolazi. Ne voli ni u parku da s nekim popričam, nije on ljubomoran nego kaže: šta imaš o sebi s drugima pričati? Ja sam društvena, rado bi se družila. Ranije smo išli kod prijatelja na ručkove i večere, oni dolazili kod nas. Znam da ljudi teško žive, da oni koji imaju djecu pomažu djeci, došlo tako vrijeme. Mi se ne možemo požaliti da ne možemo dobro živiti, uvijek smo imali para i oba stana smo zaradili svojim radom, nije nam ih niko dao.

Ubija me što mi je svaki dan isti, monoton, prije mi je svaki dan bio drugačiji, oni s kojima smo bili dobro su pomrli i sada nam sve više nedostaju. Osećam se usamljeno, on se ne izjašnjava, brojimo koga smo izgubili što od neizlječive bolesti što od starosti. I familija se polako osipa, to je tako.

Sretni smo što smo na nogama i bolesni onoliko koliko moramo biti u ovim godinama.

Najviše me strah od bola, smrti sam vrlo brzo i dobro sam zakoračila prema grobu. Nikad me nije bilo strah smrti, da bolujem i budem u krevetu toga me strah. Zbog toga i idem stalno na preglede i kontrole kod ljekara, uzimam redovno lijekove, pazim na ishranu, sve radim kao po navijenom satu. Neki mi to zamijeraju, kažu da pretjerujem. Možda je, razlog moj strah od bolesti i nemoći. Kako smo na ovaj svijet došli tako moramo i otići, spremila sam i robu za ukop.

Najviše me u životu rastužilo kad mi je majka umrla, do tada smo svi bili ko pilići oko majke a poslije toga otišli svi na svoju stranu. Teško mi je bilo preboliti smrt majke, nema dana da je se ne sjetim, i sad zaplačem za njom. Danas mi najteže pada kad me muž nekom ružnom riječju počasti, kad s njim imam sudar riječima jer nikad me nije udario. On je vrlo osjetljiv i ja sam, ali on je zlopamtilo dok je brzo zaboravim nespozum. Dovoljno je da mu kažem jednu riječ

koja mu ne paše da se naljuti, prije nije bio takav. Godine, rat, bombardovanje i sve što nam se svima događalo mijenja ljude. Meni je u ratu pao imunitet, nekom nešto drugo se poremetilo. Nekad je šutnja gora od svađe, on je dosta povučen u sebe, sve su to staračke cake. Najviše se radujem susretu s mojima, pogotovo sa starijom setrom i njenom ćerkom i unukama. Sa sestrom sam uvijek bila bliska i priča s njom i njenima me u stare dane najviše veseli. Da ručamo zajedno, popijemo kafu, nema većeg zadovoljstva.

Kad bi se ponovo rodila radila bih isti posao, završila bi i fakultet ali se nikad ne bih udavala. Ne za muža nego nema toga na svijetu za koga bih, imati nekog čovjek i ljubav da ali vezivati se ne. Dobro je biti svoj gazda, leći i dignuti se kad hoćeš, raditi što ti pričinjava radost, to kažem svim mladima. Vezati se to je izgubiti sebe, svoju ličnost, ja tako doživljam brak iako mi muž nije loš kakvi su drugi. Najvažniji je život s nekim ko te cijeni i razumije, to ne može biti muž.

Sloga je najvažnija u životu, ja ružnu riječ nikada nisam rekla mužu. Mir u kući je važniji od zdravlja. Tako mislim i za mir u državi i svijetu. Meni je i rad donosio veliko zadovoljstvo u životu. Dok smo bili mladi i godine provedene s mužem su bile divne.

Sve je dobro dok smo u cipelama, do tada živimo, kada prestanemo hodati onda kao da više ne živimo.

Mladima bi poručila da žive malo urednijim životom, da ne noćare puno, imaju grozan riječnik. Kako živimo u centru grada u zoru me probude tuče i svađe momaka i cura, napiju se i psuju. Užasavan se toga. Mladost se vraća kući u 4 i 5 sati ujutro, nema od takve mladosti ništa. Nikad nisam bila u disko klubu, ne znam ni šta je to. Radila sam puno i za takve provode nisam imala vremena.

Lazar

Rođen je 1944. godine u Aleksandrovcu, ima stariju sestru. Završio je Filozofski fakultet, ima penziju. Oženjen je i ima dvoje zaposlene dece. Živi sa suprugom.

Rođen sam 1944. godine u Garevini, opština Aleksandrovac (župski). Odrastao sam u četvoročlanoj porodici, uz roditelje i stariju sestru u Lomnici, selu blizu Kruševca. Posle dva razreda OŠ selimo se za Kruševac gde sam završio gimnaziju. Studirao sam sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Lomnica je selo ispod Velikog Jastrepcu. Ta okolnost je u velikoj meri od značaja za niz događanja koja su obeležila moje detinjstvo.

Otac je osnivač Planinarskog društva i inicijator izgradnje planinarskog doma na Jastrepku. Planinari su dolazili pešice iz Kruševca, noćevali u školi i sutradan pešice odlazili u planinu i radili na izgradnji planinarskog doma. Po podne su se vraćali pešice za Kruševac. Ponekad su vodili i mene. Imao sam 6 godina. Moja uloga je bila da im sa izvora u čuturicama donosim hladnu vodu.

Tako je započeto moje učešće u "kolektivnim aktivnostima" i razvila se strast ka planinarenju. Planinarsku knjižicu imam već 60 godina. Vrednije od "staža" je iskustvo koje sam sticao učešćem u raznovrsnim aktivnostima i "ulogama" koje sam obavljao. Od "vodonoše" do "vodiča" na raznim izletima, "učesnika" na pohodima i kampovanjima i "instruktora" na seminarima za "podmladak" i "člana uprave" planinarskog društva (prvi put sa 14 godina).

Jednom rečju, planinarenje je obeležilo moje detinjstvo i mladost i zahvaljujući tome imam bogata sećanja na taj period, planine i gradove koje smo pohodili i raznovrsne doživljaje iz svega toga.

Sa ove distance i iz perspektive potrošačkog društva, mladost sagledavam kao "veoma ispunjen, sadržajan i zabavan period" ostvaren "bez novca" ili, sa minimalnim troškovima. Iz savremenog referentnog okvira reklo bi se "samorganizovanjem" i uz "samopomoć".

Školovanje je teklo uz "nasleđene" ili "pozajmljene" udžbenike. Kupovali su se samo "novi" udžbenici koji se nisu objavljivali svake godine. Sveske i ostali "potrošni materijali" nisu bili "nalickani" i skupi, već skromni i dostupni. Pravili smo i "skripta". Mlad i ambiciozan profesor

bilogije je "uveo" teme iz biohemije. Pošto toga još nije bilo u udženicima, on je pisao predavanja a mi smo "organizovali" umnožavanje na nekom ručnom šapilografu.

Ekskurzije su bile "dostupne". Putovalo se vozom i spavalo u "kolektivnim smeštajima". Ne sećam se nijednog hotela iz tog perioda ali smo, zahvaljujući đačkim ekskurzijama obišli veći deo ondašnje nam domovine.

Uz planinarenje, u mladosti (naročito u srednjoškolskom periodu) pojavljuju se još neke aktivnosti koje su mi tada bile važne, a kasnije sam razumeo, da su ostavile i neki dublji trag u formiranju moje ličnosti. To su, pre svega, omladinski aktivizam i amaterski, srednjoškolski sport.

Omladinski aktivizam, kako nazivam aktivnosti koje smo realizovali kroz omladinsku organizaciju, tada nisam doživljavao kao "političko angažovanje" već kao "samoorganizovanje" za neke aktivnosti koje su nam bile od značaja. Pre svega, organizovanje sportskih takmičenja i kulturno-zabavnih sadržaja. Iz sadašnje perspektive to bi bio "omladinski volutarizam" i civilno angažovanje. Elem, organizovali smo takmičenja između škola, igranke, dočeke nove godine i sl.

Sport je u najvećoj meri "popunjavao" slobodno vreme i bio polje za "pribavljanje važnosti" među vršnjacima. Iako nije bilo dovoljno dobrih uslova, koristilo se ono čega ima. Igra je bila u prvom planu. "Igralo" se sve: fudbal, odbojka, košarka, rukomet, stoni tenis..... Sećam se kako smo "pravili" stolove za stoni tenis. Pošto je bilo više zainteresovanih nego što se moglo "doći na red" na jedini "pravi" (kupovni) sto, onda smo problem rešavali tako što smo sami napravili sto. Nije bio "pravi" ali smo igrali češće i duže... Naš profesor fiskulture je organizovao razna takmičenja. Uvek se nešto dešavalo. Dogodovštine sa tih takmičenja su bile "teme" koje su nas zabavljale i veselile.

Do kojih je razmnera išlo to "samoorganizovanje", ilustrovaću jednim primerom. Moja škola je bila inicijator sportsko-kulturne manifestacije koju smo nazvali "Gimnazijada". Učestvovalo je deset gimnazija sa prostora Centralne Srbije i oko 1000 učenika. Kompletnu organizaciju realizovao je odbor učenika uz podršku direktora škole i profesora

fiskulture. Ja sam, kao učenik II razreda gimnazije bio "logističar", zadužen za organizovanje smeštaja i ishrane učesnika. Za takvu ulogu me je "preporučilo" planinarsko iskustvo u organizovanju izleta i letnjih kampova.

Valjalo bi pomenuti i dobrovoljne radne akcije. O njima se govori iz različitih diskursa. Za mene su one bile svojevrsni vid inicijacije, odnosno, "ulaska u svet odraslih".

Prvi put sam pozeleo da odem na ORA posle prvog razreda gimnazije. Otac se nije složio sa tim. Moj najbolji drug je otišao i vratio se pun doživljaja. Bio je pun važnosti na "korzou" u svojoj brigadirskoj uniformi i u razgovoru sa "akcijašima". Meni se činilo da su samo "akcijaši" na "korzou" a da su ostali, naprosto, nevidljivi.

Iduće godine sam oca samo obavestio da sam se prijavio za ORA. Nije se protivio. To je bila moja prva samostalna odluka. Kasnije sam shvatio da mi je otac polako "prepuštao" samostalnost u izborima i odlučivanju. Zbog toga je za mene odlazak na prvu radnu akciju bio i simbol osamostaljivanja i "zadobijanja" prvih sloboda u izboru i odlučivanju.

Sledeće godine sam opet bio na radnoj akciji. Ovog puta kao komandant radne brigade. Sa nepunih 17 godina poverena mi je odgovornost za 120 mladih ljudi od kojih su mnogi bili stariji od mene. Uz to, u brigadi je bilo i 30 štićenika iz vaspitno-popravnog doma koje su, te godine, prvi put "uključili" u brigadu bez vaspitača.

Tek sada, sa ovim životnim iskustvom, svestan sam hazarda u koji sam se upustio. I čudim se više onima koji su me u to "gurnuli" nego sebi koji to tada nisam sasvim ni razumeo. I divim se i veoma sam zahvalan ocu koji me nije od toga odvraćao već mi je, sa ogromnim poverenjem, pružio punu podršku.

Elem, iako nam je mladost, po standardima potrošačkog društva, bila skromna, obilje raznovrsnih i lepих događanja ispunjavaju moje sećanje na nju.

Roditelji su učitelji koji su se u početku karijere često selili "po potrebi službe". Otac je poreklom iz Aleksandrovca iz zanatlijske

porodice (otac pekar, stekao vlastitu pekarsku radnju) a majka poreklom iz Čačka iz činovničke porodice. Oboje su iz imali više braća i sestara tako da sam imao široku familiju sa puno tetaka, ujaka, stričeva i braće i sestara. To mi je pružalo priliku, da kao dete, često "odlazim u goste" i da nam, dok smo živeli u selu, braća i sestre "dolaze u goste".

Moji roditelji su smatrali da treba da nam omoguće školovanje. I sestra i ja smo dobili fakultetsko obrazovanje. Sećam se svog "polaska na fakultet". Kolebao sam se šta bih da studiram: prava ili sociologiju. Otac me je ispratio na železničku stanicu sa porukom: "Moje je da ti omogućim da se školuješ a tvoje je da izabereš šta želiš". Kasnije sam shvatio duboki smisao ove poruke i često je ističem kao "meru roditeljstva" za odnos između roditeljske odgovornosti i prava deteta na izbor i "upravljanje" svojim životom.

Svoju porodicu sam zasnovao u "zrelim godinama", nakon završenog fakulteta i zapošljavanja. Supruga je, takođe, nakon završenog fakulteta, bila zaposlena. Iako je u prvoj polovini sedamdesetih godina već bila izražena nezaposlenost mladih, mi nismo imali proteškoća u zapošljavanju.

Podigli smo i "izveli na put" dvoje dece – ćerku i sina. Oboje su stekli fakultetsko obrazovanje. Ćerka je odabrala akademsku karijeru. Magistrirala je i doktorirala u oblasti telekomunikacija i radi na fakultetu. Sin se opredelio za menadžment u građevinarstvu, zaposlio se odmah nakon diplomiranja i već ima iskustvo na velikim i složenim projektima.

Radnu karijeru sam započeo kao sociolog-analitičar u Zavodu za zapošljavanje u Kruševcu (sada se ta služba zove Nacionalna služba za zapošljavanje). Odabrao sam taj posao jer sam diplomirao sa temom "Sociološki aspekti izbora zanimanja". Želeo sam da nastavim sa ovim istraživanjem. To sam i realizovao u toku dve godine koje sam proveo u ovoj ustanovi.

Veoma brzo sam shvatio da pozicija analitičara ne pruža dovoljno mogućnosti za radoznalog istraživača i prihvatam poziv kolege da pređem u Gradski zavod za proučavanje socijalnih problema Grada Beograda. Pet godina rada u ovoj ustanovi, zahvaljujući kolegama sa

kojima sam radio i praksi koju su negovali, značajno su doprineli izgradnji mog profesionalnog profila. Tu sam realizovao i svoje prvo samostalno istraživanje i objavio prvu monografiju.

Krajem sedamdesetih godina prelazim u jedan Institut i u njemu sam proveo 16 godina, praktično do samog kraja postojanja ove institucije. To je najproduktivniji i najbolniji deo moje profesionalne karijere. Osamdesetih godina je taj Institut bio vodeća institucija u oblasti socijalnih istraživanja na prostoru tadašnje nam domovine. Nažalost, neki novi vetrovi koji su počeli da duvaju krajem osamdesetih, uspeali su da razveju mnoge vredne stvari pa i takvu instituciju. Usledio je 1996. godine prelazak u drugi Institut gde sam radio do kraja 2007. godine, odnosno, do penzionisanja.

Za poslednju deceniju moje profesionalne karijere je značajno i to da sam aktivno učestvovao i u razvoju civilnog sektora. Sa kolegama koji su se u svojoj profesionalnoj karijeri bavili "romskim problemima" inicirali smo osnivanje Društva za unapređivanje romskih naselja (DURN). Društvo je realizovalo nekoliko projekata koji su "pokrenuli" suštinska pitanja u vezi društvenog položaja Roma i inicirali aktivnosti za unapređivanje obrazovanja, zdravlja, stanovanja i zapošljavanja Roma.

U jednom periodu (1999-2005) sam kao konsultant humanitarne organizacije Handicap International bio angažovan na pružanju podrške organizacijama osoba sa invaliditetom za razvoj kapaciteta za zagovaranje socijalnog modela invalidnosti i planiranje i upravljanje projektima za unapređivanje položaja OSI.

Kraj oficijelnog radnog veka (penzionisenje) je samo promena radnog statusa ali ne i prekid radnog angažovanja. Učestvovao sam kao istraživač ili kao konsultant u nekoliko projekata. Inicirao sam osnivanje "Mreže istraživača socijalnih prilika –Mreža ISP" i kreirao polje volonterskog delovanja gde radim na promovisanju istraživača i rezultata njihove istraživačko-analitičke prakse.

Na penzionisanje gledam kao na "prirodan tok stvari" i "logičan sled" u životnom ciklusu. Ne smatram da je penzionisanje "smak sveta" i da nužno predstavlja "veliki gubitak". Tim pre, što mi moja

profesionalna delatnost nije pružala "osećaj moći" koji proizilazi iz "institucionalne pozicije" ili poistovećivanja sa institucionalnom moći.

Postoje zanimanja kod kojih odlaskom u penziju nastaje "radikalni rez", kako u delatnosti, tako i u osećanjima koja se vezuju uz delatnost. Mislim da to nije karakteristično za istraživače društvenih fenomena kao i za moju profesiju.

Veći problem od promene radnog statusa (penzionisanja) je proces društvene marginalizacije i isključenosti koji počinje sa penzionisanjem i eskalira sa starenjem. Naprosto, u našem društvu ne postoje "uloge za seniore" koje bi pružale priliku da se, nakon penzionisanja, ljudi ne osećaju "nekorisno" ili "odbačeno".

Svestan sam činjenice da kao autsajder (penzioner) nisam u prilici da "budem u toku" i da učestvujem u nekim ključnim procesima kao kada sam bio u punom radnom angažmanu. Verujem, međutim, da akumulirano radno iskustvo može biti od koristi i da "seniorski diskurs" u nekim situacijama može pomoći da se brže pronađu neka rešenja i da se izbegne "ponavljanje lekcija".

Pogled mi nije, još uvek usmeren na "daleku budućnost" i sebe još uvek ne vidim "u starosti". U šali kažem da sam tek pripravnik za "treće doba" i da još uvek nisam "ciljna grupa" za "društvenu brigu". Uostalom, i okolina me još uvek ne percipira kao "starijeg čoveka".

Ne mogu se požaliti. Za sada me "dobro služi" i ne pravi veće probleme. U šali kažem da povremeno primećujem "govor tela" i da se trudim da razumem "nove poruke". Najviše me muči kako da razlučim šta je od toga "indikacija" za koju je potrebna medicinska intervencija a šta je "nova realnost" na koju se treba privikavati.

Pre penzionisanja sam dobio savet od koleginice koja je već bila u penziji. Rekla mi je: "Kupi zimski kaput". Na moje začuđeno pitanje: "Zašto" odgovorila je: "Posle nećeš moći".

Penzionisanjem se, nesumnjivo, značajno smanjuju prihodi. Na ukupno materijalno stanje, međutim, utiče i "rashodna strana", odnosno, troškovi u domaćinstvu.

Najradije citiram jednog prijatelja koji kaže: "Ako su zdravlje i porodica u redu, penzija je OK". Okolnost da deca rade i zarađuju, da su postali "svoji ljudi", značajno ublažava "pad u prihodima".

Poželjno je još nešto: izbegavati diskusije sa penzionerima "o cenama i penzijama". To je depresivno i, sasvim sigurno, "ne rešava problem". Radije se našalim i pozovem na Marksa i teoriju o autentičnim potrebama. Ako se izbegnu zamke potrošačkog društva, penzija može biti dovoljna za "autentične potrebe" i preživljavanje.

Zbog svega toga nije loše održati "upotrebnu vrednost" i nakon penzionisanja i preko nekih "proizvoda ili usluga" poboljšavati materijalnu situaciju u domaćinstvu. Polje "samoprodukcije i/ili samozapošljavanja" je relativno široko i treba samo pronaći način da se aktiviraju resursi kojima se raspolaze i nakon promene radnog statusa. To ne mora biti, nužno, nešto iz okvira "radne karijere". To mogu biti i sasvim nova "polja rada" koja se prepoznaju kao mogućnost za realizaciju raspoloživih resursa.

Raduje me svaki sunčani dan, svaka dobra vest. Radujem se svakom razgovoru sa decom. Sa nestrpljenjem i velikom radošću iščekujem njihovu decu. Radujem se svakom novom putovanju. Novim pročitanim knjigama. I onim koje nameravam da napišem.

Ima još mnogo toga čemu se radujem.

Rastuži me, često, mnoštvo loših vesti i okolnost da nam je uvek bliža kriza i potencijalni konflikti nego društveni razvoj i blagostanje. Srećom, nepopravljivi sam optimista i uvek se trudim da i među lošim vestima pronađem tračak lepog i nove nade.

Najviše mi smeta nerazumevanje i netolerancija, isključivost i osionost, glupost, nekritičnost i samouverenost bez pokrića. Smeta mi i svaki oblik "hajdučije" koji u ime borbe za neka svoja prava uskraćuje slobodu i prava drugima.

Melem za starenje i starost su, svakako, dobri odnosi sa decom. Oni se, međutim, uspostavljaju znatno ranije. Sada, kada su "tići uzleteli" i svako je na svom putu izvan roditeljskog doma, emocionalna bliskost je

melem i kad su "tamo daleko". Zahvaljujući internetu i multimedijalnoj komunikaciji, značajno se kompenzuje prostorna udaljenost.

Iz ove perspektive mi je teško da razmišljam o "zlostavljanju u porodici". Ne verujem da mi se to može desiti. Znam da je granica između "brige" o starima i "zlostavljanja" starih u vidu nepoštovanja volje i autonomije ličnosti, veoma "tanka".

Voleo bih da i u dubokoj starosti budem "svoj" i "na svojim nogama".

Društvo je isuviše apstraktan pojam da bih ja imao neka očekivanja od njega. Moja očekivanja su "adresirana" i usmerena ka porodici, rodbini, prijateljima...

Nadam se da ću ostatak života provesti u "normalnom društvu" i da se više neće ponoviti "devedesete" i strahote kojima smo bili izloženi. Hoću da verujem da će i građani (civilno društvo) sa više racionalnosti prepoznavati izazove i iskušenja i više vrednovati mir, stabilnost i razvoj i poveravati liderstvo onim pojedincima i političkim partijama koje su u stanju da to i obezbede.

Penzionerske dane ili, kako sam ih u šali nazivao "carstvo slobode" sam zamišljao kao vreme u kojem ću uraditi sve ono za šta nisam imao dovoljno vremena dok sam svakodnevno odlazio na posao. Iako sam već četiri godine u "carstvu slobode", još uvek se nisam latio onih poslova za koje "nisam imao slobodnog vremena". Naprosto, još uvek sam bez "slobodnog vremena". Ponekad mi se učini da sam kao zaposlen imao duži godišni odmor nego sada kada sam osvojio "carstvo slobode".

Mogu reći da sam još uvek "profesionalno aktivan". Učestvovao sam u istraživačkim projektima, imao konsultantske angažmane, pisao i objavljivao, učestvovao na stručnim skupovima, volonterski se angažovao... Ne napušta me ni istraživačka radoznalost. Imam uvek u planu 2 do 3 istraživačka projekta. Realizaciju jednog od njih započinjem, upravo, narednih dana.

Ipak, ne mogu poreći, osećam i neke blagodeti "carstva slobode". Sada samostalno upravljam radnim danom i prilagođavam ritam

rada. Mogu da izbegavam poslove i saradnike koji me ne motivišu. Nastojim i da ne radim u "tesnim rokovima".

S obzirom da je i moja generacija iskusila ratna iskušenja, najviše strahujem od "ničim izazvanih" društvenih lomova. Društvena samodestrukcija ili, kako bi u mom kraju rekli, "lakoća razvaljivanja" kroz koju smo prošli devedesetih godina, sa čijim posledicama se još uvek borimo, su iskustvo koje podstiče strahovanja i jer nije izvesno da li smo "naučili lekciju" i da li se tako nešto može reprizirati u nekom drugom obliku i kroz neku drugu konfliktnu formu.

Ne bojim se ličnih nedaća (bolest, nemoć, usamljenost). Verujem da imam snage da se sa njima nosim i da ih stoički podnosim. Ne bih voleo da zbog mojih ličnih nevolja (bolest, nemoć, usmaljenost) pate moja deca. Nadam se da ću imati hrabrosti i za rešenja u takvoj situaciji.

Nemam ideje o radikalnim promenama u životu, kad bih se ponovo rodio. Radije govorim, naravno u šali, o narednom životu ili šta ću ja "kad budem bio mlad..."

Voleo bih da nadoknadim nešto što sam propustio i za čime žalim. Propustio sam da naučim strane jezike. Zbog toga sam propustio i mnoge druge stvari.

I propustio sam da putujem svetom, kad sam bio mlad. Tada sam putovao domovinom ("Upoznaj domovinu da bi je više voleo"). Granicu sam prvi put prešao kao apsolvent. Naprosto, moja generacija nije razmišljala o putovanjima u inostranstvo.

Šta je smisao života?

Teško pitanje. Podjednako teško u mladosti, kada se traga za smislom života, kao i u poznijim godinama kada se svodi "životni bilans".

U mladosti sam težio ka "samoostvarenju" i nastojao da sledim neki put, za koji mi se činilo da me vodi u tom pravcu. U šali kažem da je radoznalost moje pogonsko gorivo i da mi je to opredelilo i životni put i profesionalnu karijeru. Za studij sociologije sam se opredelio jer je to bila nova naučna disciplina koja školuje "istraživače". Nisam imao jasnu predstavu šta je to, ali me je tako nešto neodoljivo privlačilo.

Iako još ne svodim "životni bilans", mogu da kažem da se osećam zadovoljno i ispunjeno. To bi značilo da sam ostvario svoj smisao života. Znam, međutim, da to nije zbog "namirene radoznalosti" jer je ona neiscrpna.

Osećaj smirenosti i zadovoljstva je rezultanta nekog razvojnog životnog ciklusa koji ispunjava "namireni ego" profesionalnim i životnim postignućima ali, čini mi se još i više, porodična harmonija i razvoj i uspesi potomaka.

I na kraju, čini mi se da je taj evolutivni životni ciklus, nekakav smisao života. Ili, kako to pesma kaže: "Gde ja stadoh, ti produži... ". Pravi osećaj radosti je ako se deci ukazuje budućnost lepša i bolja od onoga što smo mi uspeli da im pružimo.

Ne znam zašto bi "duboka starost" bila cilj (ili, poželjno stanje). Aktivna starost, to je već nešto drugo. Dakle, moj cilj bi bila *aktivna starost*. Odgovor je, onda, relativno jednostavan. Održati aktivnost.

Ako je to cilj, onda je pitanje šta treba učiniti za održavanje aktivnosti?

Ne bih se bavio svim onim aktivnostima koje se odnose na "zdrav život" (ishrana, rekreacija, preventivni pregledi). Informisanje o tome je toliko prisutno u javnosti da se, čini mi se, u tome i preteruje. Ponekad poprima i obeležja zastrašivanja ukoliko je čovek suočen sa hroničnim poteškoćama.

Čini mi se da je važnije pitanje kako se *prilagođavati promenama* radi održavanja aktivnosti u starosti. A promene su i personalne (bio-psiho-socijalne) i u okruženju.

Uspešnost u prilagođavanju promenama je, čini mi se, ključni uslov za održivu aktivnost u starenju.

Težnja da se "održi kontinuitet", kao da se ništa nije desilo (ili se ne dešava) je "nemoguća misija" jer, *promena je jedina izvesnost u starenju*. Treba sa tim živeti i uspešno se prilagođavati.

Još uvek mi se čini da je najvažnije živeti u skladu sa vrednostima koje su, u rokorskoj interpretaciji iskazane kao: "biti svoj" i "biti slobodan".

Mogu se ove vrednosti i filozofski interpretirati i iščitavati u složenijim dimenzijama značenja. Meni je, međutim, privlačan ovaj akcioni ton iskazan, takoreći, kao borbeni poklič. *Najvažnije je u životu da znaš šta želiš i da si spreman da se za to boriš.*

Gorčin

Rođen je 1946. godine u Boki, ima dva brata. Ima završene dve srednje škole. Razveden je, ženio se dva puta, ima sina u inostranstvu. Živi sam. Ima roditeljski stan. Nema nikakva primanja.

Rođen sam 1946. godine u Boki i da sam znao kakav će mi život biti ne bi mu se poradovao. Da je majka znala kakav ću čovek biti zamakla bi me. Prohodaо sam slavne 1948. ali nisam progovorio. Prva sećanja su mi na majku, bila je dama i danas se sećam njenih šešira. Otac je službovao i dobro zarađivao da majka nije morala raditi. I zato sam s dvojicom braće opušteno živeo dok su oni otvarali novčanik.

Završio sam gimnaziju i srednju saobraćajnu školu za vozače. Te dve školice su mi bile dovoljne. Po odsluženju Armije otišao sam u Nemačku gde sam radio kao vozač na gradilištu, razvezio sam radnike, kupovao im karte, isplaćivao dnevnice, dobro sam zarađivao. Sve sam davao na devojke i sve pare proćerdao. I sada se sećam pesme-jesenje su lile kiše..., celu Evropu sam prošao i živeo tamo 4-5 godina.

Oženio sam se bogatom Nemicom s kojom imam sina od 40 godina. Žena me terala da učim engleski i da zajedno idemo po svetu a pošto sam znao malo istorije pomno pratio što se događa kod nas nisam hteo. Razlog je bio Čerčil koji mi se smučio što je priznao Tita a ne Dražu, iz inata nisam učio engleski i to je bio povod za razvod.

Posle razvoda sam se vratio u Beograd i saznao da je dobro rekao onaj naš pesnik, ne mogu mu se setiti imena, - da nije Nemaca Englezi bi bili najgori ljudi. Sin je ostao s majkom.

Sa ženom sam se pozaboravio a sa sinom povremeno održavam kontakte, viđamo se na kratko kada sleti na beogradsku pistu, radi u avio-kompaniji. Kako mi vi pomažete toliko me i on podupire. I on je veća vagabunda od mene. Nije iverje palo daleko od klade. Nema ni on porodicu.

Kada sam se vratio u Beograd roditelji su me zaposlili u jednoj banci, "smetao" sam im godinu dana, digli su brzo ruku od mojih radnih napora. U banci sam upoznao svoju drugu ženu i brzo se oženio. To mi je bio jedini ćar od banke ali trpela me kraće od banke, samo pola godine. Poslala me u Palmotićevo da se lečim od alkohola gde sam s doktorom pio dve flaše viskija dnevno. Kako tade tako i ostade. S alkoholom se nisam razdvajao od žene odmah. Mislim jedan da me alkohol održao, od njega se ne rastavljam. Tri meseca posle razvoda žena je, nažalost umrla, udario je šlog. I rešio sam tada da se nikad više ne ženim. Ne trebaju mi žene koje će kreirati moj život. Obe su me htele promeniti, očigledno je da su im napori bili zaludni. Nisam se odrekao žena nego ženidbe, njih ima ko krompira na Kvantašu. Danas su žene vrlo prefrigane, ovo njihovo novo vreme, traže mnogo a mene samog drugi izdržavaju, nema više emocija, nema ništa od toga.

Posle banke sam krenuo na taksi i do bombardovanja sam bio na taksiju. Sve vreme sam ispunjavao svoje obaveze prema državi, i prema ocu jer je majka prva umrla. S ocem nisam imao problema ali sa opštinarima jesam, uzeli su mi dozvolu da taksiram a time i život i sredstva za egzistenciju, još se s njima sudim. Nemam ni penziju a po njima ni radnog staža. Bojim se da mi je budućnost na kazanu narodnih kuhinja. Moram da živim, život to traži, nisam takav izabrao drugi mi ga kroje. Automobil sam odavno prodao.

Izdržava me mlađi brat i snaja koji imaju dvoje dece i od njihovih usta odvajaju da bi meni pomogli. Nekada mi se čini kao da je bratu cunami u džep udario. Svi gledaju sebe, kako će mladi nekome pomoći kad su bez posla. Stan mi je srećom ostao od roditelja. O garderobi ne razmišljam, to i sami vidite. Ova stara trenerka bar ne

smrdi. Volim mirise ali nemam para da ih kupim. Svestan sam da sam "dotakao dno života...", kako živim dobro sam.

Umesto kafe kupujem pivo, umesto hleba cigarete a tugu ublažavam aditivima b. Za pivo više odvajam nego za hleb, tako ni sudje ne moram da perem. Malo se i šalim, nije mi teško ni kuvati i prati ako imam šta u lonac staviti. Lako mi je društvo naći ali se teško s parama sastajemo zahvaljujući našim nesretnim vremenima. Ranije je bilo više prilika da nekome u komšiluku, nemoćnijem od mene, učinim neku uslugu za koju dobijem neki dinar, danas je i toga manje.

Da se ponovo rodim ne bi ništa menjao nego zamolio majku da me umesto mlekom pivom doji, čini mi se da bi mi bilo lakše. Radovao bi se porazu ovih idiota koji su me doveli do ove situacije, do samoga dna.

Veseli me što sam proživio u Evropi i naučio da govorim tri jezika (nemački, francuski i italijanski) i drago mi je što bez prevoda mogu gledati TV emisije na tim jezicima. Ne znam da pišem na tim jezicima, nisam ih učio po školama nego u životu.

Žao mi je ove naše dece koja trebaju više drugome nego nama, što odlaze tamo gde sam i ja bio i što drugi vide njihovu vrednost a ne naši.

I nije mi žao umreti, ne tražim ni grob, može i u kontejner. Ne plašim se ničega dok mrdam, ne mogu niže pasti, jedino u grob a on je svakom pisan. Ne bi volio da se mučim, da me neka teška boljka strefi a da pregorim kao osigurač danas bi potpisao tu Božiju poruku.

Ljuti i nervira me ono što gledam na našim televizijama. Psujem i pljujem televizor, što mi to treba, da posle toga ekran čistim.

Danas sam primio vakcinu - 150 grama slanine, 100 grama sjeničkog sira, 3 čeonu belog luka i pola hleba i važi nedelju dana, tako da sam za pandemiju imun. Dobijam pare na kašičicu tako da više nemam da jedem. Neko umire od raka pluća ili... a ja ću izgleda od raka džepova.

Želeo sam da imam porodicu ali nije išlo, bolje da ideš na dve noge nego da bavuljaš kako ti drugi komanduje. Život me nije mazio a ni ja ga ne štedim kao da je tuđi.

Volim da gledam trilere i kriminalističke serije, valjda me neće u ovom godinama do kraja pokvariti. Volim i pratim sport, to mi ublažava samoću. Iz ove kože u drugu ne mogu.

Mladima bi pozeleo da izuče nauke i da nađu dobar posao, da budu srećni i zdravi koliko god hoće.

Šta mi fali? Zdravlje, fale mi pare da ga poboljšam. Ali kako sam zaslužio dobro ga ćeram. Kad se napijem bar spavam a kad ne mogu da zaspim samo na pivo mislim.

Mnogi moji prijatelji su popadali dva metra ispod zemlje, kad pogledaš niko nije zdrav, čini mi se da ću sve preteći.

Eto šta ti je moj život, celi stade u tih Vaših nekoliko strana. Eto, kakav mi je bio i kakav jeste. A kada bi počeo da pričam moje dogodovštine pripadaju više Grobarevu, Kaporu i Liberu nego meni koji je zapisao- kao da je mene pitao "pijanci idu dijagonalno".

Dara

Rođena je u Sanskom Mostu 1947. godine, ima dva brata i sestru, udata je i ima dvoje odrasle dece i četvoro unučadi. Domaćica je, nikad nije bila zaposlena, ima nezavršenu gimnaziju.

Imala sam sretno i veselo detinjstvo sa puno porodične ljubavi, a naročito sam uživala na raspustima kod bake u Hercegovini. Krala (posuđivala) sam tuđa bicikla da se malo provozam ispred poljoprivredne zadruge sa drugarima i drugaricama. Sa tuđeg bicikla sam se dobro prebila i krila ranu tri dana da ne vide roditelji. Kad me sforcala fibra i majka primetila da nešto nije u redu rana je već bila puna gnoja i morala sam primati antitetanusnu vakcinu i penicilinske injekcije. Ali od krađe i dalje nisam odustajala. Preturala sam po

babinoj škrinji i tražila ćuktera i šipaka. Imala sam starijeg brata i sestru koji su me nervirali i trčali za mnom pa nisam mogla sve svoje vragolije da sprovedem do kraja.

Kad sam postala devojčurak majka je rodila još jednog brata kojega sam morala čuvati pa su i dečije vragolije tako i nestale. Mladost mi je brzo prohujala učeći dosadnu gimnaziju i čuvajući brata, pa sam gimnaziju napustila. Čim sam postala punoljetna odmah sam se udala. Dopale su mi se plave oči i lepa vojnička uniforma.

Otac me se odrekao jer je moj izabranik Srbin. Svadbe nije bilo ali sam ubrzo rodila dečaka. Posle toga i jednu devojčicu. Sav život sam usmerila prema deci i suprugu. Svaki dan sam prala, peglala, kuvala, nisam, dok su deca bila mala imala ni veš mašinu, prala sam na ruke i izvodila decu u park, na igralište, bioskope i dečja pozorišta. Živeli smo u centru Beograda. Tada mi se činilo da je to normalno i da mi drugačiji život nije ni potreban.

Kada danas sagledam moj "radni vek" domaćice i brižnice o deci i suprugu onda shvatim da su to bili dugi radni dani i godine za koje mi niko nije uplaćivao doprinose i zato danas nemam penziju niti svoj dinar.

Penzionisanje svoga muža, pošto moj posao domaćice traje i dalje, doživela sam kao promenu načina svoga života jer mi se stalno počeo motati oko ušiju i nogu. Ne mogu opušteno da pričam na telefon sa prijateljicama, ne mogu da se naviknem da je stalno po kući i moj se život naglo promenio. Deca su porasla, školovala se i otišla svojim poslom, zasnovali su i svoje porodice. A ja sam dobila čangrizljivog penzionera pored sebe koji kao i većina odsluženih vojnika ne zna šta će sam sa sobom od viška slobodnog vremena. Dobrog je zdravlja i tek navršio sedamdesetu, mogao bi se nešto snaći i zaraditi ali nema od toga ništa.

Zdravlje mi je narušeno samo zbog velikog pranja na ruke, imam reumatične probleme a i zbog velikog sekiranja su nastali i problemi sa štitnom žlezdom. Ali to nisu bolesti za umiranje, tu su da opominju da se starost približava. Jezik me dobro služi, na njega se nikad nisam ni požalila a nije me nikad ni izneverio.

Za vreme socijalizma se dobro živelo, JNA je dobro plaćala svoje činovnike, uz plate su se dobijali i dodaci pa je bilo dovoljno para za celu porodicu i supruge nisu morale da rade. Vojska je imala i odmarališta pa se i letovalo i zimovalo. Ja sam završila kurs za frizerke, celi život šišam samo muža, eto toliko sam stručna. On se nije slagao da radim dok sam bila mlada pa nisam ni ispekla zanat. A i život mi se bio dobro namestio da nisam morala raditi. Svake godine su se menjala kola u Šapcu na vašaru i napravila se i kuća u selu. Kad je došlo do prevrata, kad je država smanjila vojne penzije, a neke iznose nikad nije ni isplatila, materijalno stanje se naglo pogoršalo. Sada se ide i u selo da se seje pšenica, kukuruz, da se sadi sezonsko povrće, jer se od penzije ne može preživeti. Pošto nam je vojska dala veliki stan, a deca su bila tada sa nama, nema se od penzije ni za platiti režije. Pomažu nam deca, ali imaju oni i svojih izdataka i problema. Penzija od tridesetak hiljada dinara nije dovoljna ni za prehraniti nas dvoje, a ja koja sam celi život bila čistunica ne mogu dozvoliti ni da danas zapustim stan, a za higijenu su potrebna velika sredstva. Teško se sastavlja kraj s krajem.

Raduju me sitne stvari, dovoljan mi je i mali džeparac da sebi nešto kupim, za takva sitna zadovoljstva imam sve manje prilike da ih ostvarim. Raduju me unučići ali ni njima ne mogu pružiti kako sam zamišljala i kako druge bake obrađuju svoju unučad igračkama, čokoladama ili nekom odećom. Rastužuje me svačija bolest i nemaština. Brinem i za svoju braću i sestru, oni ne žive ovde, mislim i na njih da li su bolesni, skupi su telefoni pa se i ne čujemo često. Smeta mi škrtaluk, glupost i nedostatak inicijative kod supruga. On sve čeka da mu neko drugi organizuje, valjda je tako navikao kroz život. Odričem se svega što se smatra svakodnevnom potrebom osim hrane i to skromno jedemo, a žao mi je što nemam novca da mogu nekim sitnim stvarima da zadovoljim isto tako sitne želje, da sa prijateljicama mogu otići posle šetnje u neku prodavnicu ili na kafu ili tako nešto.

Volim svoju decu ali ne bi želela da živim zajedno s njima, želim da oni imaju slobodne i samostalne porodice i tako ćemo se uvek dobro slagati. Volim da mi dođu, pogotovo da se poigram sa

mališanima ali neka svako ima svoj krov nad glavom. Odnosi su dobri i sa snajom i zetom. S decom nisam nikada imala probleme, nisu me ljutili više nego što je normalno a kamoli zlostavljali.

Omiljena sam u komšiluku, zato što se volim šaliti, nikome ne želim zlo, jedino me prvi komšija za vreme agresije na Hrvatsku nije pozdravljao zato što se bojavao da kao Hrvatica štogod ne lanem, a on je bio extra trubač u vojnom orkestru, a inače delimo terasu u zgradi. Ne nedostaje meni društvo, imam dobar komšiluk i prijateljicu u kraju s kojom često podelim svoje muke. Najveći problemi su mi finansijski. Pošto sam napunila i godine za penziju, normalno bi bilo, kao na zapadu, da mi društvo daje neku vrstu finansijske pomoći, obzirom da nikad nisam bila zaposlena a primanja su nam mala. Ne znam dokle ćemo moći ići i u selo da sadimo sezonsko povrće. A kako se ostaje danas bez posla, nedaj Bože da neko od dece ostane bez posla.

Zimu provodimo u toplom stanu, gledam turske i indijske serije, čistim, perem, peglam, kuvam i družim se sa komšinicama. Dan za danom isti. Leto provodimo na selu i bavimo se voćem, povrćem i cvećem. Na selu se družim sa komšinicom ali smo se malo đornule za glavicu belog luka, domaćeg, koji je sada skuplji od zlata. Ali se nadam da ćemo izglediti odnose i ta svađica nije vredna časakanja uz kafu.

Strahujem kao, valjda i svi ljudi, od bolesti koja bi mi ogadila život i prikovala me za krevet. Ni strah od usamljenosti mi nije stran, ni sada ne smem spavati sama, to me prati od kako znam za sebe. Mislim da to vučem iz detinjstva kada nas je majka plašila vešticama. Zbog toga ja svoju decu nisam nikada plašila takvim stvarima.

Iz današnje pameti i da ponovo mogu menjati život prvo bi završila školu i zaposlila se da ima svoj dinar. Kad sam bila mlada nisam o tome brinula, bile su mi važne samo lepe plave oči mog vojnika.

Šta je smisao života? - Za mene je to filozofsko razmišljanje i nisam mu dorasla. Ali najvažnije u životu je imati sreće i ljubavi i biti koliko toliko zdrav. A ne samo ja nego i svi ljudi koje volim i za koje se brinem. Tu prvo mislim na moju decu i unučad. Šta bi mi život da se, nedaj Bože, njima nešto desi.

Da bi se dočekala aktivna i duboka starost treba biti uvek u pokretu, rano ustajati, rano spavati, uzimati lekove i obroke u toku dana, šetati i družiti se sa ljudima, pričati, pričati i smejeti se uprkos problemima.

2. Mali osvrt na izvorne reči

Naši sagovornici nisu štedeli iskrenost svog autobiografskog diktiranja. Dobrim sećanjem dodali su našem očekivanju da tako starije osobe sa životnim iskustvom progovaraju. Na obostrano zadovoljstvo smirenim tonom, neposrednim rečima od kojih smo, kako je to i za očekivati, učili, naš intervju "zažalio" je za većim brojem ispitanika. I da se malo, zajedno s Đurom Šušnjićem, našalimo na račun starih ljudi koji puno govore jer se tako uveravaju da su još živi. Dvanaest životnih ispovesti zaslužuju daleko veću pažnju nego im ovom prilikom posvećujemo.

Njihove priče i, uglavnom, subjektivni opisi života (od detinjstva, školovanja, radnog veka, porodice i penzionisanja), kao što smo i pretpostavljali zavise od mnogo faktora i neki indikatori (obrazovanje, zanimanje, porodične prilike, materijalni uslovi, usamljenost, bolest i strahovi) od kojih smo pošli u ispitivanju, pokazali su koliko su bitni u pokušaju odgovora na: kako stariji žive? U ovom malom istraživanju nismo "prišli" patologiji starosti, što nam ni profesionalna zavičajnost ne dopušta, već od (ne)mogućnosti u kojima čovek može da doživi duboku starost bez nepotrebnih patnji, siromaštva, usamljenosti, odbačenosti i nasilništva. "Normalno" starenje i način trošenja penzionerskih dana prevashodan je predmet našeg interesovanja s ciljem da ukažemo da penzionisanje ne mora nužno da vodi u degradaciju i sažimanje potreba, marginalizaciju i odbrojavanje dana u socijalnoj izolaciji i pasivnosti. Rečima Ranka Bulatovića (2001:42-43) da *"čovek u starosti nema razloga da prestaje da veruje u snagu svoga duha...jer znanje i reč čine jezgro ljudskog života"* dodajemo dela velikana nauke i umetnosti u poodmaklim godinama života i neke od priča naših ispitanika.

Od 12 ljudi u našem uzorku šest su žene a šest muškarci; starosti od 64 do 89 godina, različitog nivoa i vrste obrazovanja (od četvorogodišnje osnovne škole, zanata, srednjih stručnih i gimnazije do fakulteta i doktorata) i različitih zanimanja (domaćica, službenici u banci, fabrici i pravosuđu, učiteljica, spremačica i pomoćna kuvarica, zanatlije, taksista, istraživača i naučnih radnika). Uzorkom je obuhvaćeno 4-oro samaca (2 žene -neudata i udovica, i po jedan udovac i razvedeni muškarac); 5 osoba koje žive s bračnim partnerom (3 žena od kojih jedna nema dece i 2 muškarca od kojih je jedan bez dece) i 3-oje ispitanika živi s porodicom (jedna žena i 2 muškarca). Svi su pokretni i po sopstvenoj proceni, od zadovoljavajućeg do podnošljivog zdravlja s obzirom na godine; četvero ih je izjavilo da su im finansijski prihodi nedovoljni za život bez tuđe pomoći, petero je procenilo svoje prihode iznad prosečnih penzionerskih primanja a troje se niti žali niti hvali. Sem jedne žene drugi se ne žale na stambene uslove, domaćica je bez penzije a taksista, bez bilo kakvih redovnih promanja. Jedna žena ne krije zlostavljanje u porodici.

Zdravstveno stanje

Bogu mogu i treba da se zahvalim što sam kako tako na nogama. Mesto štapa po stanu se pomažem zidovima i nameštajem. Retko izlazim iz stana, slaba sam na nogama i ne osećam se sigurno. Šta bi da padnem, mogu se polomiti i onda sam završila s životom. Tešim se da će Bog prema meni biti, bar toliko obazriv, i da će mi staračke muke lako prekratiti (Vera);

Penziji sam se obradovala zbog povijenih leđa i bolova (Mila);

Stalno idem na preglede i kontrole kod ljekara, uzimam redovno lijekovekove, pazim na ishranu, sve radim kao po navijenom satu, oboje smo stari ali pokretni i sve radimo sami (Marija);

Ja ću živeti sto godina, ništa mi ne fali. Zabole me ruke, noge, leđa, to je na promenu vremena, a ćerka mi kaže da je to od ležanja. Pazi da nije... Kad ujutru na tv kažu da hronični blesnici ne izlaze iz kuće, ja ne izlazim. Ne gledam vesti da se ne nerviram, a preskačem i

sahrane. Cigare ne ubijaju, to lažu ovi sa televizije. Šta meni fali, pušim ne znam ni da izračunam koliko dugo i to po paklu dnevno (Ratiborka);

Zdravlje mi je dobro, imala sam čir na želudcu, bila sam u bolnici ali sad pijem lijekove, vodim računa o hrani i nije mi loše (Marta);

Palo se već više od godina nego teških bolesti. Svi pričaju, pa i doktori s televizije, da rad i kretanje podupire zdravlje, možda je i meni pomogao, i u ovim godinama se bez štapa držim (Živorad);

Osećam se zdrav, još vozim kola i tada sam najsigurniji (Radomir);

Zdravlje mi nije loše kada u ovim godinama ne trebam ničiju pomoć (Miloš);

Zdravlje mi je narušeno samo zbog velikog pranja na ruke, imam reumatične probleme a i zbog velikog sekiranja su nastali i problemi sa štitnom žlezdom. Ali to nisu bolesti za umiranje, tu su da opominju da se starost približava. Jezik me dobro služi, na njega se nikad nisam ni požalila a nije me nikad ni izneverio (Dara);

Šta mi fali? Zdravlje, fale mi pare da ga poboljšam. Ali kako sam zaslužio dobro ga ćeram. Kad se napijem bar spavam a kad ne mogu da zaspim samo na pivo mislim (Gorčin);

Što se tiče zdravlja u ovim već poznim godinama kada se bližim 80., ako izuzmemo već spomenuto dugotrajno bolovanje u mladosti, koje, hvala Bogu, nije ostavilo ni fizičkog ni psihičkog traga na meni i u meni, moglo bi se reći da je manje više zadovoljavajuće. Postoje, naravno, one prateće tegobe koje su pratilac ovog životnog doba. Nešto povišen krvni pritisak se reguliše odgovarajućim lekovima, vid koji pomalo popušta korigovan je naočarima – jednima za daljinu, jednima za čitanje (Vuk) i

Ne mogu se požaliti. Za sada me "dobro služi" i ne pravi veće probleme. U šali kažem da povremeno primećujem "govor tela" i da se trudim da razumem "nove poruke". Najviše me muči kako da razlučim šta je od toga "indikacija" za koju je potrebna medicinska intervencija a šta je "nova realnost" na koju se treba privikavati (Lazar)

Materijalne prilike

Imam svoj dinar, meni i ne treba puno, volim da pružim deci. Odvajala sam od penzije da im kupim igračke, al ne razumem se u to, pa bi im ćušnula pare (Mila);

Jadan je onaj koji nema svoj ćošak, imala sam nekad punu kuću i niko mi iz kuće nije izišao praznih ruku, svima sam davala, ne hvalim se ali sam bila omiljena u komšiluku. Kad sam došla ovamo to je ka u tuđ svijet. Srušeno i propalo, pustinja, svakih čuda me snašlo. Voćnjaci su još dobri, zemlja je plodna, ja od svega toga nemam ništa, radi ko šta stigne i koliko mu treba. A imala sam sve svoje (Marta);

Materijalno smo obezbeđeni, imamo penzije, neku ušteđevinu, dva stana i nema razloga da se stiskamo (Marija);

Zahvaljujući profesiji i položajima koje sam zauzimao, imam za naše prilike pristojnu penziju. Sa penzijom supruge, koja je radila punih 37 godina, mi imamo redovne prihode od oko 90. 000 dinara (ne računajući na još uvek poneki autorski honorar), pa se može reći da je materijalno stanje zadovoljavajuće. To nam omogućava da vrlo često dotiramo svoje sinove, čije materijalno stanje nije uopšte zadovoljavajuće. Živimo u sopstvenom stanu, koji smo otkupili kada je to bilo moguće i sada sa nama živi mlađi razveden sin (Vuk);

Pošto nam je vojska dala veliki stan, a deca su bila tada sa nama, nema se od penzije ni za platiti režije. Pomažu nam deca, ali imaju oni i svojih izdataka i problema. Penzija od tridesetak hiljada dinara nije dovoljna ni za prehraniti nas dvoje. Najveći problemi su mi finansijski. Pošto sam napunila i godine za penziju, normalno bi bilo, kao na zapadu, da mi društvo daje neku vrstu finansijske pomoći, obzirom da nikad nisam bila zaposlena a primanja su nam mala. Ne znam dokle ćemo moći ići i u selo da sadimo sezonsko povrće. A kako se ostaje danas bez posla, nedaj Bože da neko od dece ostane bez posla (Dara);

Vodoinstalaterski zanat i zaposlenost u voždovačkom komunalnom preduzeću su mi obezbedili posao i tu neku penziju sa kojom nikad niko

nije zadovoljan. Živimo skromno - verovatno taman tako kako i zaslužujemo. Ne zavidim ni onima kojima je već nekako, što se kaže, upala kašika u med (Živorad);

Sve sam davao na devojke i sve pare proćerdao. I sada se sećam pesme-jesenje su lile kiše..., Danas sam primio vakcinu - 150 grama slanine, 100 grama sjeničkog sira, 3 čeona belog luka i pola hleba i važi nedelju dana, tako da sam za pandemiju imun. Dobijam pare na kašičicu tako da više nemam da jedem. Neko umire od raka pluća ili... a ja ću izgleda od raka praznih džepova (Gorčin);

Porodični status (deca, zlostavljanje)

Nisam se nikad bunila, kad sam jednom to probala on je olabavio šaku i tako me udario preko usta da sam otok nosila dva dana. Naučila sam da ćutim i trpim. I pamtim. Ali nikad nisam poželela da mu vratim. Kad bih ostala sama sita bih se isplakala, dozivajući majku i pitajući je jel me zato rodila, da se ovako mučim? A onda bih se i njoj izvinjavala. Na sahranama sam svoju tugu utapala u opštu. Mogla sam da plačem, ridam, a da nikome ne bude čudno. Tako sam postala redovna na sahranama. Ne znam ni sama koliko njih sam ispratila na večni počmak (Mila);

Moji me uglavnom ili bar, dok još mogu nešto privrediti, ne sekiraju. Ja mislim da ne sekiram njih, a ko zna šta bi vam oni rekli (Živorad);

Melem za starenje i starost su, svakako, dobri odnosi sa decom. Oni se, međutim, uspostavljaju znatno ranije. Sada, kada su "tići uzleteli" i svako je na svom putu izvan roditeljskog doma, emocionalna bliskost je melem i kad su "tamo daleko" (Lazar);

Pušim i sada i pušiću dok sam živa. Moja ćerka i unučad ne puše cigare i ne mogu mi ništa, pušim i njima u inat. "A tu su vam i vrata" kažem im kad se posvađamo. Išle bi one kad bi imale da plate stan, al nemaju. Male im plate, ova najmlađa nema ni posao. Smetam im što im se mešam u život i komentarišem. Pa šta da

radim, neću valjda vođu da držim u ustima? Ja sam najstarija, treba mene da slušaju. I ja sam slušala svoju babu i dedu. Nemaju poštovanja za starije, ič. Nisu moja deca, pokazala bih ja njima, kao što sam njihovoj majci (Ratiborka).

Kako su doživeli penzionisanje

Sad mi je 89—ta a njen (bakin) izgub i svoje penzionisanje doživela sam kao dve neizlečive bolesti (Vera);

Penziji sam se obradovala zbog povijenih leđa i bolova. A i ljudi su se promenili, došli mladi, nenavikli na rad i s prezirom su gledali na starij (Mila);

Slobodno mogu da kažem da odlazak u penziju uopšte nisam doživeo stresno. Nastaje izuzetno plodan period rada u mom životu. Pored već jedne zavidne bibliografije, u ovih 12 godina objavio sam desetine radova u časopisima i zbornicima, ali i tri knjige, najnoviju u aprilu 2011. godine. Pored toga, osnovao sam jedno naučno društvo i bio vrlo aktivan u još nekoliko naučnih i stručnih društava. Sada sam i predsednik jednog od tih društava. Još uvek nemam tzv. penzionerske navike, kao što su, na primer, redovne šetnje sa penzionerima iz kraja ili igranje šaha u nekom od klubova za penzionere. Sve to, naravno, ne smatram lošim, ali za to još uvek nemam vremena. O smrti, priznajem, retko razmišljam (Vuk);

Neko padne u depresiju kad ode u penziju a ja kao da sam se ponovo rodila (Marija);

Penzionisanje degradira ljude u gradu, ne samo zbog primanja nego što možeš samo otići na pijacu, prodavnicu i čekati u redu da platiš račune. Ženama je malo drugačije, one po kući uvek nađu neki posao. Na selu se čovek dok god korača oseća koristan. Ako ne može raditi teške fizičke poslove može bar baciti kokoškama i stoki hranu (Miloš);

Najradije citiram jednog prijatelja koji kaže: "Ako su zdravlje i porodica u redu, penzija je OK". Okolnost da deca rade i zarađuju, da su postali "svoji ljudi", značajno ublažava "pad u prihodima". Pogled mi nije, još uvek usmeren na "daleku budućnost" i sebe još uvek ne vidim "u starosti". U šali kažem da sam tek pripravnik za "treće doba" i da još uvek nisam "ciljna grupa" za "društvenu brigu". Uostalom, i okolina me još uvek ne percipira kao "starijeg čoveka". Na penzionisanje gledam kao na "prirodan tok stvari" i "logičan sled" u životnom ciklusu. Ne smatram da je penzionisanje "smak sveta" i da nužno predstavlja "veliki gubitak". Tim pre, što mi moja profesionalna delatnost nije pružala "osećaj moći" koji proizilazi iz "institucionalne pozicije" ili poistovećivanja sa institucionalnom moći.

Postoje zanimanja kod kojih odlaskom u penziju nastaje "radikalni rez", kako u delatnosti, tako i u osećanjima koja se vezuju uz delatnost. Mislim da to nije karakteristično za istraživače društvenih fenomena kao i za moju profesiju. Veći problem od promene radnog statusa (penzionisanja) je proces društvene marginalizacije i isključenosti koji počinje sa penzionisanjem i eskalira sa starenjem. Naprosto, u našem društvu ne postoje "uloge za seniore" koje bi pružale priliku da se, nakon penzionisanja, ljudi ne osećaju "nekorisno" ili "odbačeno".

Penzionerske dane ili, kako sam ih u šali nazivao "carstvo slobode" sam zamišljao kao vreme u kojem ću uraditi sve ono za šta nisam imao dovoljno vremena dok sam svakodnevno odlazio na posao. Iako sam već četiri godine u "carstvu slobode", još uvek se nisam latio onih poslova za koje "nisam imao slobodnog vremena". Naprosto, još uvek sam bez "slobodnog vremena". Ponekad mi se učini da sam kao zaposlen imao duži godišni odmor nego sada kada sam osvojio "carstvo slobode". Mogu reći da sam još uvek "profesionalno aktivan" (Lazar);

Penzionisanje svoga muža, pošto moj posao domaćice traje i dalje, doživela sam kao promenu načina svoga života jer mi se stalno počeo motati oko ušiju i nogu. Ne mogu opušteno da pričam na telefon sa prijateljicama, ne mogu da se naviknem da je stalno

po kući i moj se život naglo promenio. Deca su porasla, školovala se i otišla svojim poslom, zasnovali su i svoje porodice. A ja sam dobila čangrizljivog penzionera pored sebe koji kao i većina odsluženih vojnika ne zna šta će sam sa sobom od viška slobodnog vremena. Dobrog je zdravlja i tek navršio sedamdesetu, mogao bi se nešto snaći i zaraditi ali nema od toga ništa (Dara)

Strah od samoće, bolesti i smrti

Dan počinjem onom šumadijskom a omakne mi se nekad od tuge i preko dana, a možda, i od dokonuka. Strah me nemoći i poniženja. Da je žena živa, sigurno bi me to manje mučilo. Ne bojim se smrti, bojim se onogo što me čeka do tog sudnjeg dana i bojim se Boga (Živorad);

Ubija me što mi je svaki dan isti, monoton, prije mi je svaki dan bio drugačiji, oni s kojima smo bili dobro su pomrli i sada nam sve više nedostaju. Osećam se usamljeno (Marija);

Ne plašim se ničega dok mrdam, ne mogu niže pasti, jedino u grob a on je svakom pisan. Ne bi volio da se mučim, da me neka teška boljka strefi a da pregorim kao osigurač danas bi potpisao tu Božiju poruku (Gorčin);

Ne bojim se ličnih nedaća (bolest, nemoć, usamljenost). Verujem da imam snage da se sa njima nosim i da ih stoički podnosim. Ne bih voleo da zbog mojih ličnih nevolja (bolest, nemoć, usamljenost) pate moja deca. Nadam se da ću imati hrabrosti i za rešenja u takvoj situaciji (Lazar);

Nemam strah ni od čega, ni od bolesti, osećam se zdrav, još vozim kola i tada sam najsigurniji, ne bojim se smrti, u ratu sam došao kući zbog žene i došli su partizani da me traže, pucali su kada sam bežao ali ni tada se nisam plašio smrti (Radomir);

Bolesti i nemoći se, naravno, plašim, ali mi to ne zagorčava život i ne sprečava me da nastavim sa svojim aktivnostima. U tom smislu, usamljenost mi je nešto potpuno strano. Još uvek ne

podnosim tzv. prazan hod, izgubljeno vreme koje može na neki koristan način da se upotrebi (Vuk);

Teško je ovo vrijeme i najviše se plašim da ne zanemoćam i da se ne mogu brinuti o samoj sebi (Marta);

Najviše me strah od bola, smrti sam vrlo brzo i dobro sam zakoračila prema grobu. Nikad me nije bilo strah smrti, da bolujem i budem u krevetu toga me strah (Marija);

Retki su oni koji mi navrate ili obiđu, a ne trebam nikome. Poradjem se svakome ko dođe da bar vidi jesam li živa, darovi mi nikakvi ne trebaju. Poštar s penzijicom mi je, možda, najčešći gost (Vera);

Kažu ljudi da je u starosti svaki novi dan kao praznik. Meni nije. Muž je bolestan i još nezgodniji. Ne može bez flaše, a ona će ga u grob oterati. Kad bi mi neko rekao da moram još jednom da se rodim, pre bih se ubila. Nisam ovako zamišljala život, kao jednu veliku tegobu. Izživela sam ga više iznutra, u sebi, nego spolja sa ljudima (Mila);

Umreti moraš, besmisleno je produžavati život u teškoj bolesti i nemoći za godinu dve. Zato se ne bojim ni samoće, bolesti niti smrti. Iz svog stana ne bih nikad otišao u starački dom da mi neko održava život koji, po meni, nije više život (Miloš)

Zadovoljstvo životom i smisao života

Čujem da postoje neke gerontodomaćice, meni bi one bile najpreča potreba. Razmišljam da zamolim centar za socijalni rad da i meni te službenice olakšaju malo život. Onaj koji je nešto više od drugih saznao, i kojega je ljubav prema svojim i drugima poslužila, uz zdravlje, je ono što obično možemo da poželimo i čemu se čovek može nadati (Vera);

Unucima sam se obradovala kao ozebo suncu. I nije se sin bunio što ih gledam, čuvam, a ja sam najzad osetila šta znači kad ti se neko iskreno obraduje i kada te voli. Oni su moj život sada. Za njih

bi sve uradila, ništa mi nije teško, čak ni sada kada su mi leđa povijena do pola i kada hodam uz pomoć štapa. Kad mi kažu "bako" kao da mi krila niknu. Potrčim, pa im mesim i sve pevam (Mila);

Ubija me što mi je svaki dan isti, monoton, prije mi je svaki dan bio drugačiji, oni s kojima smo bili dobro su pomrli i sada nam sve više nedostaju. Osećam se usamljeno, on se ne izjašnjava, brojimo koga smo izgubili što od neizlječive bolesti što od starosti. I familija se polako osipa, to je tako. Starost mi se nekad učini tako grozna, nisam ovakvu zamišljala, mislila sam da ću biti zadovoljnija i da ću i dalje putovati. Ko kaže da vrijeme liječi rane, ono je najveći ubica (Marija);

Poslije smrti muža za mene više nije postojalo muško. Bila sam vrijedna i mlada, prosili su me ali nisam dala ni da pričaju o tome. Taki mi je život bio, nesretan. Da sam na selu mogla bi gajiti kokoške i ovce, brati voće i čeprkati po vrtu, imala bi i za sebe i za druge. Život me nije štedio, odmoriću se kad umrem. Molim Boga da su mi djeca zdravo, to mi je jedina radost (Marta);

Imam sina, s kojim sam ostao da živim posle smrti moje životne sapatnice i saputnice. Imam srećom punu kuću, ali opet sam sam i u samoći se osećam oduzetim, nesposobnim, teško je ostati bez stopanice. Što me ostavi, ne kaže narod zalud da je bolje da prvo otputuje muž nego žena. Da žena drži kuću to sam tek sada do kraja razumeo. U životu nisam prošao kao pas kroz rosu. Ne znam da li je to kome uspelo. Kad me već terate moram reći da u podvlačenju crte ispod života mislim da sam ga proživio više loše nego dobro i da u tome nisam usamljen. Sloga u porodici me, možda, najviše održala, tu mislim i na moje sestre i sestriće koje ne bi hteo ni sada od srca da odvajam. Na kraju to želim i svakom čoveku, znanom i neznanom (Živorad);

Najviše volim ujutru kad ustanem da zapalim, pa uz kafu da gustiram nekoliko cigara. Najviše volim da ležim i gledam moje serije. Imam tv u svojoj sobi, a kad nema ništa rešavam osmosmerke. Nekad uzmem klupko vunice pa heklam natikače, pa ih onda param, tako mi prolazi vreme. Neću ništa da radim po kući,

dovoljno je što im šetam kera, a on budala me voli. I najviše volim kad sam bolesna (Ratiborka);

Možda je najznačajnija stavka u tom zadovoljstvu očuvana socijalna mreža, neprekidna radoznalost, praćenje događaja iz svih onih oblasti u kojima sam se ogledao i sl. Redovno, npr. posećujem ustanovu u kojoj sam najduže radio, iz mnogih ustanova dobijam pozivnice za otvaranje izložbi, književne večeri, koncerte i sl. U svakom slučaju, ostao je veliki krug prijatelja, koji bi mogao da se meri brojem telefona iz ličnog telefonskog imenika. O tome bi se mogao napisati lep esej. Smisao života je u samom životu, u njegovoj raznovrsnosti, njegovoj nepredvidivosti, njegovoj dinamici, njegovim izazovim (Vuk);

Dok mi vid nije oslabio mogao sam voziti auto i čitati. Tada sam vreme sadržajnije trošio. Šta je život kada ima mnogo više onih koji su pod zemljom nego onih koje možete sresti ili čuti. Živimo u svetu na koji ne možeš uticati, možda svega 10% čovek može promeniti, najvažnije je izbegavati belaje (Miloš);

U šali kažem da je radoznalost moje pogonsko gorivo i da mi je to opredelilo i životni put i profesionalnu karijeru. Osećaj smirenosti i zadovoljstva je rezultanta nekog razvojnog životnog ciklusa koji ispunjava "namireni ego" profesionalnim i životnim postignućima ali, čini mi se još i više, porodična harmonija i razvoj i uspesi potomaka. I na kraju, čini mi se da je taj **evolutivni životni ciklus**, nekakav smisao života. Ili, kako to pesma kaže: "Gde ja stadoh, ti produži...". Pravi osećaj radosti je ako se deci ukazuje budućnost lepša i bolja od onoga što smo mi uspeli da im pružimo (Lazar);

Da je majka znala kakav ću čovek biti zamakla bi me (Gorčin);

Kada danas sagledam mom "radni vek" domaćice i brižnice o deci i suprugu onda shvatim da su to bili dugi radni dani i godine za koje mi niko nije uplaćivao doprinose i zato danas nemam penziju niti svoj dinar (Dara).

Saveti za duboku starost

Uspešnost u prilagođavanju promenama je, čini mi se, ključni uslov za održivu aktivnost u starenju.

*Težnja da se "održi kontinuitet", kao da se ništa nije desilo (ili se ne dešava) je "nemoguća misija" jer, **promena je jedina izvesnost u starenju**. Treba sa tim živeti i uspešno se prilagođavati (Lazar);*

Nikad nisam imao, tako ni sada, osećaj da sam star. Uvek sam radio gimnastiku, sada samo jedanput nedeljno ali kada ima snega onda se trljam snegom ili se u kupaćim gaćama izvaljam na terasi po snegu. Umivam se hladnom vodom do pojasa, to me naučio jedan Nemaac. Penjem se po dve stepenice, ako se vozim gradskim prevozom nikada ne sedim, idem često na pijacu da tamo kupujem voće i popričam s ljudima. Volim da se prošetam po gradu i da se šalim, smejem i prepričavam viceve. Svađam se jedino sa televizorom (Radomir);

Sve je dobro dok smo u cipelama, do tada živimo, kada prestanemo hodati onda kao da više ne živimo (Marija);

Obavezno spavam svako popodne, a uveče opet prilegnem da gledam tv. Treba se odmarati. Šta da radim nego da ležim po ceo dan, ja sam u penziji. Treba sebe voleti, ko nije za sebe, nije ni za druge (Ratiborka);

Da bi se dočekala aktivna i duboka starost treba biti uvek u pokretu, rano ustajati, rano spavati, uzimati lekove i obroke u toku dana, šetati i družiti se sa ljudima, pričati, pričati i smeјati se uprkos problemima (Dara);

Priče iz našeg uzorka, samo pridodaju mogućnosti za dalja istraživanja, razumevanja i analize kao i odgovore na postavljena, i na pitanja koja se i dalje nameću: ne samo koliko nego i kako živeti? Da se život produžava i da je sve više starih u ukupnoj populaciji obaveštavaju nas podaci demografije i statistike. Iskreni pojedinačni životopisi mogu pomoći u razbistravanju odgovora na složeno pitanje:

kako, jer bez obzira koliko pokušavali da osećaje, stavove, doživljaje, vrednosti, zadovoljstvo i sl. merimo i pretvaramo u kvantitet, bojimo se da ćemo tako ostati uskraćeni odgovorom za kvalitet života u starosti.

Kratak osvrt na izvorne reči naših sagovornika daje prostora da se sagledaju pojedinačni životi ali i porodični i društveni uslovi: detinjstva, školovanja, odrastanja, radnog veka, porodičnih prilika i života posle penzionisanja. Primera radi, od 12 ispitanika 9 ih ima iskustvo i sećanje Drugog svetskog rata, koje im nije samo prekinulo školovanje nego i ubrzalo odrastanje, ovaj poslednji da i ne pominjemo. Njih petoro je ostalo bez jednog ili oba roditelja. Ne može se zaobići pitanje: koliko je ta društvena okolnost uticala na celi život naših sagovornika pa i na kvalitet života u starosti (i sami su se u razgovoru vraćali na taj neprežaljeni gubitak)? A svi oni, preživeli su strahote događanja od devedesetih godina prošlog veka, među njima ima i izbeglica. Sve što smo čuli, od onih "kojima je dogorelo do nokata" a koji nisu pristali da do kraja obelodane svoje nevolje, i ono što smo zabeležili od ispitanika i podelili sa čitaocem podstiče na razmišljanje, na delovanje, istraživanje i postavljanje mnogih pitanja - kako da produženi životni vek učinimo dostojnim življenja.

Indikatore od koji smo krenuli u prikupljanju životnih priča, uslovno, možemo preinačiti u primere koji ilustruju način života naših sagovornika.

Najbolji primeri fizičke aktivnosti, dugovečnosti i smisla života u nemirovanju su Radomir i Marta, iako žive sami i ne mogu se pohvaliti materijalnim bogatstvom ne predaju se ni godinama ni strahovima. Radomir se zahvaljujući dobrom zdravlju, fizičkoj aktivnosti tokom celog života, optimizmu i nakon što je u 87-oj godini ostao udovac, bori protiv tuge i usamljenosti.

Neodustajanju od života u dubokoj starosti i **usamljenosti** uči nas Vera. Koliko li je starijih usamljenih kao ona kojima ni poštar ne pozvoni na vrata? Da li i oni zamišljeni, pred krajem života, dozivaju mrtve i preturaju iste misli o svojim pokojnicima?

Junačko trpljenje i požrtvovanost porodici, uprkos nasilju tokom celog braka, provejava kroz celu Milinu priču kojoj su unuci postali smisao života u starosti. Mnoge priče smo čuli, a koliko ih je nepoznatih, koji se stide da priznaju zlostavljanje i alkoholizam ukućana.

Primeri funkcionalne samostalnosti, materijalne sigurnosti ali i **monotonosti** penzionerskih dana su Marija i Miloš. Iako je Marija s radošću dočekala penziju protokom vremena je shvatila da joj se život pretvorio u rutinu domaćice i postao monoton do neizdržljivosti.

Dara predstavlja **domaćice**, koje su kasno shvatile, da im je život bio posvećen više porodici nego sebi samima. Imati na raspologanju jednu penziju za dvoje, minimalnu ili nikakva primanja kao Gorčin to znači biti osuđen na teško preživljavanje bez tuđe pomoći ili milostinje. Zависи ko je pruža. Koliko li je ljudi, a neke od njih smo uzalud molili da dam ispričaju svoju priču, koji traže ostatke hrane ili odeće po đubrištu?

Ratiborka je najbolji dokaz **višegeneracijske (ne)saradnje** u neodgovarajućem stambenom prostoru. Ona ne odustaje od borbe ni sa najrođenijima. Skučen životni prostor, materijalna oskudica i generacijski jazovi "oštre jezik" i ona se ne predaje ni svojim potomcima. Ima odgovore na sva pitanja, nudi iskustva i savete, posebno, kada ih niko ne traži. U nauci je poznato, a Ratiborka to i potvrđuje, da interesovanje za druge osobe, pa i najbliže, slabi a sve više raste za sebe.

Živorad potvrđuje koliko **udovištvo**, pored pune kuće, vodi u usamljenost i strah od nemoći.

Gorčin pripada onima koji su, svesni svoje sudbine **gubitnika** ali i svog udela u tome. Mučna situacija je videti starije, koji se teturaju od starosti i alkohola ispred prodavnica moleći prolaznike za dinar da bi se "ogrejali" pivom.

Marti, iako **izbeglica**, ponos ne dozvoljava da pokaže koliko pati za "onim tamo".

Vuk i Lazar predstavljaju deo penzionera, koji zahvaljujući svojim profesijama, radoznalosti i nemirnom duhu nastavljaju svoj "radni" vek i uživaju u **vitalnoj kreativnosti, nepokidanim socijalnim kontaktima** i, što je, najvažnije u skladnom porodičnom okrilju.

Čitaoc može biti zavaran da su sve priče i načini života naših ispitanika ovako jednostavni.

Iako su svi, na neki način pominjali zdravstvene probleme, u velikoj meri bolesti prihvataju kao normalanu posledicu starenja i neizbežnost i da ih bolesti opominju na krštenicu.

Da socio-ekonomski status (prihodi, stanovanje, socijalno okruženje, obrazovanje i zanimanje) doprinose u dobroj meri kvalitetu života nakon penzionisanja govore priče: Vuka, Lazara, i Radomira pa i Živorada na jednoj strani; Miloša, Marije, Mile, Vere i Ratiborke na drugoj i Dare, Marte i Gorčina na trećoj strani. Naime, zanimanje tj. vrsta posla kojom se neko bavio ne utiče jedino na visinu penzije nego i na mogućnost nastavljanja profesionalne aktivnosti i nakon prestanka radnog veka. Postoje tzv. službenička zanimanja posle kojih ljudi teško podnose penzionisanje i ne mogu se prilagoditi višku slobodnog vremena. Ako nemaju decu i unučad da popune tu prazninu oni svoju dokolicu i svakodnevnu rutinu zbivanja smatraju monotonom i nepodnošljivom. Gubitak statusa i uloga odlaskom u penziju, mnogima donosi veći problem od smanjenje primanja? Socijalni kontakti sa kolegama "potvrđuju" i vrednovanje samog sebe.

Miloš se u svojoj iskrenoj priči ne žali na godine niti izdaje svoja mudra životna opredeljenja, smatra da penzionisanje u gradu degradira ljude, pogotovo, muškarce. Malo govori ali je pravo zadovoljstvo čuti sve što kaže. Životu prilazi objektivno, realno i smirenomudro shvata svoju (monotonost života) a ne štedi ni društvenu stvarnost rečima: *"Pita li se iko kome će tolika nepotrebna zanimanja, time praviš teret porodici, državi i njima samima. Čovek s diplomom, kojoj nije dorastao, umisli da nešto zna a ne zna. Šteta od neplaniranog obrazovanja je najveća"*. Da li znanje, uvek dobro dođe ili doprinosi ponekad nerviranju zbog tuđih gluposti, kako kaže

Miloš? Treba li obrazovanje, uprkos svemu, posmatrati i kao faktor boljeg razumevanja događaja oko sebe i savladavanja određenih prepreka i prilagođavanja novim uslovima življenja? Da životno iskustvo može, i bez formalnog obrazovanja, poslužiti lakšem suočavanju s novonastalim situacijama upućuje Martina priča.

Specifičnosti zemljoradnika i zanatlija, za koje Miloš misli da su jedina prirodna zanimanja, jeste da oni bez obzira na penzionisanje nastavljaju s aktivnostima dok ih "noge služe". Profesije koje mogu biti u "povlaštenom" položaju nakon penzionisanja su, umetnici, književnici, naučnici i neki lekari (u zavisnosti od specijalizacije) i... jer mogu nastaviti s radom dok ih zdravlje i motivacija služi. Međutim, ni u jednom trenutku ne zaboravljamo ni individualne navike i intresovanja koja obeležavaju celokupan život i koja se tokom života razvijaju. Uobičajeno mišljenje da stariji najviše vole da su u društvu svojih vršnjaka po parkovima i klubovima za stare opovrgavaju mnogi univerzitetski profesori koji okupljaju svoje bivše đake oko sebe. Oni, kojima to ne uspeva tuguju za društvom i razgovorima u fakultetskim slušaonicama.

Postoje i stariji kojima se druženja iscrpljuju u razgovorima o "dobrim starim vremenima", kritikama omladine, prepričavanjima serija (njih, bar, ima na pretek), pogotovo im je omiljeno rešavanje političkih, stranačkih pa i svetskih problema.

Iz priča proizilazi, kao i iz nekih ranijih istraživanja, da uz zdravstveno stanje, materijalne prilike i obrazovanje, porodični status i odnosi sa decom su, ipak, osnovni pokazatelji kvaliteta života u starijem dobu. (Podgorelac, 2008)

Žene, bez obzira da li su bile zaposlena ili su celi život obavljale poslove domaćice, na lakši način podnose prestanak radnog veka. Izgleda da su lakše prilagodljive pronalaženju kućanskih poslova, pogotovo ako imaju unučad, za koju im nije nikad ništa teško uraditi

Potrebno je podsetiti i na probleme srednje generacije koje se nalaze u "sendviču" između ostarelih roditelja i dece koja su završila školovanje a nemaju zaposlenje. Ima i situacija u kojima su penzije starijih velika ispomoć u kućnom budžetu.

Kako stari žive, iako smo, namerno birali uzorak da jedna od odrednica bude dominantna, pokazuje da su odnosi u porodici, materijalno stanje, uz zdravlje i vrstu zanimanja, prevashodni u proceni zadovoljstva i smisla života. Obrazovanje, radoznalost, dobro zdravlje, stambene i finansijske mogućnosti uz skladne odnose u porodici imaju najznačajniju ulogu u tome: kako se živi starost?

Poznato je da su odnosi u porodici i sa decom posledica ranijeg života ali nije redak slučaj da se roditelji smatraju "vlasnicima" svoje dece, što se očituje u krizama i narazumevanju tokom celog života, pogotovo, kada roditelj ostari i shvati da dalje ne može da "komanduje" svojom poodavno odraslom decom. Smisao životu u starosti, makar i prividno, olakšavaju deca i unučad. I većini naših sagovornika daju osećaj ispunjenosti života.

Usamljene, siromašne i bolesne izbeglice su posebna kategorija starijih koji često stanuju u memljivim, mračnim i hladnim podrumima ili vešernicama, gde nemaju mogućnosti ni sredstava da se dovoljno ogreju. I takvi su ponosni i ne žele da se sazna za njihov položaj. Gubitak doma i zavičaja prati i gubitak prijatelja i komšija što uvećava potištenost, usamljenost i dovodi do gubitka samopouzdanja.

Oni slabog zdravlja, usamljeni, bez porodice i prijatelja pokazuju da starost ne donosi ni mir ni spokoj. Neizlečivu usamljenost i prazninu ne mogu, uvek, popuniti niti ublažiti ni Verine knjige.

Jedino od njih teži život i starost provode stariji koje porodica, srodnici ili različito osoblje u institucijama u koje su smešteni zlostavljaju, socijalno izoluju, fizički napadaju.

Da li se za Milu može reći da je živela bez ličnog udela u životu? Na žalost nije ona jedina koja podvlačeći crtu kaže da je zamišljala drugačiji život i da bi se pre ubila nego što bi još jedan takav život proživela.

Možda, naši ispitanici ne "priznaju" da se plaše smrti jer su ispunili svoj život ili ih je, u dobroj meri, život namučio pa u smrti vide odmor?

Razumljivo je, da su mnogi naši stariji sugrađani imali preča posla od razgovora sa nama, pa su i mnogi naši pokušaji bili bezuspešni. Nismo

privoleli ni one, koje, gotovo, svakodnevno vidamo oko "kontejnera" niti one za koje znamo da trpe nasilje od svoje dece i unučadi. A o onima iz staračkih domova znamo, manje više sve, iz sredstava javnog informisanja, pa su njihove životne priče, ovom prilikom, izostale.

Istraživanja i zvanični statistički podaci ukazuju da je visok procenat starih koji žive u veoma lošim stambenim uslovima, skromnih penzija koje nisu dovoljne ni za preživljavanje, mnogi su ispod granice siromaštva. Nisu retki, iako mnogi to kriju, koje najrođeniji zlostavljaju, zapostavljaju i čekaju kraj u socijalnoj izolaciji. Pitanje je koliko je "nevidljivih" starih ljudi koji u samoći provode dane a nisu obuhvaćeni bilo kojim vidom socijalne i zdravstvene zaštite. O stanju ostarelih i nemoćnih u opustelim i zakorovljenim selima i zaseocima ovom prilikom nije bilo reči. Ne zaboravljamo njihovu tugu zbog napuštenosti od svijuu, o tome nas obavještavaju napisi u crnim hronikama i retka istraživanja.

Ove "priče" iz prve ruke ostavljaju otvorenim brojne prostore za dalja istraživanja, razmišljanja i analize: kako stariji ljudi žive, kako bi trebalo da žive? Šta im je smisao života... ? A da je: *Najvažnije u životu je zdravlje i da se nečim baviš, da radiš i ne zavisiš od drugih. Jadan je onaj ko gleda da mu drugi pruži a i onaj koji nema nikoga svog. Imaš neku utjehu u životu ako s nekim podijeliš muku, mudro savetuje, ona koja je ostala rano bez roditelja, nije imala prilike za školovanje, sudbina joj nije bila naklonjena ni u mladosti a život dotrajava u izbeglištvu.*

3. Neki primeri kreativne vitalnosti starijih

Brojni su oni koji su ispunili svoju životnu misiju i vlastitim primerom pokazali – ne samo koliko nego i kako živeti. Podsećanje na, samo neke svetionike prošlosti i naše žive legende je, naš veoma pristrasan izbor, ali ono čemu nas je podučio Meša Selimović je da: *"Testijom ne možeš zahvatiti cijelo more, ali i ono što zahvatiš i to je more"*.

Svi oni ne samo da su se imali "rašta roditi" nego i zašto dugo poživeti.

3.1. Iz sveta

U 94-oj godini **Bertrand Rassel** je pokretao međunarodne mirovne akcije;

Džordž Bernard Šo je napisao pozorišni komad "Basne iz starih vremena" u 93-oj godini;

Emon de Valera bio je na dužnosti predsednika Irske u 91-oj godini;

Pablo Pikaso je radio crteže i gravire u 90-oj godini;

Viktor Frankl je u 90-oj godini napisao svoju poslednju knjigu o čovekovoj potrazi za smislom verujući u "bezuslovni smisao života";

U 89-oj godini **Artur Rubinštajn** je priredio jedan od svojih najvećih recitala u njujorškom Karnegi holu;

Albert Švajcer se u 89-oj godini nalazio na čelu bolnice u Africi;

Pablo Kazals je u 88-oj godini priređivao koncerte na violončelu;

Mikelandelo je u 88-oj godini projektovao crkvu Santa Marija delji Anđeli;

Konrad Adenauer je u 88-oj godini bio kancelar SR Nemačke;

Koko Šanel je bila na čelu svoje modne kuće u 85-oj godini;

U 84-oj godini **Somerset Mom** je napisao "Gledišta";

Vinston Čerčil je u 82-oj godini napisao svoje delo u četiri toma "Istorija naroda engleskog jezičnog područja";

Lav Tolstoj je napisao "Ne mogu da ćutim" u 82-oj godini;

U 81-oj godini **Johan Volfgang fon Gete** je završio "Fausta" a komičar **Džordž Berns** je dobio svog prvog "Oskara" za ulogu u filmu "Čistači obuće" u 80-oj godini.

3.2. Naši

Naša "duhovna i kulturna lična karta" kojoj je dovoljno samo jedno (ime ili prezime).

Patrijarh Pavle (95), čije ime izgovaramo sa strahom svetiteljskih imena a "Niko nije govorio manje, a da je rekao više".

Paja Jovanović (98), je do kraja ostao dosledan odbrani klasičnog slikarstva čije slike ukrašavaju galerije širom sveta.

Uroš Predić, oslikavanjem carskih dveri, ikonostasa i hramova zaduživao je ovozemaljski svet i u dubokoj starosti (96) bio pun energije i vedrine.

Desanka Maksimović (95), koja je za života zaslužila da prisustvuje otkrivanju vlastitog spomenika.

Ljubica Cuca Sokić (95) je do poslednjeg časa sa kičicom pokazivala svoju raskošnu i nezaustavljivu darovitost.

Milan Konjović (95), je svojim majstorstvom zaslužio vrhunsko mesto u istoriji srpskog slikarstva. A svoje "miljenice" darovao je Somborcima.

Vasa Čubrilović (93), slavni sintetičar istorije naroda ovoga podneblja.

Slobodan Jovanović (89), je visoko uzdigao srpsko ustavno pravo pred čijim naučno-pravničkim i historiografskim stilom su, mnogi začutili a osuđenost na državnštvo mu je najviše došla smirenomodre glave.

Milorad Bata Mihailović (88), nije savijao "kondorsko" platno niti odustajao od kista do kraja života.

Čudotvorni **Nikola Tesla** (87), "izmislio je struju" i osvetlio svet upisavši se u velikane, čiji svemoćni dar i izumi se i danas istražuju.

Ksenija Atanasijević (87), je prva žena koja je doktorirala na Beogradskom univerzitetu i svojim radom je obeležila dobar deo srpske filozofije.

Mihailo Marković (87), desilo se da je neposredno pred smrt objavio dvotomno delo "Juriš na nebo" u kojem se detaljno setio svog bogatog životnog puta.

Dejan Medaković (86), istoričar umetnosti i veliki erudita u bolničkom krevetu u poslednjim danima života ovekovečio je prijateljstvo iz mladosti "Iz tmine vraćam prijatelja".

Dušan Trbojević (86), pijanista i kompozitor je do kraja života punio koncertne dvorane svojim fascinantnim i beskompromisnim interpretacijama.

Retorski obdarenog i omiljenog profesora **Mihaila Đurića** (86) smo, nažalost, pri samom završetku ove studije, morali preseliti iz živih legendi.

Miloš Crnjanski (84), pripadao je romansijerima i pesnicima najvišeg reda, njegove reči: "Ima seoba. Smrti nema!" znamo svi.

Ivo Andrić (83), vanvremenski i jedini naš nobelovac čija dela su stene koje nas i dalje teraju na najdublja preispitivanja i samospoznanja.

Radomir Konstantinović (83), nije se zaustavio samo na "Filozofiji palanke".

Dragoslav Avramović (82), do kraja života je spašavao i uspevao da povрати vrednost propalom dinaru.

Isidora Sekulić (81), "apostol samoće, iskusni putnik, savršeni sabesednik širokih književnih vidika i muzike reči, najsjajniji stilista i poznavalac devet jezika" nekoliko dana pred kraj života izrekla je svojoj lekarki: "Ne treba mi bolnica. Samo mi nemojte dirati hartije u mašini i oko mašine, jer posle neću znati gde sam stala".

Mihailu Pupinu (81), je nauka bila život do kraja.

Stevan Raičković (79) poeta prirode, usamljenosti, tišine i "Kamene uspavanke" okamenio je i sačuvao sebe od zaborava.

Milutin Milanković (79), njegove doprinose i domete u naučnom proučavanju čoveka i kosmosa jedva da bi i najposvećeniji njegovom delu mogli pobrojiti.

Miloš Đurić (75), proneo je zastavu helenizma i etike, ostalo je zapamćeno njegovo nepotpisivanje poslušnosti nemačkoj okupaciji Beograda 1941. i odgovor kolegi kompozitoru "Lako je tebi. Ti u diple sviraš, a ja studentima etiku predajem"!

3.3. Žive legende naših nauka i umetnosti

Oni koji našu nauku i umetnost, još uvek, raduju i dalje zadužuju naše živote.

Veselinovići (Branka i Mlađa) "zagazili" su u desetu deceniju života i ne zna se gde više isijavaju: profesionalnim umećem ili humanističkim marom.

Marija Crnobori je u svojoj 93-oj godini promovisala, ne samo svoj "Životić".

Dobrica Ćosić u 90-oj godini u "Tuđem veku" zasvodi svoje kapitalno književno delo.

Voja Čolanović u 90-oj godini, koliko nam je poznato, je među najstarijim autorima koji je poslednji Sajam knjiga obogatio svojom "Odom manjem zlu" i osvedočio da mu nije presušilo pero.

Svojim kolegama može se pridružiti i **Mira Stupica** koja u 88-oj godini ne posustaje ni u glumi ni u pisanju svog životopisa, i ne samo njega.

Vladeta Jerotić, 87, njegova smirenomudra reč, napisana i izgovorena, izaziva duboko poštovanje i poverenje u sve što je radio i radi.

Petar Omčikus, "slikar života" u 86-oj je, posle izložbe "Neprolazna mladost", otvorio "galeriju Fondaciju Kosara Bokšan i Petar Omčikus" u Beogradu sa više od 350 dela ovog umetničko-bračnog para.

Milorad Ekmečić, 83, pregalački i "majstorski" sintetizuje našu novovekovnu istoriju.

Mudrost **Svetozara Livade**, 83, udružena sa energijom i smelošću ostavlja neizbrisiv trag na sve one kojima se obraća, vraća veru u pravdu i istinu čuvajući "čovjeka u sebi".

Jovan Ćirilov, 80, je svojim sveznanjem odavno skrenuo pažnju i dan-danas zadivljuje javnim nastupima i pisanjem.

Svetlana Velmar Janković, 78, nadmoćnim darom i dalje neumorno zida "Kapije Balkana".

Vladimir Ajdačić, 78, još izgara i gospodari brigom nad posledicama osiromašenog uranijuma.

I da citiramo onoga kome je mesto među slavnima, a koji je reagovao na otpisivanje starih rečima: "Zar je **Homer** bio okovan kada je pisao Ilijadu i Odiseju. Zar je pesnik Simović led okovani, šta je sa **Dragoslavom Mihailovićem**... zar je slikar **Tikalo (Mihajlo Đoković)** led koji izbacuje svaki dan po jednu sliku koja vredi skoro dvadeset hiljada evra. Zar je star Siniša Pavić koji izbacuje serije kao mađioničar karte iz rukava, zar sam ja (**Puriša Đorđević**, prim. autora) star sa 87 godina kada sam upravo završio divan film sa još lepšim naslovom: "Plašim se da neću biti jasan"... Zar je **Milena Dravić** ostarila, sa divnim ulogama na filmu i u pozorištu? Zar je stara **Ružica Sokić, Branka Petrić?**... Zar muzika i stjuardese, pisci, pa i ja, mogu da ostare, čak i kada su stari" (Politika, 19. novembar 2011).

Naši univerzitetski profesori i naučnici koji su zadobili svetsku slavu doprinosima svojih nauka i danas ne posustaju. Njih ne izdaju ideje ni energija za preduzimanje ozbiljnih naučnih poduhvata.

Odustali smo od pokušaja da imenujemo mnoge velikane vlastitih nauka da se ne bismo ogrešili o one koje ne bismo smeli izostaviti niti zaboraviti. Za njih se, bar, ne bi moglo reći da život dotrajavaju nego više da služe za primer drugima kako da "izgaraju" u životu, nauci, profesiji i struci. Oni, zaista, svojim pregnućima grabe od života dokle god ga imaju. Izgleda, da se jedino plaše da ih život neće poslužiti onoliko koliko zamahuju svojim ambicijama. Da su neumorni u svom radu i danas govore njihova objavljena dela i javni nastupi na tv, okruglim stolovima i naučnim skupovima. Mnogi mladi im mogu zavideti. Drugi, koji sebe smatraju još mladima, posle susreta i razgovora s njima, odlaze obogaćeni nekim novim saznanjem i životnim iskustvom.

Zaludni su, zaista, pokušaji obezvređivanja onih koji su stvaralački vitalni bez obzira ko i kako im broji godine. Koliko li je onih čija su dela posthumno zavredila opštu pažnju i zasluženno sećanje.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

*"Oduševljen sam što mi čak i u ovim godinama
padaju na pamet izvrsne ideje,
za čiji razvoj i ostvarenje bi bio potreban
još jedan život"*

Johan Wolfgang Gete

Srbija je, kao i mnoge zemlje sveta, suočena s ozbiljnim problemima starenja stanovništva. Preliminarni podaci najnovijeg popisa stanovništva dramatično o tome govore a demografiji navode neke razloge povećanog broja starih: nešto primetniju zdravstvenu zaštitu, društveno-političku nestabilnost, socio-ekonomske promene i ekonomsku stagnaciju zbog koje su mladi emigrirali, pogotovo devedesetih godina, u druge zemlje, ratove u okruženju i izbeglištvo, propadanje preduzeća, povećanje nezaposlenosti i siromaštva što se odrazilo i na pad nataliteta. Nezavidni materijalni položaj starih je odavno drugo ime za granicu siromaštva (gotovo četvrtina starih živi ispod granice siromaštva). U najgorem položaju su oni koji žive sami i staračka domaćinstva.

Usamljenost, bolest, beznađe i, nažalost, sve češće različiti oblici nasilništva nad njima su verni pratioci starosti. Ali, starenje stanovništva ne zahteva samo reformu penzionog, zdravstvenog i sistema socijalne zaštite i pomoći, nego i novi pristup starenju.

Obično se 1. oktobra na Međunarodni dan starijih setimo da je i Srbija zemlja starih ljudi među kojima je veliki broj osoba bez pomoći društva i podrške porodice.

Svakodnevno iskustvo i naučna istraživanja, pa i ovo naše isuviše skromno, pokazuju da čovek može, uz različite aktivnosti, dugo očuvati mentalnu svežinu i psihičko zdravlje i lakše pronaći smisao življenja. Kako kreativnost i sposobnost učenja mogu biti očuvani do duboke starosti svedoče poznate ličnosti iz prošlosti i naši savremenici koji pišu, slikaju, istražuju i u poznim godinama života, kao i polaznici "univerziteta za treću dob" u svetu i kod nas. Probleme starijih treba sa društvenih i naučnih margina pomeriti ka brizi onih

koji su odgovorni za sigurnost i način života svih građana bez obzira na dob i pol, zanimanje i poreklo ...

Prilike (društvene i materijalne) u kojima stari žive su različite što utiče na: njihovo zdravstveno i finansijsko stanje; način trošenja penzionerskih dana; odnos porodice i okoline prema njima (od uvažavanja do zanemarivanja i zlostavljanja) kao i na predrasude da su stariji ljudi na teret porodici i društvu. Mnogi naoko beznačajni postupci društva i porodice omalovažavaju starije i ubijaju ono ljudsko u čoveku.

Starenje društva utiče na socijalne, političke, ekonomske, zdravstvene i obrazovne aspekte života. Samo po sebi se razume da ako čoveku, bilo šta u životu pomaže onda je to znanje i obrazovanje. Početkom devedesetih godina XX veka veliki broj univerziteta u svetu nudio je kurseve u oblasti gerontologije i posebno obrazovne gerontologije koji su obuhvatali probleme: obrazovanja starih, socijalni rad, sociologiju, psihologiju, slobodno vreme i rekreaciju, upravljanje zdravstvenim i obrazovnim ustanovama. Postoji brojna literatura, u svetu i kod nas, o učenju starijih a inicijatori osnivanja Univerziteta za treću dob saglasni su da je obrazovanje u tom dobu "*način postojanja*" odnosno da je tesno povezano sa "*kvalitetom života starijih ljudi*".

Starost odavno nije samo lični ili porodični problem nego društvena pojava koja privlači pažnju savremenog sveta, kako da čovek kroz aktivnosti što duže očuva fizičko i mentalno zdravlje i lakše nađe smisao življenja i nakon penzionisanja. Mnoge nauke: antropologija, filozofija, medicina, biologija, demografija, psihologija, andragogija, sociologija, gerontologija, socijalna politika, kriminologija, i dr. zaokupljene su problemima starijih osoba. Na jednoj su strani pitanja vezana za sve duži život i penzionerski staž i mogućnosti starih da, uz kulturno-obrazovne delatnosti i rekreativno-zabavne aktivnosti, učine život kvalitetnijim a na drugoj, su strahovi i brige starih od nemoći, siromaštva, bolesti, usamljenosti i zlostavljanja.

Kako žive stariji u širem području Beograda, pokušali smo, prikazati kroz 12 autentičnih životnih priča odabраниh na osnovu nekoliko indikatora: zdravlja, porodičnog statusa, materijalnog stanja, profesije, obrazovanja, izbegličkog statusa, nasilja u porodici i usamljenosti. Jasno je da su izdvojene odrednice uslovne jer su mnogi činioци izukršтani i isprepleteni. Najstarije su bile reči ispitanika koje su, u najvećoj meri, odredile sadržaj ovog rada. Njima nismo ništa ni dodavali ni oduzimali. Izmenili smo im samo imena.

Iako smo prednost dali kvalitativnom pristupu u istraživanju starenja i starosti nisu izostavljeni podaci zvaničnih statistika i kvantitativne metode, što ukazuje na neophodnost korišćenja različitih metoda i izvora u istraživanju problema starosti. Jedino se kvalitativnim pristupom može doći do veoma osetljivih i prikrivenih podataka o pojavi, koji pored ostalog, služe za usmeravanje budućih istraživanja. Analiza životnih priča omogućuje bolje razumevanje uslova i načina života odnosno razbistravanja kompleksnog fenomena: ne samo koliko živeti. U odgovoru na ono: kako živeti – ostaje nam suočavanje s ličnim, porodičnim i društvenim (ne)prilikama življenja.

Samo uz odgovornosti i podršku društva i porodice moguće je prići odgovoru na pitanje: kako život u starosti učiniti ljudskim.

Primeri brojne vitalne kreativnosti starijih, u svetu i kod nas, govore da su zaludni pokušaji onih koji obezvređuju njihovo stvaralaštvo i kvalitet bez obzira ko i kako im brojao godine.

Teško se mogu očekivati promene u socijalnoj zaštiti i institucijama, koje se brinu o starima, bez poboljšanja opštih društveno-političkih i socio-ekonomskih mogućnosti i formiranja društvenih vrednosti. Istraživanja gerontološke problematike su često sumorna i ovaj rad je obojen saosećanjem sa onima koji su: stari, bolesni, usamljeni pa i zlostavljani. Oni koji se (samo)voljno odriču vlastitog života čine to s debelim razlogom, taj razlog sigurno ne leži u kvalitetu života. Trudili smo se da prikazemo i onu drugu, vedriju, aktivniju i sadržajniju stranu starosti. Rezultati i priče naših

sagovornika (da li zbog našeg načina njihovog izbora) ne deluju toliko depresivno, potišteno, potonulo niti bolesno.

Aktivnosti (fizičke i mentalne) su dobrodošle za onoga ko može i hoće (objektivne i subjektivne mogućnosti) ali šta će oni stariji koji su prikovani za krevet, oni kojima život zagorčavaju bliski i manje bliski, ugovorima o doživotnom izdržavanju, koje je neko s pravom cinično nazvao- ugovori o izigravanju. Ili oni, poduprti staračkim štapom i "utopljeni" memljivim podrumima, mogu jedino u samoći čekati smrt – tu spasiteljicu života. Mali je broj onih koji rado biraju staračke domove i njihov "hladni komfor". Njima, u svakom slučaju, treba druga vrsta pomoći. Nije dovoljno da ih se setimo o Božiću i Danu posvećenom njima i delimo im, kao deci, pakete i obilazimo ih ako su po domovima i bolnicama. Izgleda da je lakše i da su najzadovoljniji pravi vernici, dve hiljade godina od rođenja Hrista o tome rečito govore.

Možda su ove reči i suviše stroge, bez obzira što bi ih mnogi stari potpisali. Isto tako, bilo bi nepravedno ne podsetiti na one koji stare ne zaboravljaju bilo da su: porodica, prijatelji, komšije ili gerontodomačice (kojih nema dovoljno, a za koje svi imaju samo reči hvale).

I na kraju, da parafraziramo osamdesetpetogodišnjeg pisca, u nas, od njega najčitanijeg "Stepskog vuka"-nobelovca Hermana Hessea, ako u starosti zaboravimo i na ono što je bilo dobro to je kao da smo prevarili život.

Summary

NOT ONLY HOW LONG TO LIVE On Ageing and Old Age

As many countries all over the world, Serbia is faced with serious problems of population ageing. Demographers indicate the numerous reasons for increase of elderly population in Serbia: socio-political instability, socio-economical changes and economical stagnation which was the reason for youth emigration in other countries (especially in nineties), wars in region and exile, crash of firms, increase of unemployment and poverty which all had impact on birthrate decrease. Not small number of elderly in Serbia is in difficult material position and almost quarter of elderly live with incomes that are below poverty line. In the worst position are those who live alone and elderly households.

Faithful accompanists of old age are: loneliness, illness, hopelessness and, unfortunately more and more often, different forms of violence against elderly. But ageing of population demands not only reform of pension, health system and system of social care but also new approach to philosophy of ageing.

Long since old age is not only personal and family problem but social phenomenon that attracts attention of modern world in order to find out how physical and mental health could be kept longer through activities and to find more easily sense of living after retirement. Creativity and capability for learning can be preserved into old age and that is witnessed by many researches and by opening of universities for, so called, third age. Many sciences: anthropology, philosophy, medicine, biology, demography, psychology, andragogy, sociology, gerontology, social politics, criminology etc are interested in problems of elderly. On one side are issues related to life

prolongation and pension and possibilities for elderly people to make their life more qualitative through cultural-educational activities. On the other side are fears and worries of elderly on disability, poverty, illness, loneliness and abuse.

We have tried to illustrate how elderly live in wider area of Belgrade through twelve authentic life stories selected on the basis of several indicators: health, family status, material state, profession, education, exile, family violence and loneliness. It is clear that selected indicators are conditional because numerous factors are intersected and intertwined.

Although precedence was given to qualitative approach, in research on ageing and old age were also used the official statistics data and quantitative method which indicates the necessity for using different methods and sources in research on old age problems. Without qualitative approach it wouldn't be possible to reach delicate and covert data on phenomenon which are, among other things, used for directing future researches. Analysis of life stories allow us better understanding of conditions and life styles, that is clarification of complex phenomenon: not only how long to live.

Without responsibility and support of society and family it is impossible even to approach the answer to question: how to make life in old age more human.

Examples of vital creativity of many elderly people, in world and in our country, show that attempts of those who depreciate creativity are in vain, no matter who and how is counting their years.

Literatura

1. Ajduković, M., Rusac, S., Ogresta, J. (2008) Izloženost nasilju starijih osoba u obitelji, *Revija za socijalnu politiku*, 14 (1), 3-22, Zagreb.
2. Alibabić, Š. (1994) *Funkcionalna pismenost i samoobrazovanje*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd.
3. Atkinson, R. (1998) *The life Story Interview*, London: Sage Publications.
4. Barnow, S. & Linden, M. (1997) Suicidality and tiredness of life among very old persons: Results from the Berlin Aging Study (BASE) *Archives of Suicide Research* 3: 171–182.
5. Bauer, M., Leenaars, A., Berman, A., Jobes, D., Dixon, F. & Bibb, J. (1997) Late adulthood suicide: A life-span analysis of suicide notes, *Archives of Suicide Research* 3: 91–108.
6. Beautrais, A. L. (2002) A case control study of suicide and attempted suicide in older adults. *Suicide and Life-Threatening Behaviour*, 32, 1-9.
7. Beeston, D. (2006) *Older people and suicide*. Stoke on Trent: Centre for Ageing and Mental/Health Staffordshire University.
8. Berđajev, N. (2002) *O samoubistvu*, BRIMO, Beograd
9. Biro, M. (1982) *Samoubistvo – psihologija i psihopatologija*, Nolit, Beograd.
10. Bryman, A., (1988) *Quantity and Quality in Social Research*, London: Unwin Human.
11. Bulatović, R., (2001) *Dodati život godinama*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

12. Buri, H., Daly, J. M., Hartz, A. J. i Jogerst, G. J. (2006) Factors associated with self-reported elder mistreatment in Iowa's frailest elders. *Research on Aging*, 28 (5), Sage Publications.
13. Conwell, Y., Duberstein, P. R. & Caine, E. B. (2002) Risk factors for suicide in later life. *Biological Psychiatry*, 52(3): 193-204.
14. Ćirić, J. (2002) Koliko vredi ljudski život, *Pravni život*, br, 9. Beograd.
15. Darbonne, A. (1969) Study of psychological content in the communications of suicidal individuals. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 33(5), 590-596.
16. Dankwarth, G. & Puschel, K. (1991) Suizide im Senium. *Zeitschrift für Gerontologie*, 24, 12–16.
17. De Bovoar, S. (1986) *Starost I i II*, BIGZ, Beograd.
18. Defilipis, B., Havelka, M. (1984) *Stari ljudi*, Stvarnost i Zavod za zaštitu grada Zagreba, Zagreb.
19. Erikson, E. (1963) *Childhood and society*. 2nd edition. New York: Norton.
20. Fajgelj, S. (2005) *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
21. Frank, S. (2007) *Smisao života*, LOGOS, Beograd
22. Gottschalk, L. A. & Gleser, G. (1960) An analysis of the verbal content of suicide notes. *British Journal of Medical Psychology*, 33, 195-204.
23. Harwood, D. M., Hawton, K., Hope, T., Harriss, L., Jacoby, R. (2006) Life problems and physical illness as risk factors for suicide in older people: a descriptive and case-control study. *Psychological Medicine*, 36(9): 1265-1274.
24. Harwood D, Hawton K, Hope T, Jacoby R. (2006) Suicide in older people without psychiatric disorder. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 21(4): 363-367.

25. Havighurst, R. (1976) Education through the Adult Life Span, *Educational Gerontology*, Vol. 1, No. 1
26. *Izveštaj o radu za 2009* (2010) Gradski centar za socijalni rad, Beograd.
27. Jacobs, J. (1967) A phenomenological study of suicide notes. *Social Problems*, Vol 15(2), 60-72.
28. Kačavenda-Radić, N. (1992) *Refleksije o/i slobodnog vremena*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd.
29. Kidd, J. R. (1973) *Learning and Society*, CAAE, Toronto.
30. Kirsling, R. A. (1986) Review of suicide among elderly persons. *Psychological Reports*, 59, 359–366.
31. Knežić, B. (1985) Potrebe i mogućnosti obrazovanja penzionera, *Kadrovi i rad*, br. 5. Beograd.
32. Knežić, B. (1989) *Stari ljudi u javnom saobraćaju*, Kultura i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
33. Knežić, B. (2000) Stari ljudi – posebno ugrožena kategorija izbeglica, *Temida*, br. 2. Beograd.
34. Knežić, B. (2003) Ugroženost prava na život starih ljudi, *Pravni život*, br. 9, Beograd.
35. Knežić, B., Savić, M. (2010) *Oproštaj od života: poslednje poruke*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
36. Knežić, B. (2009) *Suicide in shcanges society, in: Serbian law in transition-changes and challenges* (ed, Milošević, M.,) Institute of comparative law, Belgrade.
37. Knežić, B. (2010) Nasilje nad starima-društveno i naučno zapostavljeno područje, *Nauka-bezbednost-policija*, br. 1.
38. Knežić, B., Savić, M. (2011) Samoubistvo u starijem dobu, *Pravni život*, br. 5. Beograd.

39. Knežić, B., Vidanović, V. (2011) Socijalna zaštita i briga o starima, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, br. 1-2. Beograd.
40. Knox, A. (1977) *Adult Development and Learning*, Jossey-Bass, San Francisco.
41. Komatina, S. (2004) *Starenje stanovništva Beograda*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Gerontološko društvo Srbije, Beograd.
42. Kosović, D. (2011) *Na obali nade*, Čigoja, Beograd.
43. Lakićević, M., Knežić, B. (2011) *Istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu*, Fakultet političkih nauka i Čigoja, Beograd.
44. Larsson, K. (2007) The social situation of older people (Chapter 8). *International Journal of Social Welfare*, 16: S203-S218.
45. Lawton, M. P., Moss, M., Duhamel, L. M. (1995) The quality of daily life among elderly care receivers. *The Journal of Applied Gerontology*, 14(2): 150-171.
46. Leenaars, A. A. (1992) Suicide notes in the older adult. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 22, 62–79.
47. Leenaars, A. A. (1995) Suicide and the continental divide. *Archives of Suicide Research*, 1, 39–58.
48. Maris, R., Berman, A., Silverman, M. (2000) *Comprehensive textbook of suicidology*. Guilford Press, New York.
49. Marshall, D., (1974) Living the Later Years, *Convergence*, Vol. VII, No. 3.
50. McIntosh, J. L. (1992) Older adults: The next suicide epidemic? *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 22(3), 322–332.
51. Miller, M. (1979) *Suicide after sixty: The final alternative*. New York: Springer.

52. Matić, V. (2011) Subjektivni doživljaj starosti I kvalitet života, *Gerontologija*, br. 1, Beograd.
53. Matković, G. (2006) *Decentralizacija socijalne zaštite u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
54. Medić, S. (2010) Obrazovanjem starih ka društvu za sve, *Gerontologija*, br. 2, Beograd.
55. Mesec, B. (2000) Stariji ljudi u Sloveniji. *Revija za socijalnu politiku*, 7(1): 43-51.
56. Mihailović, D., Nestorović, Lj. (2011) Iskustva i perspektive Univerziteta za treće doba, *Gerontologija*, br. 1, Beograd.
57. Mike, B., Preeti, N. (2000) *Crime, Abuse and the Elderly*, Willian Publishing, Devon, UK.
58. Milićević-Kalašić, A. (2001) Poklon zvani ostariti, *Gerontologija*, br. 1. Beograd.
59. Minoa, Ž. (1994) *Istorija starosti – od antike do renesanse*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novi Sad.
60. Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2003) *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd.
61. Moody, H. (1998) *Aging. Concepts and Controversies*, London: Pine Forge press.
62. *Nacionalna strategija o starenju 2006-2015* (2005) Vlada Republike Srbije, Beograd.
63. Nedeljković, I. R. (2007, 2008) Filozofija starenja, *Gerontologija*, br. 1. Beograd.
64. Nemanjić, M. (2007, 2008) Starenje i profesije u Srbiji, *Gerontologija*, br. 1. Beograd.
65. Nemanjić, M. (2006) *Stvaralaštvo, učenje i kvalitet života u starosti*, Sedmi nacionalni gerontološki kongres, Vrnjačka Banja.

66. Neno, R. i Neno, M. (2005) Identifying abuse in older people. *Nursing Standard*. 20 (3), 43-47.
67. O'Connell, H., Chin, A., Cunningham, C., Lawlor, B. & Norman, C. (2004) Recent developments: Suicide in older people. *British Medical Journal*, 329(7471): 895–899.
68. Pastuović, N. (1999) *Edukologija*, Znamen, Zagreb.
69. Pastuović, N. (1987) *Edukološka istraživanja*, Školske novine, Zagreb.
70. Peatres, R., i Peatres, K. (2007) *Godine nisu važne osim ako ste sir*, Leo commerce, Beograd.
71. Pejatović, A. (2005) *Obrazovanje i kvalitet života*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd.
72. Pejatović, A., Živanić, S. (2006) *Obrazovanje i kvalitet života u starosti*, Sedmi nacionalni gerontološki kongres, Vrnjačka Banja.
73. Penev, G. (2002) *Demografsko starenje u Srbiji, Evropi i svetu u drugoj polovini XX veka*, Šesti gerontološki kongres Jugoslavije, Vrnjačka Banja.
74. Penev, G. (2005) *Srbija u prvoj polovini 21. veka - da li se može izbeći depopulacija i intenzivno demografsko starenje?*, Geografski fakultet, Beograd
75. Penev, G. (2011) Skorašnje promene broja stanovnika i starosne strukture stanovništva Srbije i ostalih balkanskih zemalja sa perspektivom do sredine 21. veka, *Gerontologija*, br. 1, Beograd.
76. Peterson, D. A. (1976) Educational Gerontology: The State of Art, *Educational Gerontology*, Vol. 1, No. 1.
77. Podgorelec, S. (2008) *Ostarjeti na otoku*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
78. Porter, J. E. (2005) A phenomenological perspective on older widows satisfaction with their lives. *Research on Aging*, 27 (1): 80-115.

79. Rašević, M. (2009) Populaciono starenje u Srbiji, *Gerontologija*, br. 1. Beograd.
80. Republički zavod za statistiku (2010) *Nasline smrti u Republici Srbiji 1997 – 2007*, Beograd.
81. Roberst, B. (2002) *Biographical Research*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
82. Ross, R. K., Bernstein, L., Trent, L., Henderson, B. E., Paganini-Hill, A. (1990) A prospective study of risk factors for traumatic deaths in a retirement community. *Preventive Medicine*, 19(3): 323-334.
83. Rubenowitz, E., Waern, M., Wilhelmson, K., Allebeck, P. (2001) Life events and psychosocial factors in elderly suicides: a case-control study. *Psychological Medicine* 31(7): 1193-1202.
84. Salib, E., Cawley, S., Healy, R. (2002) The significance of suicide notes in older adults. *Aging and Mental Health*, 6, 186-190.
85. Satarić, N. (2008) *Kako organizacije civilnog društva doprinose razvoju vainstitucionalne zaštite starijih – primeri dobre prakse*, Snaga prijateljstva – Amity, Beograd.
86. Savićević, D. (1983) *Čovjek i doživotno učenje*, Republički zavod za unapređivanje školstva, Titograd.
87. Savićević, D. (2000) *Put ka društvu učenja*, DP "Đuro Salaj" JNIP, "Prosvetni pregled", Beograd.
88. Savićević, D. (2004) *Učenje i starenje*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
89. Savićević, D. (2007/2008) Učenje-jedan od faktora dugovečnosti čoveka, *Gerontologija*, br. 1, Beograd.
90. Sekulić, I. (1998) *Apostol samoće*, (prir. Andrić, Lj.), BIGZ i Srpska književna zadruka, Beograd.

91. Shneidman, E. (1981) The psychological autopsy. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 11: 325-340.
92. Shneidman, E. S., Farberow, N. (1957) *Clues to Suicide*. McGraw Hill Paperbacks
93. Simeunović-Patić, B. (2003) Ubistva u Srbiji u kontekstu tranzicije i rata, *Temida*, br. 4. Beograd.
94. Smiljanić, V. (1979) *Psihologija starenja*, Nolit, Beograd.
95. Stanković, B. (2006) *Pismenost i obrazovanje starijih generacija*, Sedmi nacionalni gerontološki kongres, Vrnjačka Banja.
96. *Strategija za smanjenje siromaštva* (2003) Vlada Republike Srbije, Beograd.
97. *Strategija razvoja socijalne zaštite* (2005) Vlada Republike Srbije, Beograd.
98. Supek, R. (1960) *Ispitivanje stavova i mišljenja* (I deo), Institut društvenih nauka, Beograd
99. Šekspir, V. (1966) *Celokupna dela Viljema Šekspira* (prev. Nedić, B.) Kultura, Beograd.
100. Šušnjić, Đ. (2010) Iz arhive ostarelog iskustva, *Teme*, br. 4. Niš.
101. Tadić, Lj. (2003) *Zagonetka smrti*, Filip Višnjić, Beograd.
102. United Nations, Population Division (2002) *World Population Aging: 1950-2050*, United Nations.
103. United Nations (2006) *Guidelines for review and appraisal of the Madrid international plan of action on ageing bottom-up participatory approach*. Department of Economic and Social Affairs New York.
104. United Nations Programme on Ageing (2005) *Interregional consultation on the review and appraisal of the Madrid international plan of action on ageing 26-28 September 2005, Geneva*. Department of Economic and Social Affairs, Division for Social Policy and Development Social Integration Branch, New York.

105. *The Madrid International Plan of Action on Ageing. Guiding Framework and Toolkit for Practitioners & Policy Makers* (2008). United Nations New York
106. United Nations (1982) *Ageing in the Context of the Family: Report of the Secretary General*, World Assembly on Ageing, Viena.
107. United Nations, Population Division (2002) *World Population Aging: 1950-2050*, United Nations. New York
108. Venne, R., *Mainstreaming the concerns of older persons into the social development agenda*.
www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/mainstreaming/positionpaper.pdf
109. Vuković, Ž. (2008) *Knjiga o starosti*, Filip Višnjić, Beograd.
110. *Vodič kroz strategiju Evropa 2020* (2011) Evropski pokret u Srbiji, Loznica
111. Walker, A., Barnes, M., Cox, L., Lessof, C. (2006) *New horizons research programme. Social exclusion of older people: Future trends and policies*. Think piece. London: Department for Communities and Local Government.
112. Waern, M., Runeson, B., Allebeck, P., Beskow, J., Rubenowitz, E., Skoog, I., Wilhelmsson, K. (2002) Mental disorder in elderly suicides: a case-control study. *American Journal of Psychiatry*, 159(3): 450-455.
113. WHO (2000) *Global Burden of Disease Project for 2000*, Version 1.
114. WHOQOL Group (1993) *WHOQOL Study Protocol*, Ženeva: WHO.
115. Yang, Y. et al. (2004) The role of social engagement in life satisfactions: It's significance among older individuals with disease and disability. *Journal of Applied Gerontology*, 9(23): 266-278.
116. *Zakon o socijalnoj zaštiti* (2011) Vlada republike Srbije, Beograd

Skica za intervju¹

Kad i gde je rođen/a;

Obrazovanje/zanimanje;

Detinjstvo;

Mladost;

Porodica;

Radni vek;

Penzionisanje (kako prihvata, kako vidi sebe u starosti, kako ga vide drugi);

Zdravlje;

Materijalno stanje;

Zadovoljstvo životom (šta ga raduje a šta rastužuje, šta mu smeta, čega se najviše odriče i šta mu/joj najteže pada);

Odnosi sa decom, ako ih ima, da li je zlostavljan u okolini i/ili porodici;

Odnosi sa sredinom, da li ih sredina izbegava, šta društvo treba da uradi;

Kako provodi dane, šta radi, s kim se najviše druži;

Od čega strahuje (bolesti, nemoći, usamljenosti, smrti...);

Šta bi menjao u životu da može ponovo da se rodi;

Šta je najvažnije u životu, šta je smisao života;

Šta raditi da bi se dočekala aktivna i duboka starost.

¹ Intervju za životne priče strukturiran je u glavnim etapama života, pitanja su okvirna, redosled nije strog, pitanja s potpitanjima postavljaju se, po proceni ispitivača, u zavisnosti od ispitanika.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.922.63
364.4-053.9

КНЕЖИЋ, Бранислава, 1957-

Ne samo koliko živeti : o starenju i
starosti / Branislava Knežić. - Beograd :
Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja, 2011 (Beograd : Zuhra Simić). -
187 str. : tabele, graf. prikazi ; 21 cm

Tiraž 300. - Summary: Not Only How Long To
Live. - Bibliografija: str. 177-186.

ISBN 978-86-83287-58-1

а) Старење б) Стари људи - Заштита
COBISS.SR-ID 188431372